

**Lietuva ir Lenkija
XX amžiaus
geopolitinėje
vaizduotėje**

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

Lietuva ir Lenkija XX amžiaus geopolitinėje vaizduotėje

Straipsnių rinkinys

Sudarytojai: Andžej Pukšto, Giedrė Milerytė

Kaunas • 2012

Redakcinė kolegija

Prof. habil. dr. Egidijus Aleksandravičius (Vytauto Didžiojo universitetas)

Prof. habil. dr. Marek Kornat (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas /
Varšuvos kardinolo S. Wyszyńskiego universitetas)

Prof. dr. Šarūnas Liekis (Vytauto Didžiojo universitetas)

Prof. dr. Saulius Sužiedėlis (Millersville universitetas)

Prof. dr. Charles Francis Xavier Szymanski (Michigano valstybinis universitetas)

Prof. habil. dr. Dariusz Szpoper (Gdanskio universitetas)

Recenzentai

dr. Ryšard Gaidis (Vilniaus universitetas)

dr. Rimantas Miknys (Lietuvos istorijos institutas)

Apsvarstė ir rekomendavo išleisti Vytauto Didžiojo universiteto Politikos mokslų
ir diplomatinės fakulteto taryba (2012 m. birželio 21 d., protokolo Nr. 48).

Realizuojant mokslinių tyrimų projektą „XX amžiaus Lietuvos ir Lenkijos valstybių
raidos vizijos“ (finansavimo sutarties Nr. MIP-09/2010), knygos leidimą parėmė
Mokslininkų grupių projektai.

Lietuvos
mokslo
taryba

ISBN 978-9955-12-865-6 (spausdintas)

ISBN 978-609-467-088-6 (internetinis)

© Vytauto Didžiojo universitetas, 2012

Turiny

Andžej PUKŠTO	
Pratarmė -----	7
Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS	
Unijos šešėlyje, arba federalizmas lietuvių Atgimimo politinėje vaizduotėje (XIX a. pabaiga–XX a. pradžia)-----	11
Krzysztof BUCHOWSKI	
Geneza konfliktu polsko-litewskiego na Litwie -----	35
Theodore R. WEEKS	
The War of the Words: Polish vs. Lithuanian Rhetoric about Vilnius/Wilno 1917–1925-----	59
Andrea GRIFFANTE	
Homeland, Languages and Nations. Observations on T. Wróblewski, G. Martinuzzi, and Multiculturalism in Early Twentieth-Century Central Europe -----	75
Audrius A. ŽULYS	
Dar kartą 1938 m. kovo mėn. Lenkijos ultimatumo Lietuvai klausimu ----	99
Marek KORNAT	
Polish Foreign Policy Reconsidered. Principles, Choices and Geopolitical Realities (1932–1939) -----	113
Šarūnas LIEKIS	
Primordialistinis ilgesys ir 1939–1940 m. Vilniaus mitų griūties šokas--	141
Saulius SUŽIEDĖLIS	
Vilniaus klausimas ir lietuvių–lenkų konfliktas ketvirto dešimtmečio krizės ir Antrojo pasaulinio karo kontekste -----	155
Giedrė MILERYTĖ	
Bandymai tartis: Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto ir Lenkijos egzilinės vyriausybės santykiai 1945–1947 m.-----	199
Ieva GAJAUSKAITĖ	
Lietuvos–Lenkijos strateginės partnerystės evoliucinė analizė -----	223
Mūsų autoriai -----	239

Pratarmė

Pastarąjį dešimtmetį pasirodė nemažai mokslinių darbų, skirtų lietuvių ir lenkų santykiams. Archyvų prieinamumas, senos periodikos skaitmeninimas, galiausiai, atsivėrusios tarpvalstybinės sienos leido tyrinėtojams sukaupti naujos medžiagos, iš naujo permąstyti ir įvertinti sudėtingus lietuvių ir lenkų santykius. Be abejo, mokslininkams darė įtaką naujos metodologinės prieigos istorijos ir politologijos moksluose, tarpdiscipliniškumo tendencijos.

Abiejų tautų raida ir tarpusavio bendravimas buvo ir yra susijęs ne tik su kaimyninių valstybių gyvenimu, bet ir stabilumu visame Vidurio ir Rytų Europos regione. Lietuvių ir lenkų sugyvenimas tapo tyrimo objektu įvairiose šalyse, buvo lyginamas su kitų Europos regionų etniniais santykiais.

XX a. įsirašė į visuotinę Europos istoriją kaip dviejų pasaulinių karų laikotarpis, jėgos laikas – tas teisus, kas pajėgesnis, turi daugiau galios. Tik paskutinis dešimtmetis parodė, kad įmanomas rimtas proveržis tarptautiniuose santykiuose, kad griūnant imperijoms mažos ir vidutinės tautos turi teisę įgyvendinti savo valstybingumo vizijas, o Europos valstybės gali įveikti praeities nuoskaudas ir besivienydamos kurti naują, taikią politinę realybę.

Ką naujo galima atrasti lietuvių ir lenkų santykių raidoje, kas deramai papildytų esamų mokslinių tyrimų aruodą? Iš tikrųjų uždavinys nėra lengvas, kaip ir pats tyrimų objektas, kuris yra daugiasluoksnis, daugiapakopis. Kalbant apie lietuvių ir lenkų santykius praėjusio šimtmečio pirmojoje pusėje, turima omenyje ne tik tarpvalstybinių santykių raida, bet ir tarpetniniai, tarpluominiai santykiai buvusiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse, visų pirma – Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose. Sunku buvo ir yra nubrėžti aiškią ribą tarp lietuviybės ir lenkiškumo, vis dar sunku priprasti – tiek lenkams,

tiesk lietuviams – prie lenkakalbio Lietuvos kultūros paveldo, prie lenkakalbių lietuvių. Pinske gyvenusios ir lenkų kalba rašiusios Kons-tancijos Skirmuntaitės deklaracija „gente Lithuana, natione Lithuana“ vis dar sunkiai telpa į liberalėjančius lietuvių ir lenkų istorinės savi-monės rėmus¹.

„Mažiau ginčytis, daugiau skirtis“, – patardavo lenkams žymus poetas Cyprianas Kamilis Norvidas (1821–1883). Deja, ne daugelis jį išgirdo. Taigi XX a., ypač pirmosios pusės, tekstuose, skirtuose lietuvių ir lenkų santykiams, yra daug kaltinimų, neapykantos, stereotipų, uto-pinių vizijų ir planų. Beje, panašiai klostėsi vengrų ir slovakų, rumunų ir vengrų ar serbų ir kroatų, kroatų ir italų, slovėnų ir italų bei kitų kaimyninių tautų, nuo Baltijos iki Adrijos jūrų, santykiai.

Skaitytojui į rankas teikiamas straipsnių rinkinys, suvienijęs skir-tingus autorius, nevienodos patirties, dirbančius įvairiose auštosiose mokyklose ir mokslo institutuose, atstovaujančius net ne toms pačioms disciplinoms. Šio rinkinio tikslas – parodyti sudėtingus lietuvių ir lenkų tarpvalstybinių, tarpetninių santykių ypatumus, turėjusius įtakos dviejų valstybių prie Baltijos jūros atsiradimui bei raidai, taip pat visam are-alui, kuris iki 1795 m. priklausė Abiejų Tautų Respublikai. Suvienyti šios knygos mokslininkai per skirtingas prizmes tyrinėja Lietuvos ir Lenkijos valstybingumo raidą, diplomatinius laimėjimus, vietą XX a. Europos geopolitinėje erdvėje, naudojami įvairiais šaltiniais, taiko įvai-rius metodologinius instrumentus.

Egidijus Aleksandravičius pirmą sykį – turbūt nebus apibrėžta per drąsiai – per pastarąjį dvidešimtmetį analizavo ir sintetiškai apibendrino Lietuvos ir Lenkijos federalizmo sampratą XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių politinėje mintyje. Balstogės universiteto profeso-rius Krzysztofą Buchowskis pristatė lenkų istorikų požiūrį į lietu-vių atgimimo pradžią ir tuo metu kilusį kaimyninių etninių grupių konfliktą². Amerikiečių mokslininkas Theodore Weeksas pasirinko kitą

1 D. Szpoper, *Gente Lithuana, natione Lithuana. Myśl polityczna i działalność Kontancji Skirmuntt (1851–1934)*, Gdańsk, 2009.

2 Neseniai pasirodė jo monografijos vertimas į lietuvių kalbą: K. Buchowski, *Litvoma-nai ir polonizuotojai: mitai, abipusės nuostatos ir stereotipai lenkų ir lietuvių santykiuose pirmoje XX amžiaus pusėje*, Vilnius, 2012.

perspektyvą: jo tyrimo objektas – informacinis karas (prieš šimtą metų šis šiuolaikinis terminas dar nebuvo taip plačiai vartojamas) dėl Vilniaus priklausomybės. Dėl šios kovos svarbos nekyla abejonų, o tema menkai tyrinėta mūsų ir lenkų istorikų. Triesto universiteto absolventas, Lietuvos istorijos institute įgijęs istorijos mokslų daktaro laipsnį, Andrea Griffante pristato Lietuvoje gana gerai žinomo Tado Vrublevskio (Tadeusz Wróblewski) ir daugeliui lietuvių skaitytojų mažai girdėto Giuseppino Martinuzzio politinių idėjų lyginamąją analizę. Keturi autoriai savo straipsnius susiejo su XX a. 4 dešimtmečio įvykiais. Profesorius Marekas Kornatas, lietuvių skaitytojams labiau žinomas kaip Jerzy Giedroyc ir Česlovo Milošo korespondencijos tyrinėtojas ir leidėjas, aptaria Lenkijos Respublikos užsienio politikos ypatumus nuo nacių įsitvirtinimo Vokietijoje pradžios. Audrius Aleksandras Žulys nepaprastai kruopščiai surinko ir išanalizavo gerai žinomą bei sunkiau prieinamą archyvinę medžiagą apie ypatingą įvykį dvišaliuose santykiuose – 1938 m. Lenkijos ultimatumą mūsų šaliai. Plačiai žinomas Antrojo pasaulinio karo tyrinėtojas Saulius Sužiedėlis įvedė skaitytoją į Antrojo pasaulinio karo išvakarių ir pirmų karo metų lenkišką ir lietuvišką kontekstus. Jaunesnysis jo kolega Šarūnas Liekis pristato panašų mokslinį klausimą, tik koncentruojasi ties įvykiais Vilniaus mieste, 1939–1940 m. (būtina paminėti, kad šia tematika neseniai išleido savo monografiją³). Straipsnių rinkinį baigia jaunosios kartos mokslininkės. Istorijos mokslų daktaro disertaciją neseniai apsigynusi Giedrė Milerytė pristato mažai žinomus lietuvių ir lenkų politinius susitikimus išeivijoje, o pirmuosius žingsnius politikos mokslų doktorantūroje žengianti Ieva Gajauskaitė tyrinėja kaimyninių valstybių sugyvenimo formules, prognozuoja Lietuvos užsienio politikos ateities perspektyvas.

Svarbu paminėti, kad leidinys nebūtų pasirodęs be Lietuvos mokslo tarybos finansinės paramos ir didelės pagalbos, kurią suteikė Vytauto Didžiojo universiteto leidyklos direktorius ir visi jos darbuotojai.

3 Š. Liekis, *1939: the year that changed everything in Lithuania's history*, Amsterdam – New York, 2010.

*Unijos šešėlyje, arba federalizmas
lietuvių Atgimimo politinėje vaizduotėje
(XIX a. pabaiga–XX a. pradžia)*

Įvadas: pamiršta mintis

XIX a. lietuvių Atgimimo kelią stipriai veikė ne tik etnokultūriniai liaudies poreikiai, bet ir LDK valstybingumo atmintis, išsivadavimo iš Rusijos imperijos valdžios ir suverenumo atstatymo vizijos. Kartu tai reiškė dar sudėtingesnę santykių su ilgaamžiu stipriuoju LDK partneriu (gal net patronu) – Lenkijos Karalyste – klausimą. Liberaliojo lietuvių nacionalizmo energija itin smarkiai prasiveržė santykiais tiek su skriaudikais iš Rytų, tiek su ilgaamžiais sąjungininkais iš Vakarų. Anticarinė Lenkijos ir Lietuvos vadavimosi tradicija, aplaistyta sukilėlių krauju, XIX a. antrojoje pusėje be didelių abejonių siejo lenkų laisvės vaizdinius su lietuvių siekiais. Bet žengiant į XX a. ta bendrų kovų tradicija buvo labai susilpnėjusi, palaikoma daugiausia bajoriškos lietuvių visuomenės, vis labiau kamuojamos istorinės dilemos, kurią dar XIX a. viduryje suformulavo Adomas Honorijus Kirkoras: ar tam, kad būtų su Lenkija, Lietuvą būtinai turi nustoti būti Lietuva?

Politinis Vidurio Rytų Europos tautų atgimimas nestinga pavyzdžių, kai po išsivadavimo nuo buvusių viešpačių užgriūdavo naujų tarp-tautinės scenos aktorių sugyvenimo problemos. Juk nėra ir nebuvo tokių Europos kraštų, kurie būtų etniškai visiškai homogeniški. Pasi-keitus galios centrums, vienos mažumos tapo tituliarinėmis tautomis, o buvusių viešpačių atstovai tose tautose imdavosi arogantiškos atmin-ties kamuojamų mažumų vaidmens. Priespaudos traumuotos naujos tituliarinės bendruomenės ilgainiui su savo mažumomis pradėdavo

elgtis taip, kaip su jomis kadaise buvo elgiamasi buvusiuose *tautų kalė-jimuose*. Šias tendencijas ir pačias blogiausias jų pasekmes teorijų ir politinių pranašysčių plotmėje atpažino XIX a. mąstytojai bei visuomeninio gyvenimo lyderiai.

Viena svarbiausių bendrų *tautų pavasario* ypatybių – nuolatinis politinio sluoksnio rūpestis, kaip derinti laisvėjančių ar atgimstančių tautų laisvės ir jų egoizmo apraiškas. Jau XIX a. viduryje buvo aišku, kad išsivadavimas iš Habsburgų ar Romanovų imperijų gali atvesti prie naujų tautų tarpusavio rietenų. Iki šiandien galima stebėti nacionalinių konfliktų padarinius Balkanuose ir Vidurio Europoje. Tad natūralu, kad anos epochos politiniai mąstytojai itin dideles viltis anuomet dėjo į federalizmo idėjų sklaidą. Tik federalizmas galėjo harmonizuoti konfliktus, kurie grėsė po archajiškų imperijų griūties. Juk tiek Otomanai, tiek Rusijos ar Austrijos imperijos iš esmės nebuvo nacionalistinės. Austrijos politikoje susiformavusi kultūrinės autonomijos samprata iki dabar gali kelti nusistebėjimą ir dar duoti pozityvių politinio elgesio pavyzdžių. Šiandien akivaizdu, kad imperinės didvalstybės buvo užtvėnkusios kai kuriuos bloguosius nacionalizmo srautus. Toms užtvankoms griuvus, iškilo ir nauji pavojai. Įvairios federalizmo versijos pamažu tapo ne tik gundančia viltimi, kad įmanoma išvengti karo konfliktų tarp didžiųjų valstybių, ne tik – kaip istoriografijoje įprasta manyti – kaip priemonė plėsti savo tarptautines galias (pangermanizmas Vokietijai, panslavizmas Rusijai), bet ir kaip pamažu *tautų pavasariui* bundančių judėjimų palaipsnio vadavimosi priemonė. Taigi galime įžvelgti, kad federalizmo idėjų sklaida gali būti suvokiama kaip vienos ar kitos tautos politinio subrendimo ženklas, skiriantis politinio sinkretizmo ir archajiškumo ribas nuo modernybės.

Ar XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių Atgimimo politiniuose horizontuose būta federalizmo požymių? Ar federalistiniai vaizdiniai buvo tik istorinių sąlygų diktuojamos priemonės, ar pats politinės ateities galutinis tikslas? Jei būta – kokią vietą tame politinės ateities peizaže užėmė santykiai (galimi federaciniai ryšiai) su Lenkija? Kitaip sakant, ar lietuvių santykių su lenkais ir savo vidiniu lenkiškumu istorijoje yra patikrinta federalizmo idėjų sklaida? Galiausiai, ar lietuvių federalizmo vaizdiniai skyrėsi nuo lenkų minties? Šie ir

kiti klausimai dar laukia norinčių į juos atsakyti istorikų bei politinės minties tyrinėtojų. Čia norėtume išbandyti kai kurias interpretavimo galimybes. Užaštrinant šią pretenziją svarbu pabrėžti, jog pirmiausiai rimtų svarstymų (ne vieno poleminio straipsnio) vertas archajiškos LDK politinės tradicijos virsmas moderniojo federalizmo apraiškomis. Tai ir yra svarbiausias šio rašinio rūpestis.

Autorius turi prisipažinti, kad ties galimo atsakymo briauna jis buvo atsidūręs jau prieš kelis dešimtmečius, paskelbęs straipsnį *Politiniai lietuvių siekiai 1863–1914 m.*¹ Vėliau svarbiausios conceptualinės įžvalgos buvo išdėstytos kartu su Antanu Kulakausku parašytoje knygoje *Carų valdžioje. Lietuva XIX amžiuje.*² Čia bandyta išskleisti tą sampratų ir siekių įvairovę, kuri XIX a. lietuvių Atgimimo tekstuose ir vėlesnėje historiografijoje tiesiog buvo uždengta vis labiau metaforiškai skambančiu „unijos“ terminu. T. y. susiklosto įspūdis, kad mūsų historiografijoje federalizmas negalėjo tapti atskiros tyrimo tema, nes jei kas nors XIX–XX a. sandūroje mąstė apie federacinį ryšį su lenkais, tas tiesiog buvo *unijinių pažiūrų*. O tokias pažiūras galėjo skleisti tik sulenkėjęs lietuviai, *jau ne lietuviai* – tad lenkas. Įpratus taip samprotauti, ano meto lietuvių veikėjai – Antanas Baranauskas ar Mykolas Rōmeris – turėjo arba nebūti federalistais, arba nustoti būti lietuviais. Kad panašiai samprotavę veikėjai nebūtų išbraukti iš lietuvių sąrašo, Piotras Łossowski net iškėlė labai drąsią teoriją apie du lietuvių atgimimo kelius XX a. pradžioje³: pirmasis (ir svarbiausias) simbolizuojamas Jono Basanavičiaus, antrasis (pralaimėjęs ir pamirštas) – Antano Baranausko, kuriuo eiti palikta teisė tiems įvairaus kirpimo *unijinių pažiūrų* lietuviams.

Dabar, praturtėjus historiografijai, pasikeitus tyrimo kontekstams ir dabarties tikrovei primygtinai peršant naujas teorijas ir pagundas, reikėtų

- 1 E. Aleksandravičius, *Politiniai lietuvių siekiai 1863–1914*, *Metmenys*, t. 61, p. 22–41, (vėliau angliška straipsnio versija pasirodė *Journal of Baltic Studies*, 1992, vol. 3, p. 227–238, o lenkiška – *Znak*, 1992, nr. 3, s. 48–62.).
- 2 E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje. Lietuva XIX amžiuje*, Vilnius, 1996.
- 3 P. Łossowski, *Dwie drogi odrodzenia kulturalnego i narodowego Litwinów: (Baranauskas i Basanavičius)*, *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, XXXI, 1996, s.154.

pripažinti, kad anuomet skaitant gausias lenkų istorikų publikacijas⁴, skirtas lenkiškajam federalizmui, tartum neužteko intelektualinio ryžto padaryti dar vieną žingsnį ir pasakyti, kad būta ir labai specifinės, nors gal ir marginalios, lietuviško federalizmo srovės, kuri iki šiol neiširta. Ji yra it kokia kolegų lenkų privilegija⁵, kurią patvirtina nerašyta lietuvių minties tradicija.

LDK valstybingumo tradicijos slinktis per Atgimimo slenksčius ir etnonacionalizmo iššūkius per pastaruosius keliolika metų buvo dar nesyk svarstyta, kraipyti žiūros kampai ir tikrinti nauji istorijos tyrimo įnagai. Galima tik spėlioti, kodėl *federalistų* terminas neprigijo XIX–XX a. sandūros lietuvių judėjime arba kodėl sovietinėje ir posovietinėje lietuvių istoriografijoje jis nebuvo taikomas, nors Lenkijos istorijoje būtent federalistai buvo spalvingiausias praeities herojų būrys. Kita vertus, gal ir neverta pasiduoti savotiško nominalizmo pagundai ir tikėti, kad istorikui svarbiausia, kaip pavadinti praeities reiškinių. Gal ne vaizdinių pavadinime slepiasi suvokimo sunkenybės ir gal gana tiesiog aprašyti praeitį bandant išsiversti prigijusiais žodžiais? Tikrai neapsimesiu, kad žinau vienareikšmį atsakymą.

Pastaruoju metu netrūko bandymų aiškintis LDK politinės tradicijos ir lietuvių Atgimimo politinių programų sąsają. Skaidriausia interpretacija 2009 m. buvo išdėstyta Rimanto Miknio straipsnyje *Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės valstybingumo tradicija lietuvių tautinio judėjimo programoje: teorinis ir praktinis aspektai*.⁶ Tačiau ir šiame darbe federalizmo

4 Didelis lenkų istorikų ir politinės minties tyrinėtojų domėjimasis federalizmo idėjų raida, išplėtota polemika subrandino gausų derlių. Ilgą laiką madas diktavo: J. Lewandowski, *Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego (XI 1918–IV 1920)*, Warszawa, 1962; ir K. Grunberg, *Polskie koncepcje federalistyczne 1864–1918*, Warszawa, 1971. Nors specialiai netyrinėdami federalizmo idėjos sklaidos J. Bardach, J. Ochmanski, P. Łossowski, J. Jurkiewicz (ir dar nemažai kitų lenkų autorių) savo darbuose praplėtė Lenkijos ir Lietuvos santykių istorijos akiratį ir parodė federalizmo proveržius bei pralaimėjimą.

5 Nemažėjantį politinės minties tyrinėtojų interesą Lenkijoje atspindi K. Grygaitis, *Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w.*, Częstochowa, 2001.

6 R. Miknys, Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės valstybingumo tradicija lietuvių tautinio judėjimo programoje: teorinis ir praktinis aspektai, *Lietuvos Didžiosios kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, sudarytojai: A. Bumblauskas ir G. Potašenlo, Vilnius, 2009, p. 117–143.

idėjų šalininkai neigijo savarankiškos egzistencijos teisių, t. y. konceptualiai pasilikta tradicinės lietuvių istoriografijos apkasuose. Jie sustiprinti, pagilinti, bet jų teorinė topografija nepasikeitė. Būta federalizmo idėjų, bet nėra lietuviško federalizmo. R. Miknys, kaip iškiliausias M. Römerio veiklos ir kūrybos tyrinėtojas, bet kuriuo atveju yra arčiausiai ribos, už kurios istorikai turi imti vaduoti savo terminiją iš *unijinių pažiūrų* metaforikos nelaisvės ir atverti naujus, labiau diversifikuotus būdus sudėtiniausiomis modernios Lietuvos istorijos problemoms spręsti.

Nuo senoviškos Unijos prie moderniškos federacijos

Pasikartokime: po sukilimo caro represijų, draudimų ir persekiojimų laikmečiu *unijinių pažiūrų* lietuvis pagrindinės Atgimimo srovės veikėjų akyse reiškė kai ką tarp blogo lietuvio ir *jau nebe lietuvio*, tik lenko. Išimtys buvo daromos ir daugiau atlaidumo parodoma nebent tokiems istorijos herojams kaip Antanas Baranauskas⁷. Unijinių pažiūrų, bet vis tiek lietuvis. (Ar ne federalistas? O gal *krajovcas*?). Bet ir jo atveju galima įžvelgti polinkį nutylėti arba tik paviršutiniškai minėti prolenkiškas politines pažiūras, bet ne gilintis į jas bandant suprasti ir artikuliuoti jo puoselėtas Lietuvos santykių su Lenkija vizijas. Vengdami supaprastinti reikalus pasakysime, kad anaipatol nėra lengva rasti tiesioginių tų pažiūrų įrodymų, tačiau tai nepaneigia ir tam tikro lietuvių kultūrinės atminties tendencingumo žymių.

Jau pastebėta, kad XIX–XX a. sandūros LDK politinės tradicijos sekėjai lietuviškoje istoriografijoje įsiremina arba lenkų politinės tautos periferijoje, arba kokioje nors belytėje, betauteje aplinkoje. Na, panašiai kaip tam tikroje sinkretiškumo būklėje gyvuojantys *tuteišiai*. Tik skirtumas tas, kad pastariesiems nepasiekus individualizuoto sąmoningumo aukštumos, *krajovcai* demonstravo itin subtilias savosios tapatybės refleksijos formas. Gal net aukščiausias sąmoningumo formas. Taigi terminas *krajovcai* prilipo tai žmonių grupei, kuri XX a. pradžioje galvojo, kad įmanomas ir LDK valstybinis tęstinumas, ir tradicinių santykių su Lenkija perspektyva. Tačiau ne lietuvių istorikams priklauso drąsa atpažinti *krajovcus* kaip lietuvių visuomenės grupę. Ji greičiau

7 Plăčiau: E. Aleksandravičius, *Giesmininko kelias*, Vilnius, 2003.

išnyra kaip specifiniai lenkai, Lietuvos lenkai. It kokią minties slenkstį peržengė lenkų istorikas Dariuszas Szpoperis, kurio plunksnai priklauso Konstancijos Skirmuntaitės biografija. Pavadinęs knygą *Gente Lithuana, Nazione Lithuana* jis simboliškai paliko šiai Pinsko kilmingųjų paliklovei teisę būti lietuve⁸.

Ilgainiui įsitvirtino atgimstančios Lietuvos politinės vaizduotės ir santykių su Lenkija aiškinimo versija, kurios laikantis nepriklausomo politinio būvio brendimas pirmiausiai pastatomas ant laipsniško lietuvių atsiskyrimo nuo istorinio LDK palikimo ir nuo Lenkijos politinės raidos kelio. Nėra ypatingos priežasties smarkiai abejoti tokiu lemtingu mūsų istorijos posūkių aiškinimu. Visą XIX a. vyko skausmingas politinės ateities siekių kristalizacijos procesas, nors tik Pirmojo pasaulinio karo baigtis leido perkirsti Gordijaus mazgą. Lietuvių politiniai siekiai tautinio judėjimo procese dažniausiai aiškinami šiomis sveiku protu grįstomis pakopomis: tautinės kultūros gynimas, peraugantis į politinės veiklos stadiją; imama formuluoti autonomijos Rusijos imperijos sudėtyje idėją, kuri vėliau išauginama į nepriklausomos valstybės atkūrimo planus. Tad politinio sąmonėjimo procesą pirmiausiai determinuoja santykis su Rusijos imperija – faktiniu suverenu Lietuvos teritorijoje.

Kartu brandinamas suvokimas, kad istorinės Lietuvos teisės į politinį atskirumą iškyla į programinę lygį tik įsivaizduojant senų unijinių saitų su Lenkija peržiūrėjimą. Taip susiklostė tradicija, kad autonominiams ar kokiais kitokiais ryšiais su Rusija susaistytos Lietuvos įsivaizdavimai sulaukė daugiau istorikų dėmesio, nors tikrovėje toks darinys (neskaitant LTSR Sovietų Sąjungos sudėtyje) niekad nesusiformavo. Čia kalba visų pirma sukasi apie siekiamybes, politinės vaizduotės ribas ir daugiau ar mažiau reiškiamas programines nuostatas.

Neabejotinas istorijos posūkis susijęs su 1861 m. Rusijos imperijos valstiečių reforma (M. Rōmeris pavadino tai modernios lietuvių tautos Jonu Krikštytoju) ir pralaimėtu 1863–1864 m. antirusišku sukilimu Lenkijos ir Lietuvos žemėse. Epochinių lūžių momentu susiklostę Lietuvos išsivadavimo ir politinių saitų ateities vaizdiniai vis dar bene radikaliausiai išdėstyti lietuvių politinės minties ir idėjų tyrinėtojo Broniaus

8 D. Szpoper, *Gente Lithuana, Nazione Lithuana. Myśl polityczna i działalność Konstancji Skirmuntt (1851–1934)*, Gdańsk, 2009, p. 487.

Genzelio knygoje *Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje*, kur išskiriamos keturios svarbiausios Lietuvos politinės ateities vizijos 1863 m. sukilime. Anot šio lietuvių istoriografijoje įsigalėjusio modelio, *baltųjų* grupuotė su Jokūbu Geištoru priešakyje matė Lietuvą atkuriamos Lenkijos provincija (tad lyg ir būtų endekiškos pozicijos pirmtakai), kiti – didesne dalimi *raudonieji* (Antanas Mackevičius) – mąstė apie federaciniais saitais su Lenkija susietą Lietuvą. Karščiausi revoliucionieriai, kaip Konstantinas Kalinauskas ar Edvardas Jokūbas Daukša, svajojo apie nepriklausomą Lietuvos valstybę, kuri savo ruožtu būtų buvusi keliatautės LDK tradicijos tęsėja. Šioje klasifikacijoje vyskupo Motiejaus Valančiaus požiūris į sukilimo siekius ir Lietuvos politinę perspektyvą buvo indiferentiškas, svarbu, kad nebūtų grasoma katalikų tikėjimui ir etnokultūriniais lietuvių interesams.⁹ B. Genzelio schema provizoriškai aprėpia lietuvių politinius vaizdinius ir vis dar gana funkcionali dabartiniuose politinės istorijos tyrimuose (tam neprieštarauja ir naujausi Vytauto Merkio bei R. Miknio darbai), bet kartu turi ir silpnų vietų.

Pirmiausiai, sunku įrodyti M. Valančiaus ir jo aplinkoje viešpatavusį nusiteikimą į Lietuvos valstybingumo perspektyvą, į galimus ateities santykius su ateities Lenkija – nerasime tiesioginių liudijimų ir patvirtinimų. Sveikas protas ir istorinės paralelės leidžia spėlioti apie tai, bet neturint vilties pasiekti programinį aiškumą.

B. Genzelio klasifikacijoje beveik visai nelieta vietos tokiai XIX a. vidurio politinei idėjai, kaip labiau apibrėžta Lietuvos autonomija Rusijos imperijoje, kuri natūraliai galėjo vystytis *organinio veikimo* (opozicija ginkluotam priešinimuisi) idėjiniame akiratyje. Ir kurią, žinoma, išplėtojo XX a. pradžios lietuvių judėjimo vedliai. Bet juk XIX a. Lietuvos istorija jau iki 1863 m. sukilimų buvo pažėrusi sunkiai užmirštamų faktų, kai tikėta ir ieškota būdų atkurti Lietuvos (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės) valstybingumą Rusijos viduje. Ryškiausiai turėjo būti prisimenamas Mykolo Kleopo Oginskio ir kitų XIX a. pradžios lojalistų mėginimas Lietuvos reikalui išnaudoti susiklosčiusias tarptautines aplinkybes. Tačiau šios perspektyvos analizė iš esmės nėra atlikta. Vėl tik galima spėlioti, kad sovietų okupacijos sąlygomis kelti iš užmaršties šias lietuvių federalizmo apraiškas buvo tiesiog nepatrauklus dalykas,

9 B. Genzelis, *Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje*, Vilnius, 1972, p. 100–101.

kaip ir visa kita, kas galėjo net ir netiesiogiai pasitarnauti Lietuvos buvimo Sovietų Sąjungoje motyvams stiprinti. Aiškumas, žinoma, čia sunkiai pasiekiamas, bet tikėkime, kad ateityje mūsų istorikai imsisi tokių sunkių užduočių.

1863 m. ir laikotarpiu po sukilimo lietuviai neturėjo organizuoto, savarankiško, atskiro politinio sluoksnio, nekūrė ir sistemingų, tuomečio mokslo ir net agitacijos kalba surašytų programų – veikiau padrikus vaizdinius. Todėl istorikai yra įsprausti į kampą ir sprendžia iš atskirų aktyvistų liudijimų, vėlgi dažniausiai ne programinio ar analitinio pobūdžio tekstų. Rekonstruoti praeities vaizduotę padeda laiškai, prisiminimų užrašai ar prisitarimai kartais visai kitiems tikslams skirtuose straipsniuose. Yra ir testamentinio pobūdžio dokumentų, kurių ryškiausias – sukilėlių vado kunigo Antano Mackevičiaus traktatas, parašytas mirtininko kameroje. Čia ryškiau nei kur kitur prasimuša mintis, jog federalizmo logika (ir politinių saitų su Lenkija pyrimas) buvo diktuojamas ne tik LDK valstybingumo tradicijos, bet ir nuovokos, kad *Lietuvai trūksta daugelio sąlygų savarankiškai revoliucijai ir kartu pasiekimo ko nors patvaraus ateičiai*. Todėl buvo būtina sanglauda su Lenkijos siekiais. Lietuva ir jos politinis sluoksnis tiesiog neturėjo savarankiškos jėgos, vaizduotės, įsitikino, kad veiktų atskirai nuo buvusio unijos partnerio. Kitaip tariant, A. Mackevičiaus išaiškinimas perša mintį, kad ne tik iš unijinės tradicijos adoravimo ar inercijos, bet ir iš sveiku protu suvokiamo lietuvių silpnumo konstatavimo eita prie federacinio ryšio vaizduotės. Ir vėl žiūrėta į tą perspektyvą ne kaip į galutinį tikslą, o kaip į būtiną sąlygą demokratiniu keliu surasti ką nors *patvaraus ateičiai*. Sukilimo legenda priešmirtiniame svarstyme išpažįsta savo tikėjimą, kad padėdami Lenkijos sukilimui lietuviai galėjo laukti jos pagalbos Lietuvos išsivadavimui ir *iškovoti liaudžiai bent laikiną pilietinių teisių pripažinimą*. Tik tokioms sąlygoms atsiradus lietuvių tauta *anksčiau ar vėliau būtų tarusi žodį dėl savo likimo*¹⁰.

Dabartinis istorijos žinių lygis neleidžia tiksliau išsiaiškinti, koku mastu politinis realizmas diktavo federalistines, autonomistines, unijines ir kitokias lietuvių nuostatas, kiek tos federalistinės nuotaikos

10 Antano Mackevičiaus parodymai, *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 2, Vilnius, 1965, p. 82–83.

plaukė ta pačia politinių idėjų vaga, kuri tuo metu buvo gana plati Vakaruose. Turime neužmiršti, kad impulsai visuotinai federalizmo utopijai kilo tiek iš didžiųjų valstybių konfliktų (ir savo galių plėtojimo) patirties, tiek iš pavergtųjų tautų vadavimosi siekiamybės. Kiek federalizmas (vartojant ar nevartojant patį terminą) buvo pakelės stotelė laisvės link kylančiai tautai, o kiek atrodė idealus aukščiausio tikslo vaizdins? Kiek tai buvo tik priemonė, realistinis variantas iš *bėdos* – minimalūs lūkesčiai, o kiek aukščiausias tikslas? – nuo atsakymo į šį klausimą priklausytų prielaida apie savarankišką federalistinę nuostatą lietuvių politinės vaizduotės formavimosi procese.

Istorikams įprasta įrodinėti, jog 1863 m. sukilimo Lenkijoje ir Lietuvoje politinė siekiamybė integravo restauracines Abiejų Tautų Respublikos idėjas ir moderniojo federalizmo logiką. Palikime nuošalėje svarstymą, kiek sėkmingas ar politiškai funkcionalus buvo šis vaizduotės mišinys¹¹, – svarbiau suvokti, kad jis buvo svaiginančiai patrauklus karštomis Lietuvos jaunimo galvoms tuo metu, kai apsispręsta griebtis ginklo. Vienas iš lietuvių federalizmo įkvėpėjų Boleslawas Limanowskis taip rašė savo atsiminimuose: *Mums, lietuviams, t. y. iš istorinės Lietuvos kilusiai jaunuomenei, visų pirma rūpėjo tai, kad Lietuva susietų savo judėjimus su kongresinės Lenkijos judėjimais, kad eitų su ja kartu koja kojon, petys petin. Žinojome, kad viena kongresinė Lenkija buvo per silpna, kad vien tik savo pačios jėgomis išsikovotų nepriklausomybę, o juo labiau pati sau palikta Lietuva nebuvo pajėgi išsiveržti iš caro despotizmo varžtų. Klaidingai, vis dėlto, vėliau vertino tas mūsų pastangas suartinti Lietuvą su kongresine Lenkija kaip centralizacinį valstybinį siekį išskirti-
nai lenkų tautos naudai. Iš tiesų troškome sugrąžinti Respubliką senosiose sienose, bet savo įsitikinimais buvome respublikonai federalistai ir ne tik siekėme užtikrinti visų į jos sudėtį įsijaučiančių tautų teises, bet kaip liaudininkai [ludowcy] rėmėme lietuvių–baltarusių liaudyje bundantį tautinio savarankiškumo jausmą. Sakydamas „mes“, turiu omenyje sąmoningą ir politiškai aktyvią jaunuomenę.*¹²

11 K. Grygajtis, *Polskie idee federacyjne...*, s. 36–39.

12 B. Limanowski, *Jaką drogą doszedlem do socializmu, Socyalizm, demokracja, patryotyzm. Wydawnictwo w celu uczczenia czterdziestoletniego jubileuszu pisarskiego 1860–1900 Boleslawo Limanowskiego*, Krakow, 1902, s. 94.

B. Limanowskio frazė iš tiesų labai taikliai atskleidžia bendras ano meto nuotaikas, kurios nebuvo svetimos nei J. Geištoro *baltiesiems*, nei A. Mackevičiaus ar K. Kalinausko *raudoniesiems*. Ir net jei mes tiksliau nežinome, kaip į visą sukilimo idėją žvelgė pirmosios lietuvių atgimimo kartos veteranai su Simonu Daukantu priešakyje, galime neabejodami teigti, kad S. Daukantą, M. Valančių savo idėjiniais patronais laikiusiam Mikalojui Akelaičiui tokia nuostata buvo artima. Tai, kas sukilimo vadovybės pavedimu deklaruojama lietuviškame laikraštėlyje *Žinia apie lenkų vainą su maskoliais*¹³, buvo plėtojama kituose M. Akelaičio raštuose bei korespondencijoje XIX a. visuomenės veikėjams.

Savo politinėje veiklos po sukilimo emigracijoje M. Akelaitis buvo vienas aktyviausių unijos atminties propaguotojų, demonstratyviai skelbęs lietuviu ir atstovavęs lietuviams. Štai 1869 m. kovo 19 d. iš Paryžiaus jis rašė J. I. Kraszewskiui: *Prieš trejus metus, kaip Tau žinoma, kviečiau tautiečius tinkamai pasirengti Liublino unijos 300 metų minėjimui. Su džiaugsmo ašaromis turiu Tau prisipažinti, kad mano kreipimasis neliko neišgirstas (...) Ketiname čia surengti tarptautinį kongresą, bet svarbiausia norėtume realizuoti slavų suvažiavimą, kuris įvyktų Pešte. Liublino unijos pavyzdžiu jame susivienytų čekai, galiciečiai, vengrai ir Austrijos serbai. Jos principą įteisintų bendras tarptautinis kongresas. Kas iš tų pastangų išeis, pranešiu Tau vėliau. Dabar tik prašau Tave, kad tai minčiai įgyvendinti panaudotum taip pat savo įtaką bei ryšius.*¹⁴

Skeptiškas istorikas pasakys, kad nieko įspūdingo iš to neišėjo. Kita vertus, idėjų ir politinės vaizduotės istorijai tai gal ne svarbiausias dalykas. Pati ginama mintis yra svarstymų vertas faktas. Net jei įtartume, kad M. Akelaitis savo adoruojamam korespondentui truputį giriasi pirmas iškėlęs universalias, Vidurio Rytų Europos tautų ateičiai svarbias

13 Federacinės bendros su lenkais valstybės projektas pristatomas itin adaptuota liaudies kalba: *Tris ženklus matote ant piaczeties, – tai trys musu szalis, lig trejetas waiku wieniu tewu. Arialis – tai lenku žiame, – Witis, taj Lietuwa, – Arkaniuolas, taj Gudaj. Lenku žiame tej, kaj ji dabar yra, turi gubernijas: Augustawo, Plocko, Podlasiaus, Lublino, Mozuru su Warszawu, Kalisziaus i Sandamiriaus. Lietuwoj gubernijos: Gardino, Wilniaus, Liwonu ir Kauno su Žemajczejs. Gudajs wadinasi Walinius, Podole ir Ukraina. Žiūrėti: Karo archyvas, t. 1, 1925.*

14 1869 m. kovo 17 d. M. Akelaičio laiškas J. I. Kraszewskiui, *Lietuvių kultūros veikėjų laiškai J. I. Kraševskiui*, parengė B. Genzelis, Vilnius, 1992, p. 126–127.

Liublino unijos savybes (juk ir šiandien lenkų politikai ir politikuojančios istorikai apie tai kalba Europos Sąjungos forumuose), turime pripažinti, jog lietuvių emigracijos veikėjui tai švietė it kelrodė žvaigždė.

M. Akelaitis sąmoningai ir karštai gina LDK unijinį valstybingumą ir supina jį su Europos federalistinėmis perspektyvomis. Štai po keturių mėnesių pertraukos jis pranešė J. I. Kraszewskiui: *Šio mėnesio 11 d. čia minėjome Liublino unijos metines, kaip senai jau buvo paskelbta. (...) Pirmą valandą po pietų Batinjolės mokykloje, susirinkus daugeliui išeivių, buvo išdalyti apdovanojimai, kartu ir medaliai, nukalti 300-sioms unijos metinėms paminėti (...) Puotai pirmininkavo senas pulkininkas Kaminskis. Buvo perskaitytas unijos aktas, po to Sivinskis tarė žodį Karūnos vardu, paskui aš kalbėjau Lietuvos vardu (...) Pačių Liublino unijų taip apibūdinau: Liublino unija – tai kelrodis plačiame vieškelyje, kuriuo žmonija turi eiti į ateitį. Negalima iš jo išsukti, nes bus įeita į klystkelius, vingiuotus takus arba dar blogiau – patekta į žmogžudžių rankas, kaip mes patekome, išstumti iš to vieškelio.*¹⁵

Laiško autorius demonstruoja simbolinę, kone mesianistinę Unijos reikšmę, gerąjį pavyzdį Europos tautoms ir neabejotinai mato Lietuvos vietą šioje visuotinėje federacijoje. Verta pabrėžti, kad tuo pat metu jis suko galvą Lietuvos istorijos temomis, mąstė apie žodynus ir periodinę lietuvių spaudą. Federalistinis unijinis horizontas visiškai sutapo su jo įsivaizduojamu modernaus lietuviškumo budinimu.

Savotišku istoriografiniu paradoksu laikytina A. Janulaičio pradėta¹⁶ ir J. Kudirkos kiek pratęsta polemika¹⁷ dėl panslavistinių M. Akelaičio pažiūrų vėlesniui emigracijos laikotarpiu, t. y. tuo metu, kai jis prisidėjo prie *Auszros* bendradarbių. Stebintis, kaip galėjo nutikti, kad lietuvių nelaikydamas slavais, M. Akelaitis galėjo susieti galimus Lietuvos politinės ateities vaizdinius su panslavizmo idėjomis, buvo pernelyg lengvai atsisakyta suvokti Vidurio Rytų Europos atgimstančių tautų federacijos – kaip tarpinės stotelės į visuotinę federaciją – teorinį patrauklumą. M. Akelaitis, kaip neprastas filologas ir istorikas, neabejotinai žinojo,

15 1869 m. rugpjūčio 17 d. M. Akelaičio laiškas J. I. Kraszewskiui, *Ten pat*, p. 129.

16 A. Janulaitis, *Mikalojus Akelaitis*, Vilnius, 1969, p. 65–67.

17 J. Kudirka, Mikalojaus Akelaičio (1829–1887) socialinės pažiūros, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai*, A serija, 1980, t. 2 (71), p. 24.

kad ir vengrai nėra slavai, bet toje plačioje federacijoje jiems buvo regima reikšminga vieta.

Negausūs sąmoningų ir veiklių lietuvių lyderiai emigracijoje (o tik jie iš esmės turėjo legalių viešos raiškos galimybių XIX a. antrojoje pusėje) net pasipešdami tarp savęs buvo prisirišę prie federalistinių vaizdinių. Štai kitas 1863 m. sukilimo veteranas ir aušrininkas Andrius Višteliauskas-Vištelis tam pačiam garbinamam J. I. Kraševskiui savo (vėliau istorijos tyrinėtojų pamėgtame) laiške prisiekinėjo: *Mat aš (nors ir nesu separatistas) visur pabrėžiu skirtingą lietuvių ir lenkų tautybę, nors gerus lenkus myliu kaip brolius ir nesigėdyju lietuvių vadinti tauta, ne kaip ponas Mikalojus Akelaitis (dabar jau Akieliewicz) nuo pat Mariampolės, kuris a la polonaise vadina lietuvius liaudimi... Aš esu lietuvis visa to žodžio prasme ir noriu, trokštu, kad visos tautos susilietų į vieną tautą, tačiau išsaugodamos savo kalbą ir geografinį autonominį atskirumą, su viena, bendriems ryšiams skirta, laisvai visų tautų pasirinkta visuotinė kalba. Svajonės!... bet vis tiek vedančios į kažkokį tikslą – į vieną aidę su sąžiningais avigalviais, kad nuo tų avių per daug nepeštų vilnų ir kad dėl tų vilnų nebūtų plėšikavimų, vadinamų karais! ...*¹⁸

Ne per toliausiai nuo panašios pozicijos buvo ir vienas aušrininkų lyderių Jonas Šliūpas, kuris – kaip beje ir Mikalojus Akelaitis – buvo B. Limanowskio pažiūrų įtakoje. Tik skirtumas tas, kad M. Akelaitį prie B. Limanowskio artino sukilėliška patirtis ir žemietiška draugystė, taip pat Paryžiaus *Želmens* veikla ir senoviškas lietuviškumas, o J. Šliūpą viliojo gili socialistinė mintis, labai solidžiai vystoma lenkų socialistinės minties patriarcho ir federalizmo idėjų puoselėtojo moksliniuose darbuose. Anot lietuvių Atgimimo politinės minties tyrinėtojo Rimanto Vėbros, J. Šliūpas rutuliojo mintį, kad XIX a. pasaulio tautos buvo veikiamos dviejų priešingų procesų: vienas – visų tautų integracijos (*vienybė ir centralizacija*), o antrasis *palieka visą svarbą pavieniems „federacijoms“*.¹⁹ J. Šliūpo federalizmas atrodo labai situacinis ir realistiškas. Ilgainiui apie jį prabildavo ir kaip apie teorinį žmonijos rytojį, ir kaip apie lietuvių politinių siekių praktinio įgyvendinimo priemonę.

18 J. A. Višteliausko laiškas J. I. Kraszewskiui, *Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiui...*, p. 188.

19 R. Vėbra, Lietuvos politinio savarankiškumo idėja, *Problemos*, 1970, nr. 1 (5), p. 59.

Ankstyvoji (paskutinio XIX a. dvidešimtmečio) lietuvių Atgimimo politinė vaizduotė stipriai apipinta federalistinėmis idėjomis²⁰, bet rimtesnio istorikų dėmesio šis reiškinyss dar laukia. Kol kas solidžiausiai skamba R. Vėbros dar 1970 m. suformuluotas teiginys: nepaisant plačiai skelbiamo šūkio *Lietuva lietuviams* ir svajų apie nepriklausomos Lietuvos atstatymą, *dauguma kalbėjo apie Lietuvos priklausymą federaciniais pagrindais „laisvai valstybei“*.²¹

Visuotinis federalizmas kaip futuristinė vizija XIX a. buvo labai patrauklus ir laikė prikaustęs tiek atgimstančių tautų intelektualinių lyderių dėmesį, tiek pasaulio didvalstybių strateginius interesus. Mat pastariesiems federalizmas veikiau buvo vien naujoviškas įrankis pasaulio pasidalijimo žaidimuose. Ideologinis susiskaldymas gilėjo žengiant į XX a., tačiau humanistinės tautų apsisprendimo savarankiškam gyvenimui ir taikaus tarptautinio sugyvenimo utopijos nesilpnėjo. Priešingai, prieš Pirmąją pasaulinį karą jos vešėjo kaip niekad anksčiau. Ir kaip niekad anksčiau giliai buvo paskandintos imperialistinio pasaulinio karo apkasuose.

Lietuvių federalizmas prieš nepriklausomybę ar po nepriklausomybės?

A. Mackevičiaus ir daugelio kitų revoliucinių demokratų (įskaitant rusų emigrantinį ideologą N. Gerceną) akiratyje sukilimas kartu su lenkais reiškė pirmiausiai siekį sukurti tokias politinės laisvės sąlygas, kad Lietuva galėtų savarankiškai spręsti savo likimą. Būti su kuo nors – Rusija, Lenkija (vėliau dar ir Vokietija) – ar likti atskirai ir nepriklausomai – štai kas manyta buvus svarbiausia. Čia matyti tam tikra politinės nuostatos kontroversija. Reikia kovoti kartu su lenkais, kad atsiskirtume nuo Rusijos ir turėtume galimybę laisvai pasirinkti; bet kovojant kartu su lenkais jau tartum iš anksto pasirenkama naujos jungties – unijos ar federacijos – kryptis. Vežimas prieš arklį? Perspektyva be teorinio aiškumo? Žinoma, ne tik teorinio samprotavimo logika, bet ir pati tikrovė

20 Iš R. Vėbros straipsnio ryškėja mintis, kad bent jau kairiajame lietuvių judėjimo sparne federalistinės idėjos dominavo, nors jų netrūko ir realistiškai mąstančių liberalų vaizduotėje. Žiūrėti: R. Vėbra, *Lietuvos politinio savarankiškumo idėja...*, p. 62–64.

21 *Ten pat*, p. 63.

diktavo savo sąlygas. Tikimybė turėti daugiau pasirinkimo laisvės, be abejo, kreipė į bendrus veiksmus su Lenkija, kadangi Rusijos imperijos gniaužtuose tikėtis kokių nors politinės laisvės (autonomijos) prielaidų buvo visiškai neįmanoma. Pačioje Rusijoje praktiškai nebuvo nei organizuotų grupių, nei pavienių demokratų, kuriems būtų galvon dingtelėjusi panaši perspektyva. Nebent radikalūs rusų emigracijos sluoksniai ką nors panašaus gvildeno, bet nei N. Gerceno, nei M. Bakunino balsai pačioje imperijoje nebuvo stipriai girdimi. Ypač žodžiai apie pavergtos Lietuvos perspektyvas.

Nors net teoriniuose samprotavimuose nenusistovėjo linijinė logika (revoliucija – Lietuvos išsivadavimas – nepriklausomas būvis – savanoriškas apsisprendimas, su kuo toliau statyti *ką nors patvaraus ateičiai*), bet akivaizdu, kad lenkų federalistiniuose vaizdiniuose, supintuose su Jogailaičių politine tradicija, sunkiai skynėsi kelią prielaida, kad Lietuva pirmiausiai turėtų pasiekti savo laisvę, o tik paskui ryžtųsi kokiam nors federalistiniam variantui. Tiesa, B. Limanowskio vaizduotėje lenkų, kaip stipriojo išsivadavimo fronto dalyvio, pareigų sąrašė būdavo minimas lietuvių, baltarusių ir net latvių tautų savarankiškumo rėmimas. Tačiau apskritai lenkiškoji federalizmo, kartu ir visa Jogailaičių, politinės tradicijos vaizduotė dažniausiai diktavo tokią politinės ateities chronologiją: bendra kova prieš Rusiją, išsivadavimas ir federacijos ryšių nustatymas, tada visos savarankiškumo garantijos.

Kita vertus, federalistiniai vaizdiniai Vilniaus *krajovcų* aplinkoje pirmiausiai buvo konstruojami iš apačios: atkursima LDK pati savaime turėjo būti autonominių teritorijų darinys, o tik po to federuotas ar konfederuotas su Lenkijos valstybe. Audringai savo idėjas skleidę socialistai ir socialdemokratai dar labiau linko prie liaudiškosios anarchistinės federacijos vaizdinių. Tačiau padrikas lietuviško federalizmo vaizdinių peizažas beveik visiškai neturi požymių, kad, lietuvių veikėjams mąstant apie įvairius galimas visuotinės Europos tautų federacijos pavidalus²², pati atstatysima Lietuvos valstybė būtų galėjusi tapti federacine. B. Limanowskio

22 Labai retas, tačiau simptomiškas yra *Varpe* (1903 m. Nr. 9/10, p. 219–222) išspausdintas straipsnis, propaguojantis Jungtinių Europos Valstijų idėjas. Įdomu ir tai, kad šis straipsnis paskelbtas iš karto po polemikos dėl Lietuvos bajorijos relituanizacijos raginimų, sukėlusių didelį visuomenės šurmulį. Gal tai irgi rodo tolimą asociaciją?

socialistinėje utopijoje tokios federacijos pamatuose glūdėjo anarchistiškas savivaldžių bendruomenių tinklas, o *krajevčinėje* vaizduotėje – bent jau atskiros autonominės lietuvių, lenkų ir baltarusių dominuojamos dalys. Turimi duomenys perša mintį: jei lietuviai leidosi į svajones (ir net derybas) apie Lietuvos sąjungas su kitomis laisvomis tautomis, mintys apie vidinį federalizavimą buvo beveik visiškai nepriimtinos.

Galime tvirtinti, jog lietuviško federalizmo vaizduotė buvo įrėminta dviejų esminių sąlygų: pirmiausia reikia tapti politiniu ir tarptautiniu subjektu, o po to apsispręsti. Antra, bet kokios Lenkijos ir Lietuvos galimos federacijos konstrukcijos turi būti matomos platesnės Europos tautų federacijos kontekste, ieškant tam tikros pusiausvyros. Tai gana tiesiogiai liudija Lietuvos socialdemokratų 1902 m. dokumentai: *Pripažindama kiekvienai tautai [teisę] tik pačiai rūpintis ir daryti nusprendimus apie savo gerovę, LSDP iš politiškos pusės stengsis sutverti demokratišką lietuvių respubliką, sufederuotą su kaimyniškoms tautomis, esančiomis ant to paties laipsnio visuomeniško ir politiško ūgio* (pabraukta mano – E. A.).²³

Lietuvių politiniams lyderiams, bent jau kairiajame judėjimo sparne, greičiausiai užteko nuovokos, kad tikra federacija reikalauja šio tokio simetriškumo, lygiasvoriškumo. Lietuva net utopiškiausiose Atgimimo svajonėse negalėjo įgyti pakankamai politinio svorio, kad dvišalė konstrukcija su lenkais nebūtų pavojingai pakrypusi. Todėl platesnės federacijos vaizdiniai darėsi lietuviams patrauklesni negu išimtinai dvišaliai saitai su buvusios unijos partneriais. Ši mintis dar turi būti tikrinama, bet jos pagrįstumą būtų galima stiprinti kiek ankstesniais J. Pilsudskio įspūdžiais iš susitikimų su lietuvių socialdemokratų lyderiais. Savo laiške PPS vadovybei jis niršo, kad turėjo *ir toliau dėl „federacijos“ nežinia su kuo ir nežinia dėl ko kalbėtis, (...) negalėjo net pasakyti, kad nori federuotis su Lenkija, o ne su kuo nors kitu...*²⁴

23 Cituota iš R. Miknys, Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės valstybingumo tradicija lietuvių tautinio judėjimo politinėje programoje, *Lietuvos Didžiosios...*, p. 15.

24 „Gadałem juz parę razy z ich przedstawicielami, no i dalej jak do <federacji> nie wiadomo z kim i nie wiadomo dlaczego, dojść nie mogliem; nie mogli nawet wyksztusić, że chcą federować się z Polską, a nie z czym innym... No, a zgodzicie chyba, że z samą zasadą <federacji> chyba nie sposób federować się...” – cituota iš K. Grygajtis, *Polskie idea federacyjne...*, p. 53.

Būsimą Lenkijos maršalą erzino atsargi lietuvių socialdemokratų pozicija, kurioje, matyt, platesnė federatyvumo samprata (visuotinė laisvų tautų federacija) ir politinio realizmo dozė neleido J. Pilsudskui beatodairiškai mojuoti Liublino unijos vėliava ir nusileisti lenkų dominavimo, patronavimo ir savanaudiškumo slėgiui. Kita vertus, sunku nustatyti, kaip giliai XX a. pradžioje buvo samprotauta apie panašų *politinį ūgį*. Tačiau atsektini lietuvių politinių pastangų, kurios, akcentuodamos artimiausius – autonomijos, ir toliausius – nepriklausomos valstybės etnografinėse ribose siekius, ženklai nuolat liudijo siektinus federacijos ryšius su kaimyninėmis laisvomis tautomis. Daugelis galimų kaimyninių partnerių beveik visada omenyje turėjo Lenkiją, bet ne vien ją. Akivaizdu, kad buvo vengiama pasisakyti už išskirtinai dvišalę federaciją, pastatytą ant istorinės Abiejų Tautų Respublikos žemėlapiu.

Peršasi menkai abejotina interpretacija, kodėl taip nutiko. Pirmiausiai dėl to, kad pačios lietuvių tautos, vargusios po kelių sluoksnių tautine priespauda, emancipacija kirtosi su lenkų siekiu įtvirtinti savo tapatybės pozicijas rytiniuose *kresuose*. Antra, todėl, kad sėkmingos kovos atveju susikūrusi (ar atsikūrusi) Lietuvos valstybė būtų akivaizdžiai asimetriškos būklės – nei lygiateisė, nei garantuojanti lietuvių tapsmo modernia tauta galimybių.

Jei bandytume samprotauti, kiek svarbus ano meto lietuvių judėjimui buvo pats federalizmo principas, tektų pasirinkti minorines gaidas ir sakyti, kad sveikas protas ir politinis realizmas vertė užsiimti paprastesniais kasdieniais uždaviniais. Ilgų ir kruopščių teorinių traktatų nebuvo nei kada, nei kam rašyti. Vieniems tai galėjo būti tolimesnis ir beveik nereali galimybė, kitiems pakako tam tikro formalaus panašumo į Liublino unijos suformuotą istorinę tikrovę. Mūsų lauktų rimti sunkumai, jei sekdamis P. Łosowskio mintimi apie du lietuvių Atgimimo kelius bandytume suprasti tuos, kurie kaip A. Baranauskas buvo įsitikinę, kad realiausias būdas lietuviams atkurti savarankiškumą ir pareikšti savo teises – išsaugoti tradicinius ryšius su Lenkija. Gal dar galėtume tikėtis, kad yra neperskaitytų dokumentų ir tekstų, kurie leistų atskleisti, ką iš tiesų apie Lietuvos ateities perspektyvas senatvėje galvojo Seinų vyskupas. Bet ta viltis labai nedidelė. Turime, ką turime: tik netiesioginius ir labai atsargius jo liudijimus, kurie, pirmiausia, rodo jį be galo priešiška

žiūrėjus į socializmo ir liberalizmo apraiškas, o, antra, tikėjus tradicijos (įskaitant politinę) prasme.

Nors akivaizdu, kad dar reikia rimtų tyrimų šioje srityje, tačiau jau dabar galime šį tą suprasti *antrojo lietuvių atgimimo* kelio vaizduotėje. Kaip konservatyvių pažiūrų mąstytojas A. Baranauskas buvo įsitikinęs, kad Liublino unija gali būti gaivinimo verta siekiamybė? Ji nesikerta su giluminiais lietuvių tautos interesais. Jau savo garsiajame atsakyme į J. Basanavičiaus pratarinę pirmam *Aušros* numeriui jis gynė unijos idėją ir įrodinėjo, kad kaltinti lenkus dėl aukštuomenės nutautėjimo – visiškai nepagrįstas dalykas: lietuvių bajorai patys ilgainiui pasirinkę savo kultūrinės-kalbines raiškos formas. Anot A. Baranausko, Lietuva niekad nebuvo Lenkijos karalystės provincija ir lenkai niekad jos nevaldė. Visa, kas blogo ir gero nutiko, – pačių lietuvių rankų ir galvų darbas, ir nėra ko lenkų kaltinti nebūtais dalykais.²⁵ Pabrėžtina, kad gindamas unijos idėją, A. Baranauskas labai principingai ir labai solidžioje konservatyvios pakraipos spaudoje (tekstas skelbtas lenkų *Przegląd katolicki*) demonstravo, kad Lietuva – istorinis-politinis faktas, o ne *lud Litewski*. Taip konfrontuodamas su aušrininkų pažiūromis, jis ne mažiau už juos gynė tradicinį Lietuvos valstybingumą ir istorines lietuvių teises. Visai kitas reikalas, kaip jis suprato pačią istorinę lietuvių tautą, lietuvius, kaip įsivaizdavo ateitį ir kokia valstybės santvarka ir ryšiai jam rodėsi tinkamiausi.

Nors vėliau jis vengė atvirai reikšti savo politines pažiūras ir neišgyveno iki tų revoliucinių laikų, kai tas pažiūras atskleisti būtų padėję konkretūs jo poelgiai, bet labai tikėtina, kad Lietuvos federacija su Lenkija – kaip istorinio teisingumo aktas – jam buvo svarbiausia ateities horizonto dalis. Ir siekiant Lietuvos išsivadavimo, ir mąstant, kas bus po jo.

Politinių idėjų, lemtingai veikusių lietuvių Atgimimo raidą, plotmėje neabejotina, kad patraukliausiai atrodė ir labiausiai plėtojosi socializmo ir nacionalizmo idealai, apaugantys krikščioniško arba liberalaus pasaulėvaizdžio vaizdiniais, besimaišantys į kartais visai tarp savęs nesusikalbančius mišinius. Mažai abejotina, kad būtent socializmo ir nacionalizmo pasaulėžiūros skirtumai atspindėjo federalizmo klausimuose.

25 Plăčiau: E. Aleksandravičius, *Giesmininko kelias...*, p. 169–179.

Socializmo svajonės beveik besąlygiškai žadindavo ir federalistinės ateities vaizduotę (įskaitant Jungtinių Europos Tautų idėją, taip artimą dabartinei Europos Sąjungai), o nacionalizmas stiprindavo tikėjimą atskiro, nepriklausomo politinio būvio galimybėmis.

Lietuvių pasirinkimai: Mykolo Römerio diagnozės

Lietuvių istoriografija jau senokai stovi ant slenksčio ir ją peržengę, kaip apie savaime aiškų dalyką, pradėtume kalbėti apie antrąjį nesėkmingą lietuvių tautinio atgimimo kelią, kuriuo žengė Antanas Baranauskas, Konstancija Skirmunt, Mykolas Römeris. Tačiau šiame baigiamajame polemienio straipsnio epizode nebandysime specialiai tyrinėti garsiojo politinio veikėjo, mąstytojo, konstitucionalisto ir praktikavusio teisininko pėdsakų modeliuojant lietuvių valstybingumą. M. Römeris buvo unikalus lietuvių pažiūrų liudininkas ir ekspertas, todėl jo tekstaais remdamiesi galime suprasti kai kuriuos viešai nedeklaruotus lietuvių politinių veikėjų požiūrius į federacijos perspektyvas, galimus jos partnerius ir buvusias abejones bei fobijas.

Garsiojoje ir socialinės minties klasika jau tapusioje knygoje *Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą*²⁶ M. Römeris pirmiausiai lenkų šviesuomenei ir politiniam elitui parodė, kad naujoji lietuvių tauta – jau įvykęs, rimtas, savarankiškas, sąmoningas ir stiprus kultūrinis, visuomeninis ir politinis faktas. Galima sakyti, kad jis tapo teoriniu moderniosios lietuviybės ekspertu lenkiškai skaičiusios visuomenės akyse. Tuo pat metu jis buvo savarankiškos minties ir politinio elgesio subjektas, gebėjęs kūrybiškai sulieti liberaliems krajojcų sluoksniams būdingą politinį tradicionalizmą (siekis atkurti modernizuotą LDK ir susigyventi su natūraliu (iš geografijos ir istorijos) partneriu – atkursima Lenkija) su Europos vaizduotę pamažu užkariaujančia federalistine vizija.

Ramiu racionalumu, lietuvišku patriotizmu ir lenkiškos kultūros savigarba garsėjęs veikėjas buvo žmogus, kuriuo gilesnės minties lietuvių veikėjai pasitikėjo, o liberalieji lenkų sluoksniai jo asmenyje neretai

26 Paradoksalu, kad beveik šimtą metų reikėjo laukti lietuviško knygos vertimo, bet taip pat tuo reikia džiaugtis. M. Römeris, *Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą*, Vilnius, 2005.

matė tą, kuris galėtų be ypatingo tendencingumo paaikškinti lietuvių elgesį ir lūkesčius. Taigi ir po daugelio metų M. Römerio dienoraščiuose galime ieškoti atsakymų į galybę neišspręstų tautinio pasirinkimo mįslių. Vėlgi, neabejodami, kad įvairių pakraipų tyrinėtojai dar nesyk turėtų išbandyti savo jėgas skaitydami šį šaltinį, imamės paprastesnio, nedidelio straipsnio galimybes atitinkančio uždavinio. Taip prieiname prie istorikų itin pamėgto šaltinio – 1915 m. rašyto M. Römerio *traktato* (memorandumo) *Litwa wobec wojny*, kuris Wiktora Sukiennickio dėka iš Hooverio instituto archyvo 1970 m. pateko į Paryžiaus lenkų *Instytut Literacki* leidžiamą žurnalą *Zeszyty Historyczne*.²⁷

M. Römerio *memorialas* labai patogus tyrinėtojiui dėl savo skvarbaus praktiškumo bei dėl taikdariškos pozicijos. Dokumentas atsirado kaip slapta ekspertizės aktas Lenkijos NKN (*Naczelny Komitet Narodowy*), o jo intencija buvo ne tik kuo objektyvesnės profesionalaus analitiko išvalgos, bet ir sąmoningo politiko siekis kreipti lenkų išsivadavimo judėjimo dalyvių dėmesį į politinį sprendimą, kuris visų pirma buvo priimtinas *memorialo* autoriui.

Pirmasis pasaulinis karas – kaip tik tas momentas, kai ne visuomet viešai skelbiamos lietuvių judėjimo aktyvistų mintys ir motyvai ėmė ryškėti praktinėje veikloje. Karas tarp didžiųjų valstybių, ypač tarp tų, kurios XVIII a. pabaigoje pasidalijo Abiejų Tautų Respubliką, buvo svarbus lenkų ir lietuvių politinės ateities vaizdinsys. Realistiškai mąstę judėjimo dalyviai, deja, negalėjo tikėtis kitokio Lenkijos ir Lietuvos laisvės klausimo sprendimo, kaip tik vienokia ar kitokia suirutė Rusijoje – revoliucinė, karinė ar ir viena, ir kita tuo pačiu metu. Tiek varpininkai, tiek dar kaimesni socialdemokratinio sparno veikėjai jau nuo XIX a. paskutinio dešimtmečio svarstė, svajojo ir įtikinėjo, kad Lietuvai laisvės nepadovanos nei kaizerinė Vokietija, nei carinė Rusija. Tačiau geopolitinės aplinkybės, lėmusios laisvės galimybes, be abejo, buvo susijusios su aštrėjančiais dviejų imperijų santykiais, artėjančio karinio konflikto nuojautomis. Buvo mąstoma, kad kuri nors viena

27 Litwa wobec wojny. Poufny memorial Michala Romera z sierpnia 1915, *Zeszyty Historyczne*, z. 17, 1970, s. 56–127. Šio memorialo fragmento, dar gerokai prieš W. Sukiennickio lenkišką publikaciją, nurašyto Alfredo Ericho Senno, lietuvišką vertimą teko paskelbti kartu su Raimundu Lopata. Žiūrėti: M. Riomeris, Lietuva karo akivaizdoje, t. 3, 1993, p. 203–227.

rusų pavergta tauta nėra pajėgi išsikrovoti laisvę, todėl šios kovos sąjungininkų reikia ieškoti panašaus likimo kaimynystėje.

Sunku nepritarti istoriko R. Vėbros minčiai, kad siekiant Lietuvos laisvės tikslo *pirmiausiai buvo kalbama apie lietuvių ir lenkų vienybės būtinumą – vienybė ne su slėktiška, bet su demokratine Lenkija. Taigi šiuo metu* (XIX a. dešimtajame dešimtmetyje – E. A.) *gimsta savotiška opozicinių politinių blokų idėja*²⁸.

Lietuviškoje spaudoje atsiranda nors ir ne per daug gilių, labiau agitacijai ir idėjų propagavimui negu galimų politinės ateities scenarijų analizei skirtų straipsnių, kuriuose imamos svarstyti lietuvių pasirinkimus lemsiančios geopolitinės perspektyvos. XX a. išvakarėse daugelis lietuvių centro ir kairės orientacijos veikėjų dar nematė galimybių, kad bus įmanoma valstybingumo problemas išspręsti savo jėgomis. Dauguma ne tik suvokė, kad viską lems tarptautinė situacija ir Rusijos–Vokietijos konfliktas, bet ir linkėjo sėkmės vokiečiams²⁹. Periodinėje lietuvių spaudoje nebuvo tiesiogiai aiškinamasi, kodėl vokiečiai geriau nei rusai, bet sveikas protas leistų interpretuoti, jog visų pirma dėl to, kad rusai buvo viešpačiai ir skriaudėjai, o Vokietijos lietuviai turėjo geresnes kultūrinės veiklos sąlygas.

Siekiant suprasti lietuvių politinės vaizduotės formavimąsi Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse ir jam prasidėjus, svarbi dar viena aplinkybė. Kadangi lietuvių pozicijos silpnumo pojūtis kamavo visą judėjimą ir realistiškai galvota, jog karo baigtis lemsianti, su kuo teks derinti savosios laisvės siekius, buvo rizikinga labai atvirai ir vienareikšmiškai reikšti pasirinkimus, su kokiomis kaimynėmis geriau susidėti. Tai gali paaiškinti, kodėl prieinamuose šaltiniuose nėra aiškiai išskleisti ir detaliaizuoti federalistiniai vaizdiniai. Viešosios to meto komunikacijos požiūriu deklaratyvūs nepriklausomybės siekiai, įrėminti dar labai miglotų federatyvinių vizijų, buvo galimai neutralūs tiek rusų, tiek vokiečių pergalės kare atveju.

Kas kita konfidencialus M. Römerio tekstas: jis remiasi ne tik tuo, kas visiems galėjo būti suprantama iš lietuvių periodinės spaudos ir politinių dokumentų, bet ir tuo, kas turėjo išryškėti uždaresnių politinių

28 R. Vėbra, *Lietuvos politinio savarankiškumo idėja...*, p. 64.

29 *Ten pat*, p. 65.

ratelių ir salonų erdvėje. M. Rōmeriui pirmiausiai rūpėjo labai tiksliai apibūdinti tuos politinius lietuvių veiksmus, su kuriais lenkų vadovybei reikėtų tęsti eventualų dialogą dėl galimų federacinių ryšių tiek siekiant laisvės, tiek ją iškovojus. Mūsų temai vertingiausios tos dokumento autoriaus mintys, kurios liečia jo apibūdinamų lietuvių politinių srovių nusiteikimą federacinių ryšių su Lenkijos valstybe atžvilgiu. Pirmiausia, patys didžiausi šios idėjos oponentai, kuriuos M. Rōmeris vadina klerikalais, t. y. partiniai krikščionys demokratai ir nepartiniai jų šalininkai. Anot autoriaus, *būdami pakantūs tikrajai Lenkijai, jie itin neapkenčia lenkiškumo savo krašte. Tad visa, kas stiprina lenkiškumą vietoje, jie turėtų traktuoti neigiamai. Dabar, vykstant karui, gerokai pasiduodama germanofilizmui (nepaisant buvusių kontaktų su rusų valdžia), todėl lietuvių klerikalai bus nusistatę prieš Lietuvos jungimąsi su Lenkija.*³⁰

Tačiau M. Rōmeris atkreipia dėmesį į tas krikdemiško lietuvių sparno nuostatas, kurios išorinei federacijos su Lenkija idėjai situaciškai dar gali ir būti palankios, bet jokių būdu nebūtų linkusios bent kiek palankiau žiūrėti į vidinio federatyvumo, t. y. Lietuvos vidinės sandaros iš autonomiškų teritorijų, idėją.

M. Rōmeris bando perduoti Lenkijos NKN vadovybei savo simpatijas lietuvių demokratams. Jis rašo, kad požiūryje į Lenkiją ir lenkus *jų tarpe nėra tos ypatingos neapykantos, taip pat nėra išankstinės užduoties prievarta lituanizuoti lenkiškąjį krašto elementą. (...) Iš lenkų, kaip ir visų kitų bendrai gyvenančių tautybių, (...) reikalauja ne tik lojalumo teisės požiūriu, bet ir vykdyti pilietines pareigas kraštui. Tai – vadovavimosi jo gerovės, jo poreikių supratimu, kuriant siekimų bei veiklos programas remtis krašto sluoksniais ir netraktuoti Lietuvos kaip „kresų“; tarnaujančių ne jos gerovei, bet „metropolijos“ gerovei ir interesams.*

Gundydamas lenkų vadovybę žvelgti į lietuvių lūkesčius pro jo akinius, M. Rōmeris aiškiai tikėjosi paveikti lenkų politines manieras krašte. Jis taip apibūdina lietuvių demokratų ir jų politinius polinkius – valstybės ir pilietinio audinio, taip pat ir tarptautinių santykių plotmėje, – jei susidaro įspūdis, jog čia paties autoriaus tikėjimas, kad būtų gerai, kad taip būtų iš tiesų. Jis dėsto savo pažiūras taip, kaip, greičiausiai, įtikinėjo protingiausia būsiant savo lietuvių draugus ir šalininkus. Pirmiausia,

30 Ten pat, p. 212–213.

tai lietė demokratinės ir pilietinės teisės *dabojančios* Lietuvos vidinę santvarką, kurią, kaip matyti iš *memorialo* teksto, jis siekia *prijaukinti* Lenkijos vadovybės vaizduotėje. M. Römeris iš esmės gina savo įsitikinimus ir kalba kaip liberalus lietuvių demokratas. Jis perša mintį, kad Lenkijai verta pritarti štai tokiai Lietuvos valstybės perspektyvai ir su tokios Lietuvos kūrėjais toliau derėtis dėl federacinių saitų: ... *lietuviams, neišskiriant nė demokratų, yra artimesnė Lietuvos atskyrimo nuo Baltarusijos ir Lietuvos (etnografinės su Vilniumi) sambūvis su Latvija perspektyva. (...) Pastaruoju metu tarp lenkų pradėjo populiarėti (truputį) ta lietuviškoji koncepcija, atsižvelgiant į tai, kad eventualiai tokioje Lietuvoje lenkai sudarytų labai rimtą mažumą, tiesiogiai besiremiančią į savo etnografinę teritoriją su Vilniumi (...)*³¹.

M. Römerio tekste atsiskleidžia įvairios federalistinės Lietuvos perspektyvos, apmąstomos lietuvių politikų ir platesnių visuomenės sluoksnių akiratyje. Glaustai tos *orientacijos* atrodo taip: ... *liaudyje populiarius germanofilizmas, suvokiamas bendrame laisvės kontekste kaip Rusijos pralaimėjimo aplinkybė. Tarp lietuvių klerikalų germanofilizmas taip pat labai išplitęs. Nacionalistai yra dvejopi: vieni krypsta į maskoliofilizmą, kiti netiki Rusija ir linkę į germanofilizmą. Tarp socialistų yra germanofiliškų tendencijų, pagaliau demokratai, – jie labiausiai atsiriboję nuo maskoliofilizmo, su Rusijos pergale siejamų lietuvių vilčių, taip pat nuo germanofilizmo*³².

M. Römeris buvo įsitikinęs, kad su klerikaliniais ir nacionalistiniais sluoksniais federacijos idėjų neverta svarstyti, nes tie *jokiu būdu nepritars, kad lietuvių siekius reikia sieti su lenkų nepriklausomybės idėja*. Tokias savo prielaidas jis grindė geru ideologijos ir aptariamų sluoksnių pažinimu. Vienintelis vertas derybininkų dėmesio jam rodėsi Antanas Smetona, kuriam dosniai žėrė komplimentus. *Jis yra nacionalistas, – teigė M. Römeris, – ir su lenkiškumu, ir su tuo, ką jis laiko polonizacija, kovoja, tačiau išankstinių nuostatų prieš lenkus neturi, ne taip, kaip kiti nacionalistai. Svarbiausia štai kas: Jei jam [Smetonai] būtų pristatytas realistiškas lietuvių interesų siejimo su lenkų nepriklausomybe sumanymas, galbūt jis ir leistųsi įtikinamas. Nesu tuo tikras, bet eventualiai vienintelis*

31 *Ten pat*, p. 215.

32 *Ten pat*, p. 216.

*žmogus iš nacionalistų, su kuriuo kalbėtis verta. Tarp klerikalų panašių asmenybių iš viso nematau*³³.

Net menkai pažinus riomerinį politinį samprotavimą matyti, kad daug rimtų tekstų dar neperskaityta arba perskaityta labai paviršutiniškai, selektyviai. Kitaip tariant, idėjų ir politikos istorikams dar yra ką veikti. Reikia patikimomis laikyti jo žinias ir tuometes lietuvių politinės minties interpretacijas. Jos rodo vieną aiškų ir per ilgus užslopintos politinės veiklos dešimtmečius susigulėjusius refleksus. Pirmiausia – mišinys tikėjimo federalistinėmis perspektyvomis ir baimė dėl visokių asimetrijos pavojų, neabejotinai galinčių lietuviams kilti dvišalėje su lenkais federacijoje. Istorinis senojo valstybingumo tęstinumas gundė, o polonizacijos galimybė bei tikėtinas *strateginės tarnaitės* vaidmuo – gąsdino.

Lietuvių politinius lūkesčius neabejotinai lėmė geopolitinė situacija Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje ir iš karto po jo. Sunku tikėtis ko nors rimčiau braižant pokarinio pasaulio žemėlapi. Nors lietuviams buvo visiškai natūralu ieškoti kontaktų su kitais pavergtų tautų išsivadavimo judėjimais, bet nušvitus *tautų pavasario* laisvei nebuvo lengva atsispirti nacionalistinio egoizmo pagundoms. Federalistinius vaizdinius ir galimų tradicinių sugyvenimo su Lenkija būdų paieškas dengė ginkluoto konflikto ir dar daugiau – dvišalio *šaltojo karo* – dūmai. Po Lenkijos ir Lietuvos katastrofos, 1940 m. pabaigoje Lisabonoje prie vyno taurės kalbantis su lenkų emigracinės vyriausybės atstovais A. Smetonai išsprūdę žodžiai, – kad ant siaurai etninių pamatų pastatytos valstybės yra klaida, – regis, galėjo atliepti Vasario 16-sios išvakarėse neišnaudotų galimybių prisiminimus. Šiandien, lietuviams su lenkais gyvenant kartu Europos Sąjungoje ir prisiminus Liublino unijos gerąsias puses, kyla mintis: idėjos ir laikas kartais skausmingai prasilenkia, o kartais gražiai sutampa.

33 Ten pat, p. 216–217.

*EGIDIJUS ALEKSANDRAVIČIUS. In the Shadow of Unia,
or Federalism in the Lithuanian Political Imagination
(The end of XIX – the beginning of XX)*

This article is devoted to answering one question in political history: was federalism a real option on the political horizons of the Lithuanian National Awakening of the late 19th and early 20th centuries? Were ideas of federalism only dictated by historical conditions or were these ideas themselves a primary objective for the political future? If so, did relations with Poland (as a possible federal partner) have a place in the landscape of the political future? These and other questions are still waiting to be answered by historians and political scientists. The purpose of this article is to present several possible interpretations.

The political imagination of the Lithuanian National Awakening matured in very complicated conditions. Federalist ideas arose first from an acquaintance with the latest developments of political thought in the Western world and secondly from the historical experience of the former Grand Duchy of Lithuania. Ideas of federation and possible practical configurations (with whom, how and when) were not set in stone but, almost without exception, depended on the situation at the time. This means that they were not federalists out of conviction, but out of practical, political need. Unable to count on the full independence of Lithuania in the European political map of the future, they tended to see federation as in intermediate, transitional status.

A mixture of faith and fear grew and matured on the Lithuanians' political horizon, with the prospect of all kinds of asymmetric threats that might arise from a bilateral federation with Poland. A federation as the historical successor of the former Grand Duchy was enticing, but the possibility of Polonization and Lithuania's likely role as Poland's *strategic maid servant* was intimidating. Therefore, federalism did not evolve into an independent course in the political imagination.

Geneza konfliktu polsko-litewskiego na Litwie

Badacze relacji polsko-litewskich w XIX i XX w. najczęściej opisują je w kategoriach antagonizmu między narodami: Litwinami i Polakami. Rzadziej podkreśla się, że w gruncie rzeczy, przynajmniej na początku trzeba mówić raczej o konflikcie *par excellence* domowym, litewsko-litewskim.

Przez wieki unii z Polską, ale także pod rozbiorami, określenie *Litwin* opisywało tożsamość stanową i polityczną szlachty na Litwie. Charakterystycznym zjawiskiem, badanym m.in. przez Juliusza Bardacha, była dwuszczeblowość świadomości narodowej, pozwalająca rozróżniać ściślejszą ojczyznę Litwę i szerszą – dawną Rzeczpospolitą¹. Polskości w wymiarze językowym towarzyszyło silne poczucie litewskiej odrębności.

Dopiero na przełomie XIX i XX w. pojęcia, których używano przez wieki zaczęły tracić pierwotne znaczenie. Pewna, chociaż trudno powiedzieć jaka, część szlacheckich potomków dawnych litewskich bojarów bez wahania określała się już po prostu jako Polacy. Wyrażali w ten sposób współczesną – jak ją dzisiaj rozumiemy – tożsamość narodową. Objawienie się litewskiego ruchu narodowego wymusiło konieczność jasnego zadeklarowania się niemal wszystkich przedstawicieli warstwy szlacheckiej. Jednak wielu nadal usiłowało, z lepszym lub gorszym

1 Według Juliusza Bardacha, „odróżniano ściślejszą ojczyznę – Litwę i szerszą – Rzeczpospolitą“. W ramach litewskiej ojczyzny dodatkowo jeszcze „najściślejszą“: żmudzką, wileńską, białoruską; zob. J. Bardach, Wieloszczeblowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-białoruskich Rzeczypospolitej w XVII–XX wieku, *Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu*, Poznań, 1999, s. 13–24.

skutkiem, godzić litewskie korzenie z kulturą polskością. W dalszym ciągu mówili o sobie jako o *Litwinach*, ewentualnie *Starolitwinach*, *Litwinach historycznych* lub *Mickiewiczowskich* (czyli – takich jak u Mickiewicza, od pierwszych słów inwokacji z poematu *Pan Tadeusz*: „Litwo, ojczyzna moja...“). Z kolei przedstawiciele dotychczasowego żmudzkiego ludu, teraz już „unarodowionego“, dla odróżnienia nazywano *Młodolitwinami*, lub mniej elegancko – *litwomaniami*. Oni sami oczywiście woleli określać się mianem po prostu Litwinów, dodatkowo zastrzegając prawo wyłącznej własności do tego terminu. Opisuując początki własni polsko-litewskich, współczesny badacz, Andrzej Romanowski, w następujący sposób spuentował kłopoty z używanymi wówczas pojęciami: „Paradoksalnie można by to ująć w ten sposób: Litwini (czyli Polacy) versus Żmudzini (czyli Litwini)“².

Celem poniższych uwag jest przedstawienie genezy konfliktu owych Starolitwinów (ale także litewskich Polaków) z Młodolitwinami na przełomie XIX i XX wieku. Dla podkreślenia wewnątrzlitewskiego charakteru antagonizmu pozostanę wierny określeniom Staro- i Młodolitwini, współcześnie praktycznie wypartym z użycia i pamięci, jednak ówczesnie stosunkowo często używanym w politycznej publicystyce. Przywołując używane argumenty pragnę także odtworzyć atmosferę sporu o prawo do litewskiego dziedzictwa i litewskiej tożsamości, konfliktu o historię, teraźniejszość i przyszłość wspólnej litewskiej ojczyzny.

Na przełomie XIX i XX w. Litwa pozostawała krajem o zakonserwowanej, stanowej strukturze ukształtowanej jeszcze w okresie Rzeczypospolitej. W mentalności większości litewskiej szlachty egzystowało

2 A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie*, Kraków, 2003, s. 32, zob. też s. 28–31; P. Łossowski, Litwini w oczach Polaków, *Dzieje Najnowsze*, 1995, nr. 2, s. 105; Za ilustrację ówczesnego zamieszania z pojęciami Litwa i Litwini niech posłuży fragment prozy autorstwa jednego z ówczesnych Polaków – Starolitwinów, Józefa Mackiewicza, ukazujący rozterki młodocianego bohatera na przełomie XIX i XX w.: „Bo ciocia Pafcia wyszła za mąż za Litwina jeszcze w czasach, gdy wszyscy mieszkańcy b. Wielkiego Księstwa Litewskiego nazywali siebie Litwinami. Ale już w okresie dorastania Henryka część ich zaczęto przezywać »Litwomaniami«. Wtedy Litwini zaczęli nazywać się Polakami, a Litwomani Litwinami. Rzecz wydawała się dość zawiła, a w szczegółach nieprzyjemna. – Mamo – zapytał – czy ciocia Pafcia jest Litwomanką Litwinką, czy Litwinką Polką, ale nie Litwinką?...“, J. Mackiewicz, *Pod każdym niebem*, Londyn, 1964, s. 15.

przekonanie o naturalnym charakterze stratyfikacji społecznej oraz o wyższości i cywilizacyjnej misji szlachty wobec „ludu”³. Duże znaczenie w utwierdzaniu poczucia niemal idealnej symbiozy warstwy szlacheckiej z ludem miał bolesny etos stosunkowo niedawnego powstania przeciw rosyjskiemu zaborcy z lat 1863–1864. Dopiero przemiany związane z konsekwencjami zniesienia pańszczyzny i uwłaszczenia chłopów, a następnie litewskie odrodzenie narodowe, miały w dłuższej perspektywie zachwiać ugruntowanym porządkiem.

W drugiej połowie XIX w. włościańska młodzież szerszą falą pojawiła się w szkołach na wyższych uczelniach. Rozpoczął się proces kształtowania nowej „ludowej” warstwy inteligenckiej. Z biegiem lat w opinii późniejszych Starolitwinów (i szerzej – w polskiej opinii) zakorzeniło się przekonanie, że to rosyjska szkoła miała decydujący, „dywersyjny” wpływ na ukształtowanie antypolskiej postawy owej pierwszej grupy animatorów litewskiego ruchu odrodzeniowego. Opinia taka była zbyt daleko idącym uproszczeniem. Duża część chłopskiej i drobnoszlacheckiej młodzieży rozpoczynającej naukę w szkołach na Litwie w drugiej połowie XIX w. początkowo identyfikowała się z polską kulturą. Wielu późniejszych Młodolitwinów wspominało, jak wstydząc się chłopskiego pochodzenia unikali rozmawiania po litewsku, dodawali sobie polskie końcówki do nazwisk i starali się mówić po polsku nawet z rodzicami. Przejmowanie „pańskiego” języka i polskich obyczajów było niemal powszechnie uważane za naturalny przejaw awansu społecznego.

Jednocześnie coraz silniej dawały o sobie znać antagonizmy. Młodzi chłopscy synowie w szkołach, ale i poza nimi, czasami doświadczali szyderstw, lekceważenia, czy towarzyskiego ostracyzmu ze strony szlachecko–ziemiańskich kolegów. Oprócz chęci awansu społecznego,

3 Jeszcze w latach trzydziestych XX w. ziemianin z Litwy, Hipolit Korwin-Milewski, wyrażał następujące przekonanie: „Wbrew szablonowym demagogicznym twierdzeniom, wartość produkcji i twórczość większych narodów nigdzie nie zależała i jeszcze nie zależy od gatunku jego plebsu. Zależy wyłącznie od warstwy czołowej, tak zwanej elity, stosunkowo nielicznej; bez jej kilkunastowiekowej pracy i wysiłków, ten plebs jeszczeby się składał z prawdziwego stada dwunożnych stworzeń okrytych zwierzęcymi skórami, żyjących pod szałasami z gałęzi, broniących swego życia od drapieżników zaporą kamieni lub kołków drewnianych”; H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień (1855–1925)*, Poznań, 1930, s. 560.

chłopskie dzieci tradycyjnie wynosiły z domu nieufność do „panów”. Z kolei reprezentanci dotychczasowego narodu politycznego często nie doceniali podskórnej niechęci ze strony do niedawna pańszczyźnianego „ludu”. Wśród litewskiego ziemiaństwa zwykle również nie zdawano sobie sprawy, iż np. bolesna, lecz niemal powszechnie gloryfikowana tradycja powstania styczniowego nie zawsze była postrzegana jednoznacznie pozytywnie. Wieś niejednokrotnie obwiniała „panów” o represje, które spadły na ludność w konsekwencji „polskiego powstania”⁴. Wszystkie te czynniki sprawiały, iż włościańska młodzież coraz silniej uświadamiała sobie oraz podtrzymywała poczucie odrębności, stanowiące zaczyn nowoczesnej tożsamości narodowej.

Już w latach siedemdziesiątych XIX w. w gimnazjach oraz na rosyjskich uczelniach, na których studiowały grupki litewskiej młodzieży, zaczęły powstawać pierwsze kółka o charakterze ziomkostw. Ich genezy należy doszukiwać się głównie w antagonizmach na tle towarzyskim i społecznym objawiających się wśród uczniów i studentów pochodzących z historycznej Litwy. Wielu polskich studentów również określało się jako Litwini, jednak jakiegokolwiek porozumienie między nimi a młodzieżą chłopską stawało się coraz trudniejsze. Litwini Mickiewiczowscy ze zdziwieniem, czasami ironią, obserwowali włościańskich kolegów, którzy coraz częściej zamiast tradycyjnej pokory zaczynali manifestować dumę ze swego pochodzenia, podkreślali odrębność językową oraz zamykali się we własnym towarzyskim kręgu. Zaskakiwały gorące spory o interpretację historii, zwłaszcza o ocenę skutków unii Litwy z Polską, wreszcie graniczące z fanatyzmem deklaracje poczucia litewskiej, ale innej niż dotychczasowa, bo chłopskiej tożsamości.

Świadomość narodowa Młodolitwinów kształtowała się m.in. na podstawie tych samych doświadczeń, które w tym samym czasie były udziałem Starolitwinów. Jednak różne tradycje wyniesione z domu rodzinnego sprawiały, że w tych samych źródłach odczytywano zupełnie inne treści. Większość późniejszych litewskich działaczy narodowych

4 M. Janik, *Sprawa ludowa na Litwie w XIX wieku, w: Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie, 17–20 IX 1935*, Lwów, 1935, s. 251–271; M. Biržiška, *Skrót dziejów piśmiennictwa litewskiego*, Wilno, 1919, s. 28; G. Juzala, *Powstania styczniowe i listopadowe we współczesnej świadomości historycznej Polaków Litwy kowieńskiej, Litwa. Dzieje, naród, kultura*, Kraków, 1998, s. 84.

wskazywało na swoją ówczesną fascynację literaturą romantyczną, zwłaszcza młodzieńczymi utworami Adama Mickiewicza, dziełami Teodora Narbutta, Ludwika Jucewicza, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Adama Honorego Kirkora i Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Oddziaływanie literatury było wielowarstwowe: dzięki literackim inspiracjom w silnie emocjonalny sposób uświadamiano sobie własną litewskość, poznawano na poły mityczną, ale tym bardziej atrakcyjną, historię i tradycje rodzinnego kraju oraz uczono się patriotyzmu⁵.

Młodych litewskich inteligentów fascynowały zaczerpnięte z książek, na poły legendarne obrazy dawnej chwały z okresu przed unią z Polską. Powszechnie odwoływano się do zawartej w nich apologii litewskości, przy czym zwracano uwagę na elementy, które mogły potwierdzać własne spostrzeżenia dotyczące genezy opłakanej współczesnej rzeczywistości politycznej. W wyobrażeniach kształtowanych na podstawie lektur dawna „ludowa“, a więc narodowa Litwa była przeciwstawiana „szlacheckiej“, a więc polskiej. Czasy unii stawały się synonimem nie świetności, ale poddaństwa „ludu“, pańskiej samowoli, naganego odejścia przez szlachtę od rodzinnego języka na rzecz polszczyzny, wreszcie moralnej degrengolady i upadku państwa. Pod wpływem lektur i wyobrażeń do rangi bohaterów urastały zwłaszcza te postacie, które w pojęciu czytelników walczyły o utrzymanie politycznej niezależności Litwy (np. książę Witold). Potępiano historyczne postacie oskarżane o „zdradę narodu“ (np. Jagiełłę)⁶.

Szczególnie doniosłą rolę w budowaniu młodolitewskiej świadomości historycznej odegrały utwory Kraszewskiego. Autor ten przedstawiał dzieje Litwy w sposób tak atrakcyjny, iż w niemal dosłownym sensie stał się duchowym patronem odrodzenia narodowego. Młodolitwini fascynowali się zwłaszcza niedocenianą przez polskich czytelników trylogią

5 E. Aleksandravičius, Tożsamość Mickiewicza w świetle historiografii litewskiej, *Przegląd Wschodni*, 1999, t. 5, z. 4, s. 730.

6 A. Kulakauskas, Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą, *Lietuvių tautinio atgimimo istorijos studijos*, t. 1, Vilnius, 1990, s. 132–143; A. Nikžentaitis, *Witold i Jagiełło. Polacy i Litwini we wzajemnym stereotypie*, Poznań, 2000, s. 61; A. Romanowski, Pismo polakożercze? Z dziejów prasy wileńskiej początku XX wieku, *Litwa. Dzieje, naród, kultura*, Kraków, 1998, s. 110.

poetycką *Anafielas*, na którą składały się obszerne eposy *Witolorauda* (1840), *Mindows* (1843) i *Witoldowe boje* (1845), w której Kraszewski stworzył mityczny obraz świata pogańskiej Litwy, heroizując bohaterów oraz wyrażając żal za utraconą wspanią przeszłością⁷.

Interpretacja historii, zwłaszcza dziejów unii, proponowana przez takich autorów jak Kraszewski, Narbutt, czy Simonas Daukantas (Szymon Dowkont) silnie oddziaływała na emocje i znakomicie odpowiadała zapotrzebowaniu na mitologizację ze strony kształtującego się litewskiego ruchu narodowego. Wśród jego animatorów poważną rolę odegrała spora grupa młodych przedstawicieli warstwy szlacheckiej i drobnoszlacheckiej. Zwracali się oni ku litewskości w nowoczesnym wymiarze narodowym mimo nieprzychylnych reakcji ze strony dotychczasowego środowiska, a nawet oskarżeń o renegactwo. Najczęściej dokonywali świadomego wyboru wpływem wspomnianych lektur, własnych przemyśleń, kontaktów z ideowo nastawionymi rówieśnikami chłopskiego pochodzenia w szkołach i na uczelniach, a także sprzeciwu wobec postaw konserwatywnego otoczenia, niechętnego ideom młodolitewskim. W miarę upływu czasu podziały narodowościowe na Litwinów i Polaków zaczęły przebiegać nawet w poprzek najbliższej rodziny, zapoczątkowując długoletnie i bardzo emocjonalne konflikty⁸.

Ruch młodolitewski od początków za największe zagrożenie dla tworzącego się narodu uznawał faktyczną dominację polskości w sferze kulturalnej oraz stopniową językową sławizację (docelowo – polonizację) wsi. W opinii działaczy, niebezpieczeństwo było w tym wypadku znacznie poważniejsze niż groźba postępów forsowanej przez rząd rusyfikacji.

7 Entuzjastom do gustu przypadły m. in. wielokrotnie później przypominane słowa o historycznej Litwie, które Kraszewski włożył w usta księcia Witolda: „[...] przy litewskim łonie / Polska pijawka, co z niej krew wysysa. / Wiarę i język, ojców obyczaje – / Wszystko wyszała i wysie do reszty“, J. I. Kraszewski, *Witolrauda*, wyd. 2, Wilno, 1846, s. 378. Szerzej zob. A. Opacka, *Litewska epopeja J. I. Kraszewskiego. Szkice o „Anafielas”*, Katowice, 1988.

8 Jeden z przedstawicieli tej grupy, Andrius Rondonanskis opisał konsekwencje swego wyboru: „Patrzone na mnie jak na wroga, zwano wariatem, odszczepieńcem, renegatem, wychrztą. Obwołano sprzedajnym sługą kajzera“. A. Rondonański [A. Rondonanskis], *Litewska krew*, Wilno, 1921, s. 10.

Przed prawosławną rosyjskością broniło „ludu“ wyznanie katolickie, podczas gdy w kontaktach z polskością ta bariera nie występowała. Dodatkowo „lud“ był powiązany ze szlachecką polskością tysiącami więzów kulturowych, ekonomicznych i religijnych ułatwiających asymilację. Zdaniem przedstawicieli młodolitewskiej inteligencji polonizacja oznaczała groźbę roztopienia się etnicznej litewskości w morzu atrakcyjniejszej kultury polskiej. Równało się to niemal biologicznej zagładzie narodu, zanim uzyskał on pełną świadomość swego istnienia. Inteligencja rozumiała swe zadanie jako realizację misji polegającej na „unarodowieniu“ Litwinów. Tak pojęty narodowy interes wymagał zatem zdecydowanego i ostrego przeciwstawienia się polskości.

Jednym z aksjomatów litewskiego ruchu młodolitewskiego, prowadzącym do konfliktu ze Starolitwinami i w ogóle Polakami, było sformułowanie nowej idei litewskiej wspólnoty narodowej, pojmowanej jako odrębne dziedzictwo biologiczne. W praktyce stworzono tezę o obiektywnym charakterze litewskiej przynależności etnicznej, zależnej od pochodzenia, więzów krwi, natomiast niezależnej od języka, świadomości, wyznania czy statusu jednostki lub warstwy społecznej. Działacze odrodzeniowi przyjęli aksjomatyczne założenie, iż na ziemiach historycznie litewskich cała ludność autochtoniczna wywodzi się ze wspólnego litewskiego pnia etnicznego. Według tej interpretacji, na części obszaru Litwy, jej autochtoniczna etnicznie litewska ludność, mimo iż uległa białorutenizacji i polonizacji, obiektywnie nie przestała jednak przynależać do narodu litewskiego. Co najwyżej często nie uświadamiała sobie własnej narodowości, utraciła język, zwykle zachowując przy tym poczucie litewskości i świadomość pochodzenia. Jako dobitny przykład podawano miejscową szlachtę, dumną z własnych korzeni i reprezentującą postawę wyrażającą się formułą „gente Lithuanus, natione Polonus“. Celem ruchu odrodzeniowego stało się, aby cała ludność litewska powróciła na łono narodowości swoich przodków, czyli uświadomiła sobie i zaakceptowała swoją obiektywną narodową przynależność⁹.

W pierwszych dziesięcioleciach XX w. publicyści, wypowiadający się w imieniu różnych kierunków ruchu młodolitewskiego głosili

9 Vilniaus Žinios, 1905, nr. 248.

opisane tezy. Z kolei Starolitwini z reguły odrzucali je jako niedorzeczne. Odrodzeniowi autorzy, podobnie jak ich adwersarze, reprezentowali bardzo zróżnicowane poziomy intelektualne, co znajdowało wyraz również w doborze argumentów. Strona młodolitewska zazwyczaj akcentowała rolę czynników historycznych, odwołujących się do zasad zdroworozsądkowej logiki oraz tak samo pojmowanej biologii. Mykolas Biržiška przekonywał na przykład, że narodowość jest wartością niezmienną, natomiast „nie jest kwestią widzimisię każdego“ i nie można powoływać się na osobiste odczucia¹⁰. Z kolei Petras Klimas również dowodził, iż na Litwie samookreślenie jest zawodnym kryterium, gdyż większość mieszkańców po prostu jeszcze nie posiada świadomości narodowej. Współcześni Litwini, podobnie jak Polacy, dopiero aspirują do narodowego zagospodarowania tej grupy, przy czym pochodzenie etniczne, historia i moralne prawo stoją po litewskiej stronie. Gorąco protestował zwłaszcza przeciwko próbom utożsamiania z Polakami wszystkich posługujących się językiem polskim, „gdyż są to wynarodowieni Litwini“¹¹. Inny autor wyrażał pewność odnośnie faktycznej litewskości spolonizowanych, o czym miała świadczyć „rasowa jedność“ będąca skutkiem prostego dziedziczenia krwi. Jako dowód przywoływał własne obliczenia. Według nich nawet mówiący obecnie po polsku szlachcic, który niegdyś miał w rodzinie prawdziwego Polaka, jest Litwinem, gdyż w jego żyłach na 20 kropel krwi polskiej przypada aż 80 tys. kropel litewskiej. Natomiast „włościanie mówiący po polsku nie mają z reguły ani kropelki krwi polskiej – to najczystszy Litwini“. Przekonywał, iż nie można po prostu przestać być Litwinem i zacząć uważać za Polaka lub kogoś o innej narodowości. Gdyby na przykład on sam nagle zechciał nazwać się Japończykiem, zostałby wyśmiany i potraktowany jako niespełna rozumu¹². Czasopismo „Vilniaus žinios“ pisało o litewskiej szlachcie: „Jacy to więc Polacy? Przecież wiemy, że siedzą tu od wieków“¹³.

10 *Echo Litwy*, 31 stycznia, 1920.

11 P. Klimas, *Lietuva, jos gyventojai ir sienos*, Vilnius, 1917, p. 33.

12 J. R., *Kwestia polsko-litewska w chwili obecnej*, Wilno, b. r. w., s. 13–14 i 20.

13 *Vilniaus žinios*, 1906, nr. 79.

Często wykorzystywanym argumentem, który miał zaświadczać o litewskości spolonizowanych, było brzmienie ich nazwisk. Wskazywano przy tym, że w latach unii Litwini masowo polszczyli swoje nazwiska, dlatego obecnie „nazwisko litewskie wskazuje pochodzenie czysto litewskie, nazwisko zaś polskie – pochodzenia polskiego nie wskazuje”¹⁴.

Najpoważniejszym polem konfliktu między Młodo- a Starolitwinami stało się oczekiwania odnośnie roli, jaką w odrodzeniu narodowym miały odegrać spolonizowane szlacheckie elity. Według działaczy młodolitewskich, w nowych warunkach wspólny interes wymagał od wszystkich Litwinów nie tylko powrotu do własnych korzeni, ale także politycznej identyfikacji z litewskością. Początkowo dosyć powszechnie domagano się od szlachty deklaracji bezwzględnego poparcia dla ruchu narodowego. Traktowano to jako naturalny obowiązek elit wobec ludu. Pisano nawet o spłacie moralnego długu, który szlachta zaciągnęła przez wieki, zawierając unię z Polską i obciążając chłopów pańszczyzną. Obie warstwy litewskiego społeczeństwa, lud i szlachta, powinny współpracować, przy czym rolą elit jest prowadzić lud w jedynie słusznym kierunku narodowego rozwoju. Wskazywano przykłady szlachty czeskiej i węgierskiej, która choć zgermanizowana, wzięła udział w pracy narodotwórczej wśród własnych narodów¹⁵. Stawiano jednak coraz dalej idące warunki. Według najbardziej skrajnych żądań, nie wystarczało jedynie podjęcie przez Starolitwinów współpracy w ramach ruchu odrodzeniowego: szlachta musiała bezwzględnie wyrzec się polskiego języka i powrócić do litewskiej tożsamości¹⁶.

Ku oburzeniu przedstawicieli nowej litewskiej inteligencji, przytłaczająca większość szlachty zdecydowanie odrzucała ofertę.

14 Vilniaus žinios, 1905, nr. 125; por. A. Rondański, *Przykre nazwisko*, w: tenże, *Litwa współczesna*, Wilno, 1922, s. 8–9.

15 *Jedność czy separatyzm? Odpowiedź krytykom „Głosu Litwinów”*, Sankt Petersburg, 1903, s. 13–15 i 20–22; R. Vëbra, *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje*, Vilnius, 1990, s. 225–226.

16 *Głos Litwinów do młodej generacji magnatów, obywateli i szlachty na Litwie* (bez autora), Tyłża, 1902 (cyt. za drugim wydaniem Kowno, 1906, s. 3–4 i 8–9); E. Motieka, *Początki nowożytnego państwa litewskiego. Jonas Basanavičius – między Litwą etniczną a Wielkim Księstwem Litewskim, Europa nie prowincjonalna*, Warszawa-Londyn, 1999, s. 228–229.

Negatywne stanowisko szlachty sprawiło, iż polonizację zaczęto szerzej interpretować jako ciężkie odstępstwo, niemal dosłownie jako śmiertelny grzech narodowej herezji. W stosunku do spolonizowanych coraz częściej posługiwano się określeniami renegaci i zdrajcy, upowszechniał się termin *išgama*, oznaczający wyrodka i nikczemnika. Dla *išgamy* nie było miejsca nie tylko w narodzie, ale także na litewskiej ziemi¹⁷. W odpowiedzi na termin *litwomania*, za pomocą którego polska opinia publiczna usiłowała opisać zjawisko litewskiego odrodzenia narodowego, młolitewska publicystyka ukuła określenie *polakomania* lub *polonomania* (*polakomanija*, *polonomanija* lub *lenkomanija*). Zgodnie z przyjętą wówczas wykładnią polakomani to specyficzny rodzaj spolonizowanych Litwinów. Nie dość, że sami przejęli polski język, to obecnie celowo usiłują doprowadzić do spolonizowania pozostałych. Szerzą polską oświatę, wyszydają litewski język jako pogański, usiłują dyskredytować odrodzenie narodowe i „prześladują wszystko co nosi miano litewskości”. Polonomania to najcięższa postać grzechu, jakim jest spolonizowanie¹⁸. Próbowano również wprowadzić rozróżnienie na spolonizowanych Starolitwinów, określanych zaczerpniętym z polszczyzny terminem *Litvinai* i prawdziwych, współczesnych Litwinów nazywanych *Lietuviai*. Spolonizowani rodacy byli także nazywani *polonizujący* (*lenkuojantieji*), w znaczeniu zbliżonym do zbałamuceni, zauroczeni lub flirtujący z polskością, snobujący się na polskość (w podobnym sensie jak w formach intelektualizujący, komunizujący, faszyzujący itp.). Nie oszczędzano im zaczerpniętego z języka rosyjskiego terminu *opolaczeni* (*aplenkėji*)¹⁹. Największych wrogów litewskości zaczęto upatrywać nie tyle ogólnie Polakach, co właśnie w renegatach i polonomanach²⁰.

Oreżem przeciw renegatom stała się interpretacja historii. Łatwo przenoszono w przeszłość pojęcia i publicystyczne zaciętrzewienie

17 Girinė, „Zorza Wilenska“, *Lietuviai ir Lietuva*, *Lietuvos ūkininkas*, 1906, nr. 6.

18 *Vilniaus žinios*, 1905, nr. 245, 248, 262, 265 i 1906, nr. 76; *Jedność czy separatyzm? Odpowiedź krytykom „Głosu Litwinów“*, s. 54; por. E. Aleksandravičius, Antano Baranauko „lenkomanija“ lietuvių judėjimo lyderių akys, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 23, Vilnius, 2003, s. 127–133.

19 *Vilniaus žinios*, 1906, nr. 43 i 44.

20 *Lietuvos laikraštis*, 1905, nr. 42; *Vilniaus žinios*, 1905, nr. 268; *Viltis*, 1910, nr. 138.

rodem z przełomu XIX i XX w. Przedstawiano polonomanów jako odpowiedzialnych za wszystkie nieszczęścia, które spadły na Litwę w przeszłości. Twierdzono, że brak instynktu samozachowawczego pchnął sprzedajnych bojarów do katastrofalnej w skutkach unii. Szlachecka anarchia i prywata doprowadziły do upadku Litwy. Represje w odwecie za nieudane szlacheckie powstania 1831 i 1863 r. spadały przede wszystkim na litewski „lud”. W ostatnich latach to spolszczeni obszarnicy, lękając się litewskiego odrodzenia narodowego, ramię w ramię z Rosjanami zwalczali, albo sabotowali jego działalność. Najgorsza była jednak narzucona Litwie polonizacja. Od XIV w. szlachta prowadziła planową, systematyczną i brutalną polonizację litewskiego ludu, nasiloną zwłaszcza po upadku powstania styczniowego²¹. Ruch litewski interpretował polszczenie się „ludu” jako wynik niezawinionej choroby, będącej skutkiem śmiertelnego grzechu szlachty. O ile grzech był mniej lub bardziej świadomy, to choroba była doświadczeniem całkowicie niezawinionym. Lud niegdyś został skrzywdzony, a co gorsze w pierwszych dziesięcioleciach XX w. nadal był podstępnie gnębiony zdradzieckim rozpowszechnianiem polskiego języka i kultury. Pod wpływem polonomanów, etniczni Litwini obecnie przyjmowali nie tylko język, ale co gorsza sami niesłusznie zaczęli uważać się za Polaków. W taki sposób polonizacja z grzechu stała się najcięższą zbrodnią przeciwko własnemu narodowi²².

W publicystycznej walce z polonomanami Młodolitwini coraz częściej odwoływali się do antagonizmów wyrastających ze stosunków społecznych. Głoszono, że szlachta nienawidzi ruchu narodowego, gdyż wzrost świadomości i wykształcenia chłopów oznaczał kres wyzysku oraz dominacji dworu nad ludem²³. Również w tym wypadku publicystyka narodowa chętnie nawiązywała nie tylko do wykreowanej wizji historycznej, ale również do bolesnej, niewątpliwie ciągle żywej pamięci, według której przez całe wieki szlachta traktowała pańszczyźnianych chłopów jak inwentarz, przegrywała w karty, „poila wódką

21 *Vilniaus žinios*, 1905, nr. 55 i 187; J. Bagdonas, *Wileńszczyzna pod względem kulturalnym i politycznym (z litewskiego)*, Wilno, 1921, s. 9–10.

22 *Vilniaus žinios*, 1905, nr. 106.

23 *Vilniaus žinios*, 1905, nr. 183 i 1911, nr. 65.

z dworskich szynków“, strzelała do nich dla zabawy, bezkarnie gwałciła wiejskie dziewczęta itp.²⁴

Rozwój konfliktu Młodolitwinów ze Starolitwinami postępował m.in. z powodu coraz powszechniejszego szafowania retoryką potępienia i wykluczenia. Warto wszakże zauważyć, że pierwsze przejawy ruchu młodoliteńskiego były przez część szlacheckiej opinii publicznej postrzegane na ogół pozytywnie. Inicjatywy „synów ludu“ początkowo interpretowano często w pozytywistycznym duchu jako zdrowe objawy dążenia do oświaty, podniesienia rodzimej kultury i podziwu godną troskę o ojczysty język. Zainteresowaniem i autentyczną sympatią obdarzano zwłaszcza ruch nosicieli książek, przemycających zakazaną litewską literaturę z Prus Wschodnich. Rzadko kiedy wiedziano o treści druków więcej, niż tylko ogólniki na temat ich fachowego i religijnego profilu. W żadnej mierze nie upatrywano w tym zagrożenia. Nie widziano niczego złego w tym, iż chłopci uczą się czytać i modlą z książeczek wydrukowanych we własnym narzeczu. W rozpowszechnionej opinii, działalność ta miała przede wszystkim antyrosyjski charakter, mieściła się zatem w etosie oporu przeciw rusyfikacyjnej działalności zaborców. Nawet najzagorzalsi późniejsi krytycy litwomani wypowiadali się pozytywnie o tym aspekcie „pracy narodowej“, którą rozumiano jako „uświadomienie i ucywilizowanie ludu“²⁵.

24 K. Propolanis, *Polskie apostołstwo w Litwie*, Wilno, 1913, s. 115–116; *Vilniaus žinios*, 1906, nr. 43–44.

25 F. Mieszkis, *Manja litewska w kwestii tejże. Broszura nie polemiczna*, Wilno, 1906, s. 11; W. Studnicki, *Współczesne państwo litewskie i stosunek jego do Polaków*, Warszawa, 1922, s. 10; Michał Römer wspominał atmosferę rodzinnego szlacheckiego domu na Żmudzi: „Co prawda wiedziano, że w Prusach są drukowane w języku litewskim kalendarze, modlitewniki, a może nawet i inne książki; wiedzieliśmy i to, że te książki są kolportowane w naszej okolicy, ale nie znaliśmy treści tych książek. Na to dostarczanie i kolportowanie tych książek litewskich, przynajmniej w naszej rodzinie, i w ogóle w środowisku ziemiańskim – o ile dobrze pamiętam – patrzono z największą przychylnością jako epizod walki o wolność, jak na walkę przeciwko Rosji i znienawidzonej rusyfikacji“, cyt. za: Z. Solak, *Między Polską a Litwą. Życie i działalność Michała Römera*, Kraków, 2004, s. 33; Helena z Tyszkiewiczów Ostrowska wspomina, iż jej magnacka rodzina, mieszkająca w przygranicznej Kretyndze, nawet dopomagała w przemyśle litewskich książek, H. Ostrowska, Połąga i Kretynka, *Karta*, 2004, nr. 40, s. 20.

Pozytywny obraz takiej działalności nosicieli książek oraz walki żmudzkiego „ludu“ z rusyfikacją dała pochodząca z Polesia Maria Rodziewiczówna w powieści *Szary proch*, wydanej we Lwowie w 1889 r. Autorka, która następnie związała się z polskim ruchem narodowym, skonstruowała akcję utworu i zarysowała postacie bohaterów w taki sposób, że czytelnicy odczuwali solidarność z dzielnymi chłopami, broniącymi odwiecznej tradycji, oczywiście wspieranymi przez miejscowy dwór. Z kolei w powieści *Wrzos* Rodziewiczówna sportretowała postać Młodolitwina, doktora Downara, który również wzbudzał jednoznaczną sympatię czytelników, mimo że był towarzysko nieokrzesany, wygadawał „różne głupstwa“ na temat polsko-litewskiej historii, a nawet czytywał „Aušrę“. Dodatkowo bohater ten uosabiał cnoty społecznego zaangażowania, pracowitości, bezinteresowności. Tacy Młodolitwini pozostawiali swojcy, wydawali się na swój sposób nawet uroczy, przypominali o tradycyjnym boczeniu się Litwy na Koronę, zjawisku na kształt niegroźnego przekomarzania się w gronie rodziny. Czytelnikom do głowy nie przychodziło posądzać Downara o nieczne zamiary.

Dopiero konsekwentna, coraz dalej idąca, postawa Młodolitwinów spowodowała zaniepokojenie większości Starolitwinów. W nowym zjawisku powszechnie zaczęto dostrzegać sztuczny, wrogi twór, antypolską dywersję przygotowaną pod auspicjami Rosji. Nie rozumiano przyczyn młodolitevskich aspiracji, traktując postulaty emancypacji jako coś nieuzasadnionego, niezgodnego z duchem dziejów oraz rzeczywistymi interesami ojczyzny.

W ruchu młodolitevskim początkowo dostrzegano modę, pewną manierę i pozę. Z czasem przede wszystkim zwrócono uwagę na jego chorobliwą naturę litwomani. Jak każda mania (z greckiego – szaleństwo), również ta „choroba“ oznaczała przesadne zainteresowanie czymś, niedowdą pasję, nałóg, obsesję. Litwomani to ludzie owładnięci manią doszukiwania się litewskości nawet tam, gdzie jej nigdy nie było lub gdzie dawno zanikła. Do czasu, kiedy litwomania ograniczała się jedynie do wąskiego grona „zarażonych“, jej wpływ był stosunkowo niegroźny. Poważniejsze problemy wystąpiły, gdy litwomani zaczęli zgłaszać postulaty dotyczące wszystkich Litwinów, ogłosili się jedyną reprezentacją całego społeczeństwa, a na dodatek ich koncepcje polityczne – jak pojmowali to Starolitwini – weszły w kolizję z najbardziej oczywistymi

interesami ojczystego kraju. Zgodnie z tą interpretacją prawdziwymi patriotami ojczystego kraju byli zatem jedynie ci Litwini, którzy usiłowali zachować historyczną jedność kraju z Polską i nie wypierają się tradycji, a których litwomani określają mianem polonomanów.

Litwomania stała się tematem, o którym we dworach ze zgrozą mówiło się przyciszonym głosem, jako o zjawisku „szerzącym się”, patologii nurtującej inteligencję wywodzącą się ze żmudzkiego „ludu”. W niektórych relacjach pojawiał się wręcz ton sensacyjny, donoszący o antypolskiej konspiracji kierowanej przez młodych księży²⁶. W opinii Starolitwinów litwomani zyskali miano grona zajadłych fanatyków, których działalność stawiała się coraz bardziej godna pogardy. Ich postulaty oceniano wyłącznie z punktu widzenia antypolskiego wydźwięku oraz opisywano jako „odstręczające nacjonalistyczne wrzaski” oraz „wynaturzenie zdrowego objawu”. W pewnym momencie proponowano nawet zarzucenie używania terminu litwomania na jeszcze bardziej dobitny, jakoby bardziej adekwatny – *litwopatia*²⁷.

Najpełniejszy literacki wizerunek litwomanów przedstawił pochodzący z Litwy pisarz Józef Weyssenhoff. Jego powieść *Unia*, po raz pierwszy wydana w 1910 r., oczami bohatera, Apolinarego Budzisa, przedstawiała litewskich działaczy, nazwanych ironicznie „bracia litwomani”, jako grupę niebezpiecznych fanatyków z rozwianymi włosami i płonącymi dziko oczyma. Z natury patriotyczny, dobry wiejski „lud” oraz mieszkańcy zaścianków byli psuci separatystyczną agitacją młodych, chorych z nienawiści księży o niskiej kulturze umysłowej, chodzących na pasku moskiewskim²⁸. Inne opinie porównywały litwomanów do „owego śmiałka, który zaledwie nauczywszy się czytać, zaczął pretendować do katedry uniwersyteckiej”²⁹. Zarzucano im braki w wykształceniu i niedojrzałość polityczną, albo wprost nieuctwo. Melchior Wańkowicz nawet po latach wspominał nieokrzesanie jako podstawową cechę narodo-wo nastawionych litewskich księży z początku XX w.

26 J. Żółtowska, *Inne czasy, inni ludzie*, Londyn, 1998, s. 98 i 104.

27 L. Janowski, *Litwa i Polska*, Lausanne, 1916, s. 20; F. Mieszkis, *Manja litewska w kwestii tejże. Broszura nie polemiczna*, Wilno, 1906, s. 25–28.

28 Cyt. wg J. Weyssenhoff, *Unia. Powieść litewska*, Częstochowa, 1930.

29 L. Janowski, *Litwa i Polska...*, s. 19.

Oczywiście w tym wypadku niebagatelnie znaczenie miało chłopskie, „plebejskie” pochodzenie duchownych, którzy – zdaniem Wańkowicza – nie potrafili właściwie zachować się przy dworskim stole³⁰. Zwracano uwagę, iż niemal wszyscy litwomani to w rzeczywistości renegaci, którzy celowo porzucili polską kulturę i język. Hipolit Korwin-Milewski podkreślał, że ludzie ci jeszcze piętnaście lat temu uważali się za Polaków, a nazwiska noszą białoruskie i polskie³¹. Starolitwini zwykle odmawiali uznania ideowego charakteru pobudek kierujących takimi odstępcami, wskazując jako motywy raczej chęć zrobienia kariery, przekupność, w najlepszym razie wyraz młodzieńczego buntu i przekory. Nie szczędzono słów potępienia zwłaszcza przedstawicielom szlachty lub dojrzałym wiekiem renegatom, którzy jak np. Otto Zawisza, stanęli w szranki przeciw polskości.

Prawie do początków międzywojennej niepodległości litwomanię interpretowano jednak jako zjawisko o charakterze marginalnym, odrębne, rozwijające się poza zasadniczym nurtem żywotnych problemów Litwy. Polsko-szlachecka opinia społeczna na Litwie wyraźnie rozróżniała litwomanów od Litwinów (czy raczej – jeśli użyć przyjętej tu konwencji – Starolitwinów). Litwomania była co najwyżej równoległa do litewskości, nie pokrywała się z nią i w żadnej mierze nie należało tych pojęć utożsamiać. Traktowano młodolitewskość jako rodzaj aberracji, ubocznego skutku działania obcych czynników na organizm społeczny kraju.

Zarzucano litwomantom manipulację historią, a zwłaszcza zonglowanie historycznymi nazwami, które słabo zorientowanych mogły wprowadzać w błąd. Chodziło zwłaszcza o terminy Litwini, Litwa i Wielkie Księstwo Litewskie, które w opinii Starolitwinów zostały bezprawnie zawłaszczone przez jedną tylko grupę wchodzącą w skład dawnego wieloetnicznego państwa, na dodatek żyjącą jedynie na niewielkim skrawku historycznego terytorium. Starolitwini i litewscy Polacy uważali się za takich samych, a nawet bardziej uprawnionych gospodarzy ojczyzny. Wahano się, czy nazywanie żmudzkiego „ludu” Litwinami

30 M. Wańkowicz, *Szczenięce lata*, Warszawa, 1937, s. 62.

31 H. Korwin-Milewski, *Uwagi o konflikcie języków polskiego i litewskiego w diecezji wileńskiej*, Wilno, 1913, s. 28.

jest w ogóle uzasadnione, gdyż do miana Litwinów aspirował przecież również „lud“ białoruski. Niektórzy wileńscy publicyści, na przykład zwolennik opcji narodowodemokratycznej Jan Obst, opowiadali się za ustaleniem nowej terminologii. Proponowano, aby zwolenników ruchu litewskiego nazwać w języku polskim *Lietuwisami*, co na przyszłość definitywnie miało usunąć wszelkie nieporozumienia³². Zdaniem Obsta Polacy na Litwie również powinni zaprzestać wprowadzającego w błąd określania się jako Litwini lub Starolitwini, jasno deklarując wyłącznie polską narodowość.

Przedstawiciele środowiska szlacheckiego, zwłaszcza zwolennicy opcji konserwatywnej i polsko-narodowej długo kwestionowali narodotwórczy potencjał Młodolitwinów. Według niemal powszechnie przyjętej interpretacji, litwomani, wymyślili narodowość, która w rzeczywistości nigdy nie istniała. Żmudzki „lud“ nigdy w historii nie tworzył nawet zwartej wspólnoty językowej. „Lud“ nie był tożsamy z narodowością, gdyż nośnikiem tej ostatniej były jedynie warstwy oświecone, a te dawno przyjęły kulturę polską. W porównaniu z polskością obecna litwomania w wymiarze cywilizacyjnym i kulturowym była zbyt słaba, prymitywna i uboga, aby stanowić podstawę autentycznej kultury narodowej³³.

Już na etapie kiełkowania konfliktu zwracano baczną uwagę na jego społeczne podłoże. W wielu wypadkach negowano litewskie dążenia narodowe, utożsamiając je z antagonizmem chłopi-szlachta, co dyskredytowało litwomanię, sprowadzając ruch do rangi jedynie socjalnego protestu. Reakcja większości przedstawicieli warstwy szlacheckiej była niemal instynktowna i odruchowa. Wystąpienie chłopskiej inteligencji odczytywano jako zamach na dotychczasową pozycję szlachty. Nacechowaną stanowymi uprzedzeniami reakcję wnikliwie przeanalizował Michał Römer, według którego patriarchalna mentalność szlachty, oparta na przekonaniu o odwiecznym, od Boga danym porządku świata, nie pozwalała jej na akceptację „chamskiego“ ruchu, który

32 J. Obst, *Litwa w świetle prawdy historycznej*, Wilno, 1922, s. 77.

33 H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień...*, s. 182; H. Korwin-Milewski, Do braci Litwinów, *Kurier Litewski*, 1905, nr. 10; H. Korwin-Milewski, *Uwagi o konflikcie języków polskiego i litewskiego w diecezji wileńskiej...*, s. 16–17.

rewolucjonizował cały jej dotychczasowy światopogląd. Odpowiedzią był w tym wypadku nie tylko brak zgody na proponowane zmiany, ale również manifestowanie poczucia wyższości oraz wysuwane pod adresem litwomianów oskarżenia o „dziecinny fanatyzm“ i szkodliwy radykalizm chłopstwa, „któremu się w głowie przewróciło“³⁴.

Nieodłącznym składnikiem obrazu litwomianów było przekonanie o daleko idącej izolacji ich starań. Według tej wizji, „lud“ długo pozostawał niemal nieskażony wywrotowymi tendencjami. Powstawanie wśród chłopów litewskiej świadomości narodowej interpretowano jako łatwy do odwrócenia, powierzchowny rezultat agitacji. Jak zakładano, antyszlacheckie nastawienie „ludu“ było wynikiem działania z zewnątrz, efektem obalamucenia. Łagodny, bogobojny, zżyty z polskim dworem „lud“ w istocie nadal był wierny tradycji, nie żywił także antypolskich i antypańskich uprzedzeń. Nieprzyjaciółmi polskości była jedynie garstka prowodyrów, którzy przecież nie reprezentowali całej Litwy i jej mieszkańców. Pozostawali jedynie dokuczliwą i krzykliwą, ale jednak wyraźną mniejszością³⁵.

Oskarżono litwomianów o cyniczne kłamstwa i przeinaczanie historii. Kategorycznie odrzucono młodolitewską interpretację wspólnych dziejów Litwy i Polski nazywając nie tylko zafałszowaną, ale niesprawiedliwą. Na łamach „Kuriera Litewskiego“ pytano retorycznie: czy litwomani potrafią wskazać chociaż jeden fakt z historii, świadczący o tym, że Polacy zakazywali używania języka litewskiego lub krępowali swobodę Litwinów? Jako tym bardziej absurdalne odrzucano oskarżenia o prześladowania litewskości obecnie, pod zaborami³⁶.

Zgrozę dużej części szlacheckiej opinii publicznej wywołały wieści o litewsko-polskim sporze językowym w kościołach. Żądania wprowadzenia języka litewskiego zinterpretowano jako zamach na wiarę i uświęconą tradycję. Nieprzejednane stanowisko zajmowali w tej sprawie zwłaszcza konserwatyści oraz zwolennicy opcji narodowo-demokratycznej, coraz

34 M. Römer, *Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie*, Kraków, 1906, s. 21–22.

35 Zorza Wileńska, 1906, nr. 4; M. R. Jastrzębiec, *Divide et impera! Myśli niepolemiczne na tle stosunków polsko-litewskich*, Wilno, 1907 s. 23; C. Jankowski, *Naród polski i jego ojczyzna*, Warszawa, 1914, s. 30–32.

36 H. Korwin-Milewski, *Do braci Litwinów, Kurier Litewski*, 1905, nr. 10; Starolitwin, *My i Litwa, Kurier Litewski*, 1906, nr. 146.

silniej zakorzeniającej się wśród litewskich Polaków³⁷. Wyrazy oburzenia wybujałym nacjonalizmem Młodolitwinów oraz niegodnymi metodami używanymi do realizacji – jak pisano – skądinąd słusznych celów, wyrażali nawet liberalni wileńscy demokraci, skupieni wokół „Przeglądu Wileńskiego”³⁸.

W obliczu narastającego lawinowo konfliktu Młodolitwinów ze Starolitwinami wśród tych ostatnich zrodziła się tzw. koncepcja krajowa, zakładająca możliwość obywatelskiego porozumienia mieszkańców wspólnej ojczyzny ponad podziałami etnicznymi oraz językowymi. Genezy postawy krajowej należy doszukiwać się m.in. w utrwalonej wieloszczeblowej świadomości litewskiego narodu politycznego, w poczuciu odrębności litewskiej szlachty, tradycji „litewskiego separatyzmu” w ramach dawnej Rzeczypospolitej, a także w zachowaniu spuścizny literatury romantycznej, wywierającej jedynie w swoim rodzaju wpływ na postrzeganie litewkości przez samych Starolitwinów.

W obliczu rozwoju nacjonalizmów litewskiego i polskiego, w mniejszym stopniu także białoruskiego, oraz wobec wydarzeń rewolucyjnych 1905 r., część przedstawicieli warstwy szlacheckiej na ziemiach historycznie litewskich poczuła się zagrożona izolacją i marginalizacją swego dotychczasowego znaczenia. Dostrzegano, że dotychczasowy naród polityczny stopniowo tracił uprzywilejowaną pozycję, a kraj stał się na krawędzi nieuchronnych, zasadniczych przemian społecznych i politycznych. W odpowiedzi niemal równolegle w środowisku wileńskiej inteligencji o poglądach demokratycznych oraz w kręgu konserwatystów narodziła się koncepcja zakładająca priorytet integralności wielonarodowego obszaru historycznej Litwy. Akcentowano odrębność kraju od ziem polskich, ale także innych terenów rosyjskiego państwa. Odwoływano się do wspólnej tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zgodnie z nią litewskość nadal usiłowano definiować w kategoriach politycznych. Przypominano, że Polacy z Litwy różnią się od Polaków z głębi Polski, nie są przybyszami i obcymi kolonistami, gdyż wywodzą się z tego samego pnia co miejscowi „lud”.

37 J. Hłasko, Agitacja litwomańska w kościele, *Dziennik Wileński*, 1907, nr. 31; J. Hłasko, Memoriał litewski, *Kurier Litewski*, 1913, nr. 208.

38 *Przegląd Wileński*, 1913, nr. 18/19.

Krajowcy z założenia zajmowali przychylny stanowisko wobec ruchów narodowych litewskiego i białoruskiego, zdecydowanie dystansowali się jednak od przejawów nacjonalizmu. Litewski nacjonalizm uznawali za szkodliwy m.in. z powodów wyraźnego sformułowania przez Zjazd Wileński w 1905 r. hasła autonomii jedynie na ziemiach etnicznych, co nieuchronnie miało prowadzić do podziału terytorium Litwy historycznej. Takie rozwiązanie uznawano za niedopuszczalne. Zdaniem krajowców, równie poważnym zagrożeniem dla ojczyzny była ekspansja polskiego nacjonalizmu, mogąca skutkować zatarciem dotychczasowego charakteru etnicznego i odrębności Litwy.

Różnice między krajowcami reprezentującymi orientację konserwatywną a demokratyczną polegały w gruncie rzeczy na odmiennym uzasadnianiu zasadniczych celów. Konserwatyści podkreślali rolę tradycji. Ich życzliwy stosunek do ruchów narodowych białoruskiego i litewskiego miał do pewnego charakter koniunkturalny, wynikał z chęci zachowania przodującej roli warstwy szlacheckiej w społeczeństwie. Według tej wizji, współczesna szlachta miała moralne zobowiązania wobec własnego „szczepu“, z którego się wywodziła, powinna zatem dbać o rozwój jego kultury oraz stymulować powstawanie poczucia obywatelskiej odpowiedzialności za kraj. Konserwatyści często przypominali o litewskim pochodzeniu szlachty, nawoływali ją do uczenia się języków „ludu“ i obejmowania naturalnego przywództwa w tworzącym się nowym społeczeństwie. To właśnie w kręgach konserwatywnych najchętniej nazywano się Starolitwinami oraz niemal na każdym kroku podkreślało miłość do litewskiej ojczyzny³⁹. Jedną z przedstawicielek tego nurtu, mieszkającą na stałe w poleskim Pińsku Konstancja Skirmuntt, wyznawała że czuje się „gente Lithuana, natione Lithuana“ i „należy do żywiołu litewskiego, żyjącego i działającego bez przerwy nie tylko w ludzie, lecz i wśród szlachty na ziemi Witoldów i Giedyminów“⁴⁰. Jednocześnie ci sami Starolitwini

39 Romunt [R. Skirmuntt], *Nowe hasła w sprawie odrodzenia narodowości litewskiej*, Lwów, 1904, s. 6.

40 K. Skirmuntt, Słowo odpowiedzi, *Kurier Polski*, 1906, nr. 293, cyt. za D. Szpopier, *Gente Lithuana, natione Lithuana. Myśl polityczna i działalność Konstancji Skirmuntt (1851–1934)*, Gdańsk, 2009, s. 123.

jako szalone określali postulaty wyrzeczenia się przez szlachtę polskiej kultury i języka⁴¹.

Krajowcy–demokraci, czyli środowisko skupione wokół „Gazety Wileńskiej” (1905–1906) i „Przeglądu Wileńskiego” (1911–1915), w rozważaniach ideologicznych częściej wybiegali w przyszłość, akcentując konieczność przeprowadzenia głębokiej społecznej, politycznej i ekonomicznej modernizacji ojczystej Litwy. Z radością witali przejawy odrodzenia narodowego „ludu”, widząc w tym zjawisku naturalną zapowiedź niezbędnych przemian. Podkreślali nie tylko konieczność uznania narodowej „ludu” litewskiego, ale też potrzebę znalezienia *modus vivendi* między wszystkimi narodowościami kraju.

Propagowali ideę zaniechania sporów, wprowadzenia rozwiązań demokratycznych i zasady równości obywateli wobec prawa. Wychodzili z założenia, iż wolna i demokratyczna Litwa, obejmująca ziemie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, powinna być oddzielnym podmiotem politycznym, który następnie samodzielnie, na partnerskich zasadach ułoży relacje z sąsiadami⁴².

Wśród Młodolitwinów zwolennicy idei pielęgnowania dziedzictwa multietnicznego Wielkiego Księstwa nie tworzyli środowiska; należy w tym wypadku mówić raczej o jednostkach poglądami zbliżonych do koncepcji krajowej. Warto wspomnieć zwłaszcza postać Juozasa Albinasa Herbačiauskasa (1876–1944)⁴³. Pisarz, ekscentryk i lektor języka

41 Romunt [R. Skirmunt], *Głos przeszłości i potrzeba chwili (stanowisko szlachty na Litwie i Rusi)*, Lwów, 1905, s. 29–30; Sargas [B. Jałowiecki], *Litwo, Ojczyzna nasza*, Petersburg, 1906, s. 6 i n.; Futurus [K. Skirmunt], *O prawdę i zgodę z powodu Głosu Litwinów do młodej generacji magnatów, obywateli i szlachty na Litwie i odpowiedzi młodego szlachcica litewskiego*, Lwów, 1904, s. 6–8 i n.; tenże, *Nasza „tutejszość”*, *Kurier Litewski*, 1906, nr. 214; szerzej zob. D. Szpoper, *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko–białoruskich w latach 1904–1939*, Gdańsk, 1999.

42 Szerzej zob: J. Jurkiewicz, *Demokraci wileńscy w latach 1905–1914 (zarys działalności i myśli politycznej)*, *Acta Baltico-Slavica*, 1983, t. 15; J. Sawicki, *Michał Römer a problemy narodowościowe na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Toruń, 1998; D. Staliūnas, Tado Vrublevskio politinės minties bruožai, *Mykolas Römeris. Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 13, Vilnius, 1999.

43 Szerzej o postaci i poglądach J. A. Herbaczewskiego zob.: V. Narušienė, *Józef Albin Herbaczewski. Pisarz polsko-litewski*, Kraków, 2007; V. Sirutavičius, O „złym

litewskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim stale podkreślał, że Polskę traktuje jak drugą ojczyznę. W pismach politycznych publikowanych przed 1914 r. Herbačiauskas bronił praw Litwinów do emancypacji kulturalnej i narodowej postulował jednocześnie, aby rozwój ich narodowych aspiracji nie odbywał się na drodze walki z polskością. Nie szczędził słów krytyki nacjonalistom za ciasny szowinizm i antypolskie ekscesy, które doprowadzają do niepotrzebnego zaognienia antagonizmu. Jednocześnie także w polskim nacjonalizmie dostrzegał tendencje zaborcze w stosunku do Litwy, a szlachtę oskarżał o polityczną zaściankowość. Według Herbačiauskasa, jedyną szansę na pogodzenie Młodoi Starolitwinów mogło przynieść wzajemne poszanowanie odrębności i rozpoczęcie współpracy dla dobra wspólnej ojczyzny⁴⁴.

Postawy propagujące zgodę i współpracę rzadko spotykały się ze zrozumieniem stron narastającego konfliktu już nie tyle nadal litewsko-litewskiego, a coraz wyraźniej już litewsko-polskiego. Zwolennicy nacjonalizmu, stale umacniającego się po obu stronach, coraz częściej nazywali renegatami oraz potępiali zarówno krajowców jak i litewskich zwolenników porozumienia. Coraz gwałtowniej jako anachroniczną kwestionowano starolitewską formułę „gente Lithuanus, natione Polonus“, żądając klarownej, jednoznacznej deklaracji tożsamości. Jan Obst komentował: „Elementem, który ostatecznie pogmatwał stosunki polsko-litewskie, są to niestety owi pół- i ćwierć- polaczkowie, »Litwini mówiący po polsku« itp. dziwostwory, ludzie słabego serca i słabej głowy”⁴⁵. Z kolei jeden z liderów ruchu młodolitewskiego, Mykolas Biržiška, pisał o Herbačiauskasie: „polski Litwin i litewski Polak – pół

Litwinie“ Józefie Albinie Herbaczewskim, *Lituanos-Slavica Posnaniensia*, 2001, t. 8; R. Jurkowski, „Jestem Ci ja i będę Litwinem zrodzonym na miarę improwizacji Adama Mickiewicza“. Polsko-litewskie dylematy Józefa Albina Herbaczewskiego (1904–1939), *Polska i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur*, cz. 1, Gdańsk 2000; V. Berenis, Józef Albin Herbaczewski i wizja syntezy kultury polsko-litewskiej, *Litwa. Dzieje, naród, kultura*, Kraków, 1998; K. Stępnik, Samotny naprawdę. O poglądach politycznych Albina Herbaczewskiego, *Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Lublin, 2005.

44 J. A. Herbaczewski, *Głos bólu*, Kraków, 1912, s. 7 i 118; J. A. Herbaczewski, *Odrodzenie Litwy wobec idei polskiej*, Kraków, 1905, s. 19, 21 i 43.

45 J. Obst, Do czytelników, *Kwartalnik Litewski*, t. 1–3, Petersburg, 1910, s. 4.

psa, pół kozy, niedowiarek boży“⁴⁶. Narastający narodowy radykalizm i bezkompromisowość Młodolitwinów odpychały nawet tych Starolitwinów, którzy prezentowali wyraźnie życzliwe nastawienie do ruchu litewskiego⁴⁷. Nacjonaliści litewscy i polscy uznawali zwłaszcza próbę zachowania dwuszczeblowej tożsamości za działanie destrukcyjne, szkodzące interesom narodu, posiadającego wyłączne prawo do ojczyściej ziemi. Litwini nie zamierzali dzielić się Litwą nawet z „rodakami mówiącymi po polsku“, a co dopiero z „prawdziwymi“ Polakami. Z kolei litewscy Polacy uznawali swą „małą ojczyznę“ za część własnego, narodowego, ale przecież już polskiego dziedzictwa. W opinii obu stron jedynym sensownym rozwiązaniem wydawało się ostre, definitywne rozdzielenie litewkości i polskości.

W całym omawianym okresie narodzin i nabrzmiewania konfliktu na przełomie XIX i XX w. poważne znaczenie miał coraz silniej dający o sobie znać antagonizm społeczny i kulturalny między chłopską a szlachecką litewskością. U genezy sporu stała przecież także retoryka i świadomość dawnego, tradycyjnego antagonizmu między Litwinami a Koroniarzami, egzystującego jeszcze od czasów przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Nowa litewska inteligencja na wielu płaszczyznach przyjmowała, wykorzystywała i dostosowywała do nowych warunków antypolskie uprzedzenia funkcjonujące na Litwie od wieków. Poważne znaczenie miały inspiracje czerpane z literatury pięknej. Oba aspekty, społeczny i kulturalny, były wyraźnie niedoceniane przez stronę starolitewską. Rozpoczynający się pozornie niewinny spór stopniowo przerodził się w konflikt i znalazł przełożenie na niemal wszystkie dziedziny życia. Jednakże spór Młodolitwinów ze Starolitwinami był także konfliktem o miejsce w hierarchii politycznej. W miarę upływu czasu coraz wyraźniej stał się wreszcie otwartym konfliktem o władzę.

Obie strony, Staro- i Młodoliteńska, oskarżały się nawzajem o zdradę ideałów, grzech renegektwa. Odrzucały się nawzajem

46 Cyt. za: V. Sirutavičius, O „złym Litwinie“ Józefie Albinie Herbaczewskim, *Lituanio-Slavica Posnaniensia Studia Historica*, 2001, nr. 8, s. 128.

47 D. Staliūnas, Rinkimai į I Rusijos Dūmą Lietuvoje, *Lietuvos Istorijos Metraštis*, 1992, Vilnius, 1994, s. 60; Z. Solak, *Między Polską a Litwą. Życie i działalność Michała Römera 1880–1920*, Kraków. 2004, s. 160–161.

i zarazem były odrzucane. Przedstawiciele obu nurtów uznawali się za lepszych Litwinów, bądź przynajmniej za spadkobierców historycznego dziedzictwa, posiadających prawo do ojczyzny na zasadzie wyłączności. Rodzące się nacjonalizmy, litewski i polski na Litwie, nie akceptowały idei narodowościowego lub obywatelskiego kompromisu. W gruncie rzeczy obie strony zrywały w ten sposób z historyczną tradycją Wielkiego Księstwa, do której na innych płaszczyznach tak ochoczo się przyznawały.

Już wkrótce, w okresie eskalacji antagonizmu litewsko-polskiego po pierwszej wojnie światowej marzenia nacjonalistów o narodowej i politycznej polaryzacji stały się rzeczywistością. Dawna Litwa ustąpiła pola nowej, narodowej Litwie skonfliktowanej z narodową Polską. Co prawda w międzywojennym, należącym do Polski Wilnie dawały się czasami słyszeć głosy osób nadal z upodobaniem nazywających siebie „lepszymi Litwinami“, to znaczy posiadającymi większe prawa do Litwy, niż „panowie dziś rządzący w Kownie“ (takich słowach celowali zwłaszcza publicyści „Słowa“, bracia Stanisław i Józef Mackiewiczowie)⁴⁸. Jednak wśród większości polskich mieszkańców międzywojennego Wilna, zwłaszcza w młodym pokoleniu, coraz wyraźniej zanikało poczucie wspólnoty z Litwą i litewskością. Definitywny kres Starolitewskości w dawnym stylu położyły tragiczne wydarzenia drugiej połowy XX w. wreszcie na przełomie tysiącleci odeszli już bodaj rzeczywiście „ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego“, jak Jerzy Giedroyc i Czesław Miłosz.

48 Cat, Litwinami jesteśmy, *Słowo*, 13 marca 1934; por. inne wypowiedzi Stanisława Cata-Mackiewicza: *Słowo*, 20 listopada i 22 sierpnia 1926, 20 lutego 1927, 30 maja 1928, 24 sierpnia 1934; Józef Mackiewicz w imieniu litewskich Polaków pisał: „Staliśmy i stoimy zawsze na stanowisku, że do Litwy posiadamy niczym niezaprzeczone prawa, przekazane nam w spuściźnie przez wieki świetnej tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego z Polską w jeden organizm państwowy złączonego. Tych najpiękniejszych kart historii Najjaśniejszej Rzeczypospolitej nie wyrwą nam z pamięci ani panowie Pleczkajtisy, Polakiewiczze, ani Voldemarasy i Daukantasy“, m. [J. Mackiewicz], Wielkie nieporozumienie, *Słowo*, 10 listopada 1927, oraz tenże, Wrośliśmy w tę ziemię jak dąb Dewajtis, *Słowo*, 19 lutego 1928.

KRZYSZTOF BUCHOWSKI. Genesis of Polish-Lithuanian Conflict in Lithuania

The Polish-Lithuanian conflict was born in the second half of the 19th century. At that time began rivalry between the two indigenous groups of inhabitants of Lithuania. The first group comprised the part of society which assumed the Polish language. They can be defined as 'Old Lithuanians'. The other group consisted of the people building their national identity around the Lithuanian language. At times they are referred to as 'Young Lithuanians'. Both groups aspired to speaking on behalf of all inhabitants of the country.

Social antagonism overlapped with the national conflict. At the beginning of the 20th century Lithuania remained a country of traditional, social class structure. The majority of the noblemen class regarded themselves as Poles. Respectively, the majority of Lithuanian-speaking inhabitants used the Polish language. There were exceptions on both sides. Among the Young Lithuanians a quite big group of young representatives of noblemen and poor noblemen class played an important role.

Cultural heritage created in the Polish language by Old Lithuanians played a substantial role in the Young Lithuanian movement and in the development of national identity of Lithuanians. The inspiration was drawn from the literary works of Adam Mickiewicz, Ludwik Jucewicz, Józef Ignacy Kraszewski, Adam Honory Kirkor i Władysław Syrokomla (Ludwik Kondratowicz). However, the Young Lithuanians regarded the domination of Polish culture as the biggest threat to the country and resumed a serious struggle against this phenomenon.

The Old Lithuanian did not accept the new trend. The Young Lithuanian movement was perceived as the Russian, hostile inspiration and was derogatively called 'Lithuomania'. The Old Lithuanians were mainly disconcerted by the deprecation of Polish culture, which they treated as their own. During the First World War and after it finished, occurred an escalation of the Polish-Lithuanian conflict. During this period the majority of Polish-speaking inhabitants of Lithuania definitively assumed the Polish national identity.

However, among the majority of Polish inhabitants of the inter-war period Vilnius, especially among the younger generation, the feeling of connection to Lithuania and what was Lithuanian had been disappearing. The final end to the Old Lithuanians, in an old style, was brought by the tragic events from the second half of the 20th century. At the turn of the century passed away perhaps truly 'last citizens of the Old Duchy of Lithuania', Jerzy Giedroyc and Czesław Miłosz.

*The War of the Words: Polish vs.
Lithuanian Rhetoric about
Vilnius/Wilno 1917–1925*

Cities in East-Central Europe are often populated by numerous national-cultural groups: examples like Riga, Lwów/L'viv, Odessa, and Çernăuți/Chernivtsi could be multiplied almost endlessly.¹ Vilnius/Wilno/Vilna (depending on whether Lithuanians, Poles, or Jews/Russians are speaking) fits well into this general category but exhibits some specific characteristics of its own. No other city – not even Danzig/Gdańsk – generated such ill will and diplomatic friction between countries than Vilnius (to save ink, the present-day Lithuanian version of the city name will be used in what follows). The strife between Lithuanians and Poles over the city prevented normal diplomatic relations from being established between the countries during the interwar period, isolated the city economically, and weakened the position of both states vis-à-vis Nazi and Soviet aggression. The present paper will examine the controversy over “ownership” of Vilnius and the claims advanced by the Polish and Lithuanian sides that the city should belong to them. In particular I would like to note the use of rhetoric on both sides, including a “strategic” (not to say one-sided or falsified) usage of historical, demographic, and economic factors.

1 For some examples of certain historiography on multicultural urban centers in East-Central Europe, see: T. R. Weeks, Urban History in Eastern Europe, *Kritika*, 10, Fall, 2009, p. 917–33; G. Hausmann, Osteuropäische Stadt oder Stadt in Osteuropa? Ein Beitrag zur Diskussion um die ‘europäische Stadt’ im 20. Jahrhundert, *Urbanisierung und Stadtentwicklung in Südosteuropa vom 19. Bis zum 21. Jahrhundert*, ed. T. M. Bohn and M. J. Calic, Munich, Berlin, 2010, p. 29–64; D. Bechtel, X. Galmiche, *Les Villes multiculturelles en Europe central*, Paris, 2008.

Some Historical Background

Throughout its history, Vilnius has been inhabited by individuals of various faiths and ethnicities². The still-Pagan Lithuanian ruler Gediminas founded the city in the early fourteenth century when, according to legend, an iron wolf instructed him to do so in a dream. Jews resided in the city at least from the later fifteenth century – their presence usually documented by attacks on them by their Christian neighbors or periodical expulsion orders by the rulers.³ But from the late sixteenth century Jews had a permanent and official presence in Vilnius.⁴ The city's Great Synagogue was constructed at the end of the sixteenth century and survived to the mid-twentieth.⁵ By the time of its construction, the language and culture of the surrounding Gentile population was mainly – though by no means exclusively – Polish and Catholic, a situation that would survive essentially as long as the synagogue itself: the building was heavily damaged in World War II and finally cleared away by the Soviet authorities in the mid-1950s; Vilnius's Polish population had been “repatriated” to Poland a few years earlier.⁶

Both Polish and Lithuanian claims to Vilnius – to differing extents, to be sure – used statistical information and argumentation. Without falling into the trap of positivism, it would, I think, be of some use to look at the admittedly imperfect but not entirely fanciful statistical information we have on nationalities and religions inhabiting Vilnius during the period covered here. In the most detailed statistical work on

2 D. Frick, *The Bells of Vilnius: Keeping Time in a City of Many Calendars, Making Contact: Maps, Identity and Travel*, Edmonton, 2003, p. 23–59.

3 According to Klausner, legend has it that the Jewish cemetery in Vilnius was founded in 1487 but the first concrete historical records from it date from a century later. I. Klausner, *Korot bet ha'almin ha'yasan beVilnah*, Vilna, 1935.

4 I. Klausner, *Vilnah, Yerushalayim deLita: dorot rishonim, 1495–1881*, Tel Aviv, 1988.

5 A. Jankevičienė, *Vilniaus Didžioji Sinagoga / Great Synagogue of Vilnius*, Vilnius, 1996.

6 T. R. Weeks, *Population Politics in Vilnius 1944–1947: A Case Study of State – Sponsored Ethnic Cleansing*, *Post-Soviet Affairs*, vol. 23, no. 1, 2007, p. 76–95.

Vilnius before 1897, the Polish historian Michał Baliński, using official statistics of the early 1830s, set the city's population at a minimum of 35 922 (and a maximum of 50 000). By "estate" (*stan*) Jews formed the majority – nearly two thirds – of the city's population. The second largest estate, remarkably, was not townspeople (*mieszczenie*, ca. 5 000) but nobles (*szlachta*), numbering nearly 6 600.⁷ Even among the non-Jewish minority, Vilnius was a religiously and ethnically diverse city. To be sure, the majority (nearly two thirds) of the city's Christians were Roman Catholics, but almost 3 000 Orthodox believers lived in Vilnius, along with Uniates, Lutherans ("Ewangelicko-Auszpurskiego"), Calvinists ("Reformanego"), and almost certainly a few Muslim Tatars and Karaites who do not, however, appear among Baliński's figures. Because "nationality" did not figure as a legal category in the Russian Empire, Baliński had to limit his statistics to religion. From all that we know about the city (memoir literature, official reports, etc.), it seems certain that the great majority of Catholics were Polish by language and culture, though of course among the Catholics one would have also found Belarusians and (even more) Lithuanians.

The first modern census in the Russian Empire was carried out in 1897. While nationality was still not used as a category, "native language" was. According to this census, the city boasted a population of 154 532 persons, 40% Jews (61 847 individuals), 31% Poles (47 795), 20% "Russians" (30 967; this figure would include Belarusians and Ukrainians), and 2.1% Lithuanians (3 238).⁸ These figures must be regarded with some suspicion, in particular the numbers for "Russians" is probably too high, those for Poles and Jews a bit low. The city grew rapidly in the decades after 1897 and on the eve of the first world war probably had around 200 000 inhabitants.

World War I was a demographic catastrophe for the city. Most of the Russian population (being administrators and soldiers) left when the

7 M. Baliński, *Opisanie statystyczne miasta Wilna*, Wilno, 1835, p. 59–61, 153. The exact figures were: Clericals 523 men and 188 women, Szlachta 3 289 and 3 369, Mieszczenie 2 424 and 2 506, serfs 152 and 167, Jews 10 040 and 10 606.

8 J. Jurginis, V. Merkys, *Vilniaus miesto istorija nuo Spalio revoliucijos iki dabartinių dienų*, Vilnius, 1972, p. 304.

Russian authorities pulled out in autumn 1915. By September 1917 the city had lost nearly a third of its prewar population. Of the ca. 139 000 city residents at that point, some 110 000 survived on public charity, partly from the 130 public soup kitchens set up by citizens' committees in the city.⁹ By the time the city was officially incorporated into Poland (1922), its population was about half that of the pre-war figure. During the interwar years, the Polish government's pro-Polish (and at times overtly anti-Lithuanian and anti-Jewish) policies encouraged the growth of the Polish ethnic element. By the late 1930s, the city's population had recovered to the pre-World War I figure of just over 200 000. According to the latest pre-war figures we have on nationalities in the city (1931), Poles made up 66% of the total city population, followed by Jews (28%), Russians (nearly 4%), and Lithuanians (under 1%).¹⁰ To be sure, the Polish authorities tended to exaggerate the percentage of Poles among this region's population, but these figures seem at least roughly correct. These official statistics almost certainly underestimated the number of Lithuanians in the city but their numbers were probably no greater than a few thousand.

The First Steps: Lithuanian and Polish Claims on Vilnius, 1917–1920

Since autumn 1915 the Germans had occupied Vilnius and while they were officially neutral on nationality matters, local Poles rapidly became convinced that the German authorities favored the Lithuanians.¹¹ Polish irritation at what they saw as German flirting with Lithuanian nationalism comes out clearly in a memorandum presented

9 P. Ruseckas (ed.), *Lietuva Didžiajame Kare*, Vilnius, 1939, p. 16–23.

10 *Rocznik statystyczny Wilna 1937*, Wilno 1939, p. 9.

11 Obviously the situation was very complex; for more detail: T. R. Weeks, Vilnius in World War I, 1914–1920, *Nord-Ost Archiv*, XVII/2008, special thematic volume *Über den Krieg hinaus: Kriegserfahrungen in Ostmitteleuropa 1914–1921*, Lüneburg, 2009, p. 34–57. Many very interesting primary sources of the period are collected in E. Gimžauskas (ed.), *Lietuva vokiečių okupacijoje pirmojo pasaulinio karo metais 1915–1918, Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2006.

to the German Chancellor in May (the so-called “Memoriał 44”). Here the Vilnius Poles described themselves as the native [rdzenny] and cultured element in *Litwa* (Lithuania) and denied that ethnic Lithuanians had more right to that region than Poles.¹² If Poles could claim dominance over the entire region, how much easier it was for them to insist on their claim to the city of Vilnius, where they were undeniably the largest Christian group.

Matters became even more strained after the formation in September 1917 of the Lithuanian *Taryba*, a kind of proto-government (though ostensibly the Lithuanians were not yet demanding independence). Poles were indignant that Lithuanians laid claim to Vilnius as their future capital and set down their grievances in a long memorandum of November 1917. The memorandum attempted to call into question the legitimacy and popular support enjoyed by the Lithuanian national movement. Specifically these Vilnius Poles denied that these “Litwini/Lietuvi” (the latter word was coined to differentiate old-fashioned Polish-speaking Litwini like Mickiewicz from supporters of the new ethno-linguistic movement) had any significant numbers – much less the right to rule – in Vilnius and its region.¹³

The year 1918 began with German victory over Russia that gave some hope that the war would soon end. On 16 February 1918 Lithuanian leaders announced the re-establishment of the Lithuanian state (characteristically, in Vilnius).¹⁴ To be sure, declarations are easy to make but states are rather more difficult to found. As Alfred Erich Senn has pointed out, the unilateral declaration of 16 February annoyed the Germans but in spring 1918 they recognized Lithuanian independence. Behind the scenes Lithuanians were negotiating with

12 A. Pukszt, *Postawy wileńskich Polaków pod niemiecką okupacją w latach 1915–1918, Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Lublin, 2005, p. 285. The original text of this memorandum can be found in *Litwa podczas wojny*, Warsaw, 1918, p. 55–58.

13 Memorandum quoted in W. Sukiennicki, *Memoriał o sprawie litewskiej złożony przez Władysława Zawadzkiego w Warszawie w listopadzie 1917 roku*, *Zeszyty Historyczne*, vol. 30, 1974, p. 69–86.

14 E. Manelis, R. Samavičius, *Lietuvos Taryba skelbia aktą dėl Lietuvos valstybės atkūrimo 1918 02 16, Vilniaus miesto istorijos dokumentai*, Vilnius, 2003, p. 342.

the German authorities about the creation of their future state, in July selecting Duke Wilhelm von Urach of Württemberg as the future Lithuanian monarch.¹⁵

At the same time the Poles were also working for their future independence. Obviously this struggle was more concentrated in Warsaw and central Poland, but few Poles could imagine an independent Poland without eastern cities such as Vilnius and L'viv (Lwów). With the collapse of the German military occupational authorities in late 1918 with the armistice, almost immediately new state structures were thrown into places in these regions. As the Poles tried to claim control here, Lithuanians and the Red Army also intervened. In short, the period from late 1918 to early 1920 was one of great chaos and confusion in the region.¹⁶

Claiming Vilnius: Lithuanian and Polish Diplomatic Rhetoric 1919–1921

By early 1919, under rather chaotic circumstances, both the Poles and Lithuanians were establishing their independent republics. As for Vilnius, the two years from German defeat to the taking of the city by the “rebellious” troops of General Lucjan Żeligowski in October 1921 were among the most chaotic in its long history. From the start the Lithuanians claimed Vilnius as their capital while local Poles insisted that the city should be ruled from Warsaw.¹⁷ In fact, once the Poles

15 A. E. Senn, *The Emergence of Modern Lithuania*, New York, 1959, p. 32–38. Aside from Senn's classic work, this crucial period for the creation of independent Lithuania is very poorly researched in western languages. For more information by two of the most important diplomatic actors of the period see: J. Gabrys, *Vers l'Indépendance Lituanienne. Faits, Impressions, Souvenirs 1907–1920*, Lausanne, 1920; P. Klimas, *Der Werdegang des Litauischen Staates von 1915 bis zur Bildung der provisorischen Regierung im November 1918*, Berlin, 1918.

16 On the first Polish structures of state in the region, see J. Gierowska-Kałuża, *Problemy polskich struktur państwowych na terenie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, Rok 1918. Odrodzona Polska w nowej Europie*, Warsaw, 1999.

17 On General Żeligowski and his taking of Vilnius, see: Z. Krajewski, *Bunt' Generała Żeligowskiego i zajęcie Wilna*, *Wojskowy Przegląd Historyczny*, vol. 46, no. 1, 1996, p. 56–71; G. Łukomski, *Walka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie*

had taken control of the city, there was little likelihood that Lithuanian would be able to reclaim it.

The diplomatic notes and exchanges between the Polish and Lithuanian delegations at the League of Nations reflect their different strategies. While the Polish documents tend to emphasize recent history, high culture, the specific Polish language and culture, and the present population of the city, Lithuanians stressed geography, history before the nineteenth century, and the idea that “Lithuania” (and “Lithuanian”) needed to be understood as more than simply the region where in the present day the Lithuanian language was dominant. They also argued that population statistics were biased against the Lithuanians as a mainly rural, non-noble, and less affluent nation. These rhetorical strategies crop up, obviously in somewhat different form, again and again in this extended “dialogue” that took place throughout the 1920s and even beyond. While specific authors do vary their arguments to some extent, the general rhetorical strategies of Lithuanian vs. Polish are remarkably similar. For this reason I will discuss only two diplomatic documents of the early period and two broader arguments on the mid-1920s.¹⁸

The first of these documents (*exposé*), issued by the Lithuanian Delegation at the Paris peace conference and dated 29 September 1919, was signed by “Prof. A. Voldemar,” the later right-wing nationalist Augustinas Voldemaras. The document begins with a statement that recently Polish “political spheres” have been engaged in intense propaganda demanding the detachment of Vilnius from Lithuania and its

1918–1920: *Polityka i działania militarne*, Poznań, 1994, p. 135–162; D. Fabisz, *Generał Lucjan Żeligowski (1865–1947): Działalność wojskowa i polityczna*, Warsaw, 2007; B. Waligóra, *Zajęcie Wilna przez gen. Żeligowskiego*, Warsaw, 1930.

18 For a sampling of Polish and Lithuanian arguments claiming the city, see (Polish): *Poland and Lithuania: The Question of Wilno*, Warsaw, 1921; *O Wilno. Memorjał delegacji polskiej przedłożony Konferencji Brukselskiej*, Lwów, 1921; G. Moresthes, *Vilna et le problème de l’Est européen*, Paris, 1922; K. Bögholm, *Von Wilno bis Memel: Betrachtungen über die litauische Frage*, Danzig, 1928; and (Lithuanian): J. Bagdonas, *Wileńszczyzna pod względem kulturalnym i politycznym*, Wilno, 1921; Z. Žemaitis, *Przyszłe losy Wilna i Wileńszczyzny*, Kaunas, 1922; Z. Žemaitis, *Vilnius Lietuviai ir Lietuva Vilniui*, Kaunas, 1928; V. Bičiūnas, *Tiesa apie Vilnių*, Kaunas, 1931; A. Šapoka, *Vilnius in the Life of Lithuania*, Toronto, 1962.

attachment to Poland, while also calling for a plebiscite of the local population. Voldemaras then proceeds to present the Lithuanian arguments for keeping Vilnius and for not allowing a plebiscite.¹⁹

First, historical arguments are advanced: “Vilna est la capital historique de l’État lithuanien et elle est située dans une région qui, de temps immémorial fait partie intégrante du domaine ethnographique purement lithuanien” (pp. 8–9). Tellingly, Voldemaras does not actually say that the city itself is mainly Lithuanian and his rather high-flown language skirts over the issue of whether in the present day the region is mainly – much less “purely” – ethnically Lithuanian. Similarly, the statement that “L’histoire de la ville de Vilna est l’histoire de la Lithuanie et inversement” (p. 9) is a rhetorical flourish devoid of any actual reference to recent times, but typical of Lithuanian “claiming rhetoric.”

The document’s second point moves on to practical considerations: “La ville de Vilna constitue, actuellement, le centre économique, politique et intellectuel du pays, ainsi que le noeud principal des voies de communication. Elle se nourrit des forces vives du peuple lithuanien” (p. 9) The first sentence here is a fairly unassailable statement of fact with one major question: what is meant by “le pays” in this case? Poles, too, would have agreed that Vilnius as a city was of major importance for the region – the question of course was whether this “pays” was a part of Poland. The second sentence here is again more of a rhetorical flourish than a statement of fact: “vital forces” of nations can hardly be measured by any traditional means and while Lithuanian patriots may have urgently desired Vilnius, the case for Jewish and Polish “vital forces” in the nineteenth century seems more convincing. Still, there was a degree of truth to the statement that because of Lithuanian publishing houses, artistic associations, and scholarly societies in Vilnius, “[s]éparer Vilna de la Lithuanie, ce serait porter une atteinte des plus graves au pays et un coup de grâce à ville elle-même” (p. 9).

19 The document, *Exposé des considérations relatives aux droits des Lithuaniens sur Vilna et sur territoire*, présenté à S. E. M. Le Président de la Conférence de la Paix, par S. E. M. A. Voldemar, Président de la Délégation de Lithuanie, *Conflit polono-lithuanien. Question de Vilna 1918–1924. Documents diplomatiques*, Kaunas 1924, p. 8–11.

Point three of the document notes that in order to attach the city to Poland, it would be necessary for Poland to annex the entire *gouvernement* (obviously thinking in terms of Russian imperial administration) as well as part of Grodno and Minsk provinces. Here turning to statistics of 1897, Voldemaras notes that in that census Poles made up a mere 10% and 8.17% (respectively) of the population in these provinces and furthermore their numbers are “en réalité, beaucoup moins élevé” (p. 9). Furthermore, a fourth point stresses, “Au point de vue ethnographique, les Polonais [of this region] n’ont rien de commun avec Vilna et ses environs. L’élément qui prend ici le nom de Polonais se compose principalement de propriétaires fonciers lithuaniens qui ont l’habitude de passer l’hiver dans la capital lithuanienne et dont les origines, en général, ne sont pas slaves mais bien lithuaniennes” (p. 9). To sum up, there are only a few Poles by official figures, in reality even fewer, and in any case they are not Poles at all but Lithuanians.

Having made its key points, the rest of the memorandum is spent on broader issues. The entire “commun de peuple” in this area, it is stated, is purely Lithuanian but in the repressive anti-Catholic atmosphere of the Russian Empire this backward and “très peu cultivé” mass tended to confuse faith with nationality, as did the Russian authorities. For this reason, and in a situation where “la langue nationale était bannie,” Polish-speaking clergy and elites did their best to polonize hapless Lithuanians (pp. 9–10). In such a situation, recently much exacerbated by the events of war, pogroms, and Polish occupation, Voldemaras concludes, a plebiscite would not show the true will of the people. As a kind of codicil, Voldemaras notes that he is attaching a report by M. Rozenbaum Undersecretary of State for Foreign Affairs, which “montre clairement de quel immense danger serait accompagné pour les Juifs de Pologne, de Galicie et des pays occupés par les Polonais, un plébiscite á Vilna.”²⁰ The idea that a plebiscite in Vilnius could not be carried out fairly under present conditions of Polish occupation and the threat of violence appears again and again in Lithuanian accounts before, during, and after (to discredit the results) the plebiscite. And, in

20 The *rapport* by Simonas Rozenbaumas [Shimshon Rosenbaum], *Conflit polono-lithuanien. Question de Vilna 1918–1924. Documents diplomatiques*, p. 11–12.

fact, one cannot deny that local Jews – at the very least – were unwilling to participate in the plebiscite that did occur, though the Jewish community refused to take a clear stand in favor of boycott.²¹

If Lithuanian diplomatic arguments claiming Vilnius were one-sided and full of half-truths about recent history, demography, and urban economy, Polish diplomats advanced similarly self-serving theses to make their case that Vilnius was an entirely Polish city. One example of these arguments can be found in a memorandum presented to the Bruxelles Conference on Vilnius in May 1921. This conference had been called by the Belgian foreign minister, Paul Hymans, in an effort to find a solution of the Vilnius question through some kind of confederation agreement between Poland and Lithuania.²²

The memorandum begins with bravado, stating: “Les droits de la Pologne sur le territoire et la ville de Wilno sont clairs et irréfutables” and for this reason Poland “a consenti à confier la décision relative aux destinées ultérieures de ce pays à la volonté de ses habitants.”²³ Knowing that most non-Poles would very likely boycott the plebiscite, the Poles could be confident in trusting in a favorable outcome for a plebiscite. As for the historical arguments of the Lithuanians, the Polish memorandum archly points out that the term “Lithuania” has two meanings: a historical region of Poland and an ethnographic area. The Lithuanians, the document continues, purposely confuse the two concepts in order to advance their claims on Vilnius. In fact, the Poles insisted, even the earliest documents of the Grand Duchy of Lithuania were published in Slavic, not Lithuanian, and since at latest the Union of Lublin (1569) the Grand Duchy of Lithuania and “la Couronne” were simply two parts of a unified Polish Republic. Nor did the Polish

21 On the Jews and the Vilnius plebiscite of 8 January 1922, see: T. R. Weeks, *Between Poland and Lithuania: Jews and the Vilnius Question, 1918–1925, A Pragmatic Alliance: Jewish-Lithuanian Political Cooperation at the Beginning of the 20th Century*, Budapest, 2011, p. 207–227.

22 On Hymans and his plan, see: A. E. Senn, *The Great Powers, Lithuania, and the Vilna Question 1920–1928*, Leiden, 1966, p. 66–82. For a contemporary critique by a Pole sympathetic to the Lithuanians, see: T. Wróblewski [Juodvarnis, pseud.], *Uwagi o projekcie p. Hymansa*, Wilno, 1921.

23 For the Polish memorandum, *Conflit polono-lithuanien...*, 195–214.

population in the Grand Duchy differ in any significant way from that in the Crown and while the word “Lithuanian” was often used by individuals in the Grand Duchy to refer to themselves, this usage was devoid of ethnographic significance.

From the late eighteenth century (Kościuszko) and to the present day, the memorandum continued, Vilnius and its region shared the sentiment, enthusiasms, and fate of other Polish lands. “Lors des deux dernières insurrections polonaises, en 1830 et 1863, les habitants de Wilno mêlèrent leur sang à celui de leur frères du reste de la Pologne” (p. 197). While Russian administrative boundaries attempted to cut Vilnius off from Poland, the Germans in 1915, following ethnographic evidence, separated Kaunas and ethnic Lithuania from “les territoires polonais de Wilno” (p. 197). Only later, the memorandum continued, following their general anti-Polish policy, the Germans established the capital in Vilnius, setting in place their the Lithuanian Taryba. With this rather questionable statement (in both historical fact and interpretation), the Poles aimed to dismiss the Lithuanians as mere agents of the Germans.²⁴

Polish claims on Vilnius went beyond the historical, patriotic, and ethnographic. Culture was a vital reason that Vilnius was Polish: “Les progrès essentiels réalisés par la région de Wilno, toute sa civilisation créatrice et vivante, sont par excellence le génie polonais” (p. 198). Indeed, Vilnius is the cultural and scholarly center of “la Lithuanie historique, mais nullement du peuple lithuanien.” The university, literature, press, religion, and scholarly societies are and have been in recent generations dominated by Poles. True, Lithuanians have a historical claim on the city but if one were to accept the Lithuanian argument that this claim from centuries earlier gives them the right to possess Vilnius in the twentieth century, “un pareil criterium pourrait nous conduire à l’affirmation qu’avec beaucoup plus de raison Grenade doit appartenir aux Marocains, Cracovie aux Allemands et Petrograd aux Italiens [sic!]” (p. 198). Having rather sniffingly dismissed Lithuanian

24 For more objective discussions of German occupation in this region, see: V. Liulevicius, *War Land on the Eastern Front*, Cambridge, 2000; A. Strazhas, *Deutsche Ostpolitik im ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost 1915–1917*, Wiesbaden, 1993.

pretensions to the city with the riposte, the Poles went on to cite statistics proving their ethnographic dominance (usually leaving out Belarusians and Jews).

One may argue that diplomacy specializes (perhaps inevitably) in half-truths and rhetorical flourishes masking weak logic or a lack of actual facts. Certainly the arguments and rhetoric chosen by Polish and Lithuanian diplomats to make their claim for Vilnius in the immediate post-war period would seem to corroborate this rather cynical attitude. And yet similar arguments and strongly-held beliefs dominated widely in Polish and Lithuanian publications from the interwar, a few of which I have cited earlier. Many of these arguments figured in an exchange of opinions between two rather distinguished individuals, the historian and political figure Leon Wasilewski (most famous now, probably, for his daughter Wanda, but a very well-known scholar in the interwar) and the eccentric Polono-Franco-Lithuanian poet Oscar Miłosz, distant relative of Czesław Miłosz. Their positions on the Vilnius question appeared in the important French journal of Slavic studies and foreign affairs, *Le Monde slave*, several years after Vilnius had been incorporated into the Polish state and this annexation had been accepted by the League of Nations.

Leon Wasilewski's article, entitled "Wilno et la civilisation polonaise," begins with the familiar trope of Poles resisting the "pression formidable des Germains poussant vers l'Est."²⁵ By time of Vilnius's founding in the fourteenth century, he stated, the majority of the region was "Ruthenian" though the use of Polish was already wide-spread. From the mid-sixteenth century with the Union of Lublin (1569), Ruthenian (Old Belarusian) was entirely supplanted in written documents by Polish and/or Latin. The conversion of Pagan Lithuanians to Catholicism inevitably spread Polish influence though Wasilewski (and nearly all other Polish commentators) insisted that there was never any kind of forced polonization.

Wasilewski emphasized that Vilnius played an integral role in the struggles at the end of the first Polish Republic, mentioning "le colonel

25 L. Wasilewski, Wilno et la civilisation polonaise, *Le Monde Slave*, no. 9, September, 1925, p. 335–347.

Jacques Jasiński” who “raised the standard of rebellion” against the Russians in 1794 (p. 338). In 1812 the Poles of Vilnius enthusiastically welcomed Napoleon (Wasilewski was, after all, writing for a French audience), having their patriotic hopes dashed with his defeat later that year. Like other contemporary Poles, Wasilewski noted the rich Polish culture in the city during the nineteenth century, with Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, the university, publishing houses, and the like. After the 1831 insurrection, Russian policy – “une politique de russification progressive, mais implacable” – attacked both Polish landowning and Polish culture in general. Wasilewski mentions in particular the symbolic value of the Muraviev and Catherine monuments erected in the city around the turn of the century.²⁶ Despite all efforts at russification, however, the strength of Polish culture in Vilnius prevented Russian culture from laying roots here, with the partial – “superficial” – exception of a certain degree of linguistic russification among local Jews.

After 1905, Wasilewski continued, Vilnius showed its Polish character by establishing a permanent Polish theater, newspapers and other periodicals, as well as by sending Poles to the State Duma in Petersburg. And the superficiality of the triumphs of russification became manifest in late summer 1915 when the Russians evacuated the city, opening the way to a blossoming of Polish education and cultural work during the German occupation. German benevolence soon ended, however, as the occupiers feared that Polish patriotism would stymie their efforts at annexation. Despite such attempts, however, Polish culture was not wiped out and the German census of 1917 showed over 70 000 Poles in Vilnius compared to less than four thousand Lithuanians (interestingly, Wasilewski does not mention Jews in this context at all).

26 Wasilewski gets his dates wrong here, switching the date of the Muraviev monument (1898) with that of the Catherine monument (1904). For more on these monuments and their historical context, see: T. R. Weeks, *Monuments and Memory: Immortalizing Count M. N. Muraviev in Vilna, 1898*, *Nationalities Papers*, vol. 27, no. 4, December, 1999, p. 551–564; *Idem.*, *Reconciliation or Treason: The Catherine Monument in Wilno/Vilna and Polish Society, 1904*, *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojżenia / Imperial Victims. Empires as Victims. 44 Views*, Warsaw, 2010, p. 283–295.

In the immediate aftermath of November 1918, Vilnius suffered under a Bolshevik occupation until “liberated on 19 April 1919 by Joseph Piłsudski.” The Red Army’s attack on Poland in 1920 allowed the Bolsheviks and Lithuanians to once again occupy the city until the ninth of October 1920, “jour où le général polonais Żeligowski entra dans la ville en chassant les troupes bolchéviques” (p. 347). Wasilewski ended his article by noting the importance of Vilnius for Polish culture connected with such figures as Mickiewicz, Lelewel, Kraszewski “jusqu’à Joseph Piłsudski, foyer de la civilisation occidentale allumé très loins dans l’Est.”

Wasilewski’s rhetorical strategy is very interesting in that he almost completely ignores the Lithuanians, treating them (along with Jews and Belarusians – “Ruthenians”) as minor local actors but generally avoiding any privileging of Lithuanian claims on the city. Thus Wasilewski gives the reader the impression that the overwhelming population and culture both in the city and its environs was Polish, and that pretensions by other cultural-national groups were simply not to be taken seriously. This rather condescending view was guaranteed to infuriate Lithuanians (and no doubt to annoy Jews as well), and a response was not slow in coming.

Oscar Vladislav de Lubicz Miłosz was a Polish-born poet, a distant relative of later Nobel prize winner Czesław Miłosz, who composed his verse exclusively in French and identified himself as a “Lithuanian” though apparently he never learned the language. In the introduction to his response to Wasilewski in *Le Monde slave*, he is described as “un écrivain connu dans les lettres françaises.” Miłosz began his article by remarking on the “floods of ink” already spilled in publications on the Vilnius question and noted that he wrote not as a historian, statistician, or jurist, but from the point of view of “un homme politique et d’un économiste soucieux des besoins actuels de l’Europe orientale et conscient des dangers qui la menacent.”²⁷ The recent war, he opined, had dealt a severe blow to European civilization and another war would surely put an end to moral and economic progress once and for all.

27 O. V. De L.-Miłosz, Vilna et la civilisation européenne, *Le Monde slave*, no. 8, August, 1926, p. 215–229, quotation from p. 216.

And war could come, he implied, because of the denial of a capital city from a nation that ardently desired it.

The importance of the Vilnius question thus involved far more than just Poland and Lithuania: both Germany and Russia had been antagonized by the new Poland's rapacious occupation of lands not purely Polish. In this way Milosz inserts the Vilnius question into the larger issue of over-all stability east of the Elbe. Meanwhile, Lithuanians are studying in French universities and relations between France and Lithuania are good, but cannot be perfect because of France's support for and alliance with Poland. In the Lithuanian-Polish struggle over Vilnius, the Poles are the stronger and thus more capable of giving way. The Lithuanians recognize the need for a strong Poland and would be a worthy ally of Warsaw if only the Poles would relinquish the ancestral capital of Lithuania to its proper owners. While it has been argued that the restitution of such territory would be without precedent, the Poles should give this concession for "*l'occupation de la capitale d'un État indépendant et plein d'avenir est un acte non moins inouï*" (p. 223). Indeed, only by restoring Vilnius to Lithuania could Poland strengthen itself in view of future Russian and German threats.

Milosz's arguments, though heart-felt, were hardly practical. Now that Vilnius had been incorporated into the Polish Republic, it would have been impossible for any Polish politician to give up the city, even if there had been such a desire. Furthermore, the idea of giving such a territorial concession to Lithuania would have probably seemed very dangerous, as it could serve as a precedent for demands for other territories of the Polish Republic populated, for example, mainly by Ukrainians and Belarusians. The article's main interest lies in its author's vision of Vilnius as the lynchpin of future conflict in Eastern Europe, a role which to some extent it actually did fulfill in 1939.

* * *

The rhetoric used by Polish and Lithuanian diplomats and scholar-patriots is instructive in its one-sided use of history, patriotic flourishes, and obfuscating arguments. It is remarkable that the very significant Jewish population of the city is scarcely mentioned, except as an ally

on one side or the other. In the end, the actual economic and demographic situation of the city mattered less in these arguments than the underlying certainty that the city was “in essence” Polish or Lithuanian. This “dialogue of the deaf” unfortunately served to poison Polish-Lithuanian relations in the interwar and helped pave the way for both countries’ defeat and subjection to Nazi and Soviet repression in the 1940s.

THEODORE R. WEEKS. Žodžių karas: Lenkų ir lietuvių retorika apie Vilnių / Wilno 1917–1925 m.

Vėliausiai nuo XIX a. tiek lietuvių, tiek lenkų tautiniai judėjimai Vilnių vadino „savu“. Lenkai turėjo akivaizdų pranašumą miesto aukštojoje kultūroje XIX a. (žinoma, čia reikia išskirti žydus), tačiau dėl carinės Rusijos valdžios nė viena tauta negalėjo dominuoti mieste. Situacija iš esmės pasikeitė 1915 m. vokiečiams okupavus miestą ir ypač 1918 m. jiems pralaimėjus karą.

Straipsnis nagrinėja Lenkijos ir Lietuvos retoriką savinantis miestą iškart po karo. Naudotasi dviejų nacionalinių delegacijų diplomatiniais dokumentais. Visi jie parašyti prancūzų kalba ir siekė bent iš dalies paveikti Vakarų nuomonę. Straipsnyje teigiama, kad lenkai ir lietuviai naudojo skirtingas kalbėjimo strategijas grįsdami miesto priklausomybę: lenkai akcentavo demografiją, neseną praeitį ir savo kultūros dominavimą, o lietuviai pabrėžė miesto kilmę, Vilniaus, kaip ekonominio centro, svarbą.

Antrasis pluoštas – Leono Wasilewskio ir Oscaro Miloszo dokumentai, liudijantys tam tikras strategijas, naudotas diplomatinėse kovose. Čia kultūra (suprasta kaip „aukštoji kultūra“) – lemiantis faktorius. Vis dėlto galiausiai lenkų ir lietuvių pokalbiai apie Vilnių / Wilno 1920 m. virto tuo, ką galima pavadinti „kurčiųjų dialogu“, atspindinčiu tik nacionalistinius abiejų pusių siekius. O tai silpnino abiejų šalių pozicijas tarptautinėje arenoje.

*Homeland, Languages and Nations.
Observations on T. Wróblewski,
G. Martinuzzi, and Multiculturalism
in Early Twentieth-Century
Central Europe*

*And really, as I see it in retrospect, Wilno was an oddity,
a city of mixed-up, overlapping regions, like Trieste or Czerniowce.**

“Little and young nations are sensitive. Sometimes big ones are sensitive as well. National and linguistic monochromy can strengthen a state, but plurality always does”. By these very concise words, Joseph Roth expressed his perplexity about the changed situation in Lvov, just one among many East Central European multicultural cities that underwent meaningful political changes after the end of WWI and the collapse of Central and Eastern European empires. On the one hand, the underscoring of national and linguistic plurality in Roth’s words is a remind of the importance historical tradition still had in the interwar period among some intellectual *milieux* in East Central Europe multicultural areas. On the other hand, it reminds us of the existence of *élites* living in those areas who did not only use *memory* in the construction of literary *topoi*, but transfigured it into a possible

* Cz. Miłosz, A Dialogue about a City, in T. Venclova, *Vilnius. A Personal History*, New York, 2009, p. 224.

basis for a civic platform against policy of assimilation which started going on in multicultural spaces. In the 1920s, Lvov appeared to Roth as visually conserving all the characters inherited from the past but inexorably condemned to failure by national policy: “*The city is full of colors: red and white, blue and yellow, and a bit black and yellow. I do not understand who can be endangered by it*”¹. The same destiny of Lvov, characterized by a Polish, Ukrainian and Austrian “text”, was common to the area from the Baltic to the Mediterranean Sea. The destinies of Vilna, Trieste and the areas around them were no exception.

In the next pages, after some introductory remarks about Vilna and Trieste in the early twentieth century, I discuss how the memory and reality of multicultural society influenced the political discourse of two intellectuals active at two opposite poles of Central Europe: Vilna’s lawyer T. Wróblewski and Trieste’s teacher G. Martinuzzi. Such a “strange” comparison – just one among many others possible – can be useful to realize how the presence of a multicultural society itself was not only perceived as a problem, but also as a stimulus for the formulation of new citizenship options all over Central Europe. Although scientific literature has analyzed quite deeply their national-political discourse², I briefly linger over the common elements of their human experience and theoretical legacy. Finally, I try to make a short overview about the role of their memory in today’s Vilna and Trieste.

1 Quoted in A. C. Cionchin, *La città mitteleuropea: Timișoara e Trieste, un possibile confronto*, *La città mitteleuropea. Timisoara e Trieste – un possibile paragone*, Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia, 5 (2003), Bucarest, 2003, p. 352.

2 P. Gabrielli, Giuseppina Martinuzzi: una maestra italiana nella periferia dell’Impero austro-ungarico, *Storia e problemi contemporanei*, t. 9, 1996, p. 41–63; T. Sala, Appunti sull’opera e i tempi di Giuseppina Martinuzzi, *La Repubblica di Albona nell’anno 1921. Atti del Convegno scientifico in occasione del cinquantenario della “repubblica di Albona”*, Rijeka, 1979, p. 123–131; D. Staliūnas, Tadeusz Wróblewski a idea kulturalnej autonomii personalnej na Litwie na początku XX w., *Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998)*, pod red. J. Jurkiewiczza, Poznań, 1999, s. 99–107; D. Staliūnas, Tado Vrublevskio politinės minties bruožai, LAIS, nr. 13, Vilnius, 1996, p. 150–170.

Two different multicultural cities: Trieste/Trst and Vilna/Wilno/Vilnius

At the beginning of the twentieth century, even if Vilna and Trieste were both multicultural cities, their characters were evidently different. On the one hand, both cities represented urban enclaves in a rural world. According to the Census of 1910, Trieste was inhabited by an Italian-speaking majority (59,6%) and a Slovenian minority (12,6%). City space, however, was quite clearly organized through social-ethnic criteria – the Italian-speaking population was mainly concentrated in the city centre, while the Slovenian-speaking population represented the majority in the peripheral districts and in the countryside³. The ethnic distinction between city and countryside mirrored the situation of the whole region of Austrian Littoral. There, towns were mainly inhabited by an Italian-speaking population, while the Slovenian-speaking population or, especially among the peasantry in the Istria peninsula, a population lacking of modern national self-identification, was dominant in the countryside⁴. Vilna was part of a similar “tension” between town and countryside spaces. In fact, as other towns in the Northwestern region of the Russian Empire, Vilna was characterized by an overwhelming Polish-Jewish majority (respectively 30,5% and 40% in 1897), while the Byelorussian and Lithuanian-speaking population, having often no clear linguistic or national identity, was absolutely dominant in the countryside.

In both cases, part of the local population had undergone a consistent process of assimilation until recent times. In the case of Trieste and the Austrian Littoral, the Italian language had been the visible expression of the growing power of the bourgeoisie for at least 200 years.

3 According to 1910 census, the Slovenian – speaking inhabitants represented as much as 91,4% of the total population in the suburbs, while the Italian-speaking population was the majority (59,5%) in the core of the town. The massive presence of Slovenians on the plateau around Trieste just confirmed earlier trends. On the contrary, in the period 1880-1910 the Slovenian presence constantly increased in the town centre and in the periphery following the industrialization process.

4 A. Vivante, *Irredentismo adriatico*, Trieste 1984, p. 165.

After the decline of Venice “rule” in the Mediterranean Sea and the transformation of Trieste into the main centre of Austria’s economic sea-development in the mid-XVIII century, Trieste and its port became a natural point of attraction for people from all over the Mediterranean. The Italian language was accepted as the common language of the new bourgeoisie coming to Trieste and settling down in the city. However, linguistic assimilation entailed only the identification of new elements with the commercial role of Trieste’s bourgeoisie. In other words, at least until the mid-nineteenth century, the use of the Italian language remained separate from any sense of *Italianness*. The constitution of the free port (1769) and the concession of a separate administrative status to the city of Trieste (1850) only furthered and strengthened among Trieste bourgeoisie the sense of belonging to an Italian-language “triestinity” loyal to Austria. Nonetheless, the second part of the nineteenth century represented the turning point for both the transformation of “traditional triestinity” and the end of the assimilation process. At least three main reasons contributed to those changes. Firstly, the Slovenian national movement started actively stimulating the national-linguistic “uniqueness” of all the Slovenes, including the Littoral rural population, already at the end of the 1860s. It is particularly meaningful considering that Trieste was becoming gradually the city with the biggest Slovenian population in the whole Habsburg Empire. Secondly, after the suppression of the free-port in 1891 and the growth of Trieste as an industrial centre, the massive manpower flows from the countryside “endangered” the assimilation mechanism which was earlier “guaranteed” by relatively low migration rates. Thirdly, the creation of the Italian state, the diffusion of irredentism (especially from the last two decades of the nineteenth century), and the introduction of universal suffrage stimulated the use of national/ethnic issues as a matter of political confrontation. The ethnic polarization of social conflicts also became a key-issue for growing challenges between (older) Italian-speaking and (younger) Slovenian-speaking bourgeoisies living in Trieste.

In the case of Vilna – a city which had an overwhelming meaning for many national communities, but was still strongly linked to its “historical territories” and remained far away from massive industrialization

processes – assimilation was the result of a much longer socio-political process. Assimilation, which had been furthered still in the frame of the Polish-Lithuanian commonwealth, was mainly the result of the merging process of the local higher class with the gentry of the Kingdom of Poland. The population of Vilna, the main centre of the Grand Duchy of Lithuania (GDL), had been particularly touched by such a phenomenon. Nevertheless, the lack of a particular status, that could separate Vilna from the rest of the land, did not allow the formation of a separate sense of belonging to the city itself. The long-standing society division into estates strengthened also the division between the lower classes (speaking Lithuanian or Slavic dialects) and upper classes (usually speaking Polish) throughout the territories of the GDL. The Catholic Church, being often the only recognized “institution” among the peasantry in the countryside, accomplished a process of linguistic “polonization” or, at least, stimulated the spread of a bilingual or even trilingual attitudes the among peasants. Nonetheless, till the mid-nineteenth century the Polish-speaking upper class of the former GDL kept alive a sense of regional diversity or historical *Lithuanianness*. The progressive end of the assimilation process coincided, also in this case, with a sum of factors “endangering” its political preconditions. First, the partitions of the *Rzeczpospolita* cut off the region from the common corpus of the dual Republic. The loss of political independence coincided with the progressive loss of socio-political representativeness of the local gentry. Second, the repression of the Polish uprising of 1831 and, in particular, of the uprising of 1863–‘64 determined the introduction of a strict control over non-Orthodox political positions and furthered pro-Russian acculturation process in the region. Third, the rise of a Lithuanian national movement mainly based on ethno-linguistic identity and supporting small property built its discourse in opposition to Polish and Russian otherness. The politicization of the movement as well as the diffusion of Polish modern nationalism among the Polish-speaking population considerably sharpened the political atmosphere after the partial liberalization of the regime in 1905.

In spite of differences in the economic and historic individualities of Vilna and Trieste, the emergence of ethnic nationalism and its

socio-economic proposals entailed the breaking down of their regional identities. On the one hand, the Slovenian and the Lithuanian national movements focused on their ethno-linguistic discourse in order to counteract the bigger potential of, respectively, Italian and Polish culture. On the other hand, the transformation of the regional economic background and the necessary process of “reorientation” of traditional *elites* against new social (and national) actors decreed the (often contradictory and “inhomogeneous”) decline of their identification with the region which had guaranteed their social position and a closer relation between language and nationality.

Narrative representations of space

Growing inter-ethnic hostility between the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century could not erase tradition all at once. As a positive or negative element, the memory of historical *Lithuanianness* and “*triestinity*” continued to be used, woven into the text of city discourse. The echo of traditional discourse, however, was modified by recent economic processes and the emergence of new social actors. When not rejected, traditional discourses got transformed into a civic frame of citizenship ensuring the coexistence of different cultural nations. Scipio Slataper, a writer native to Trieste killed during WWI on the hills surrounding his native-city, clearly expressed the complexity of Trieste discourse in the first decade of the twentieth century:

I cannot forget three basic elements of my nature: first of all, I am a *man*. Then, I am a *poet* (not a man of letters). Then, I am a Trieste inhabitant [*triestino*] (that is: without literary tradition, I must do everything on my own dealing with a historical and ethnic background much more meaningful than elsewhere)⁵.

According to Slataper, whose conscience still mirrored, at least in part, the cosmopolitan and multinational discourse of nineteenth-century Trieste’s elite, the presence of different national communities

5 S. Slataper’s letter, Florence, January 28th, 1912, in S. Slataper, *Lettere*, III, Torino, 1931, p. 138.

was not only the result of past experience, but compelled the city to take new challenges and accomplish new synthetic tasks:

I clearly see that Trieste has a historical task – to be the point of encounter and the diffusion for three [the Slovenian, the Italian and the German, A. G.] civilizations⁶.

Trieste, anyway, appeared every day less eager to accomplish the task Slataper imagined. As C. Magris and A. Ara underlined, still in the early twentieth century all Trieste's national communities represented somehow particular units, which "summed up" in their identities the separateness in which they grew with the longing, strengthened by the sense of separateness itself, for a bigger *patria* – the *patria* of Italians, the *patria* of Slovenes or Yugoslavs, and the one of Germans⁷. Longing for the "lost" homeland and Trieste's pure (and forgotten) Italianness were particularly clear in the discourse of *Irredentismo*. The process of symbolic appropriation of Trieste through the myth of Rome, which became the mainstream discourse during the Fascist era, started echoing already in the mid-nineteenth century. Intellectual and historian Domenico Rossetti identified the preeminence of the Italian language in the city as the ineradicable character of Trieste's Roman origin⁸. The myth of origins assumed an anti-Slavic character only at the beginning of the nineteenth century. In 1914, journalist Giulio Caprin emphasized that Italic races already lived in all the Venezia Giulia region at the dawn of history. But it was Rome that made them part of [Latin] Civilization when they founded an emporium for the higher Adriatic Sea area in Aquileia, which became a bulwark for the Alpine valleys and conquered the natural borders [of Italy]⁹.

The myth about the Roman origins of Trieste in an anti-Slavic mood was usually emphasized by using civilization issues. After WWI, in a *crescendo* of ethnic opposition, the idea of the superiority of Italian civilization became the main moral issue grounding Italian imperialistic

6 S. Slapater, *Scritti politici*, Milano, 1954, p. 168.

7 A. Ara, C. Magris, *Trieste, un'identità di frontiera*, Torino, 1982, p. 9–10.

8 G. Negrelli, *Al di qua del mito. Diritto storico e difesa nazionale nell'autonomismo della Trieste asburgica*, Udine, 1978, p. 66.

9 G. Caprin, *L'ora di Trieste*, Firenze, 1914, p. 14.

goals in the Balkans¹⁰. Between the nineteenth and the twentieth century, the Slovenian national discourse in Trieste could rely on a counter-narrative based on similar “historical rights”. The Slovenes maintained that the coast area had been inhabited by a Slavic population since the pre-Christian era¹¹. Moreover, in his *Description and History of Trieste*, historian J. Godina-Verdelski defined Trieste as “a Slavic land” underlining that Trieste was *genetically* part of ethnographic Slovenia¹². The myth about Slovenian Trieste was often completed with geopolitical arguments underscoring the need for a port supporting the development of ethnographic Slovenia’s economic individuality¹³. However, it was Yugoslavism that mainly stressed the geopolitical belonging of Trieste to future “national territory”¹⁴.

Even if the process of industrialization stimulated the conflict deepening in the city and tried to “reconcile” multicultural/multilingual Trieste with the Venetian tradition and Italian consciousness of Istria towns, the countryside remained a separate world dominated by rural masses. Bilingualism and fluid national identification were still quite common in the 1930s. The situation is confirmed in a meaningful passage by novelist Fulvio Tomizza where the author remembers his native town Materada, in Istria, just a few kilometers outside Trieste:

My Istria, Materada, is not all Istria: it’s a kind of emarginated, mixed-language Istria which shaped in four century’s time. There a hybrid race grew [...], a race having no prejudice about anybody, talking likewise a dialect of Venetian full of Croatian words or a dialect of Croatian full of Venetian words. Even today, for example, the tern *suma*, which means wood [in Croatian, A. G.], has become part of the local dialect. In the dialect of Materada the curious word *bosak* [bosco

10 See, for example, M. Alberti, *Trieste*, Torino, 1915.

11 M. Verginella, *Mit o Slovenskem Trstu*, Goriški letnik, 2003, nr. 30–31, s. 91–104.

12 J. Godina-Verdelski, *Opis in zgodovina Tersta in njegove okolice pa se marsikaj družega o slavjanskih zadevah*, Trst, 1870, s. 258–259.

13 Slovani v Trstu nekdanj in danes, *Edinost*, 15 February 1888.

14 M. Verginella, *Mit o Slovenskem*, s. 101.

in Italian, A.G.] is used. Similarly, in the dialect of Italian we use we do not say, as in Venetian, *cavra*, but *koza*, which is a Croatian word¹⁵.

Despite the growth of interethnic hostility and pretensions over the “identity” of the city and the meaning of Lithuania, the cultural and national multiplicity in Vilna at the beginning of the twentieth century was undeniable. Coeval descriptions and later memoirs recorded cultural, linguistic, and religious variety as the fundamental character of Vilna and the Lithuanian lands. On the one hand, Vilna was mainly understood as a Polish-Jewish enclave in a Lithuanian-Byelorussian context. As M. Römer observed, the identity of the city narrated the phases of its history and recorded its historical stratifications. Thus, the city was identified as a “*Polish enclave or a cultural Polish colony*”, having an undeniable centrality for Jewish identity and unavoidably becoming the symbolic centre for the Lithuanian (and Byelorussian) ethno-national intelligentsia¹⁶. The national and historical complexity of Vilna which “*Lithuanian, Poles, Jews and Byelorussians [...] considered as the centre of their tradition and culture*”¹⁷ was effectively described by Cz. Miłosz in his famous letter to T. Venclova:

I think it is difficult for young people to understand the character of pre-war Wilno as an enclave: it was neither Polish nor not-Polish, neither Lithuanian nor not-Lithuanian, neither a provincial nor a capital city, although it was provincial above all. [...] There was no popular idiom, country or city with real Polish roots. There was a local language which was playful and closer in spirit to Belarusian than to Polish¹⁸.

The situation in the countryside, where the definition of national belonging was and remained even much more fluid, reminds the situation of the Austrian Littoral countryside. The interaction of languages appeared as the main character of the Lithuanian lands so that the population living in the countryside could be looked at as an autonomous group synthesizing languages and cultures. Remembering the ethnic and linguistic variety of Vilna region, Antoni Gołubiew remembered [...]

15 E. Tomizza, *Destino di frontiera*, Genova, 1992, p. 36.

16 M. Römer, *Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie*, Kraków, 1906, s. 9–14.

17 T. Venclova, Wilno: Mit podziału i związku, *Eseje*, Sejny, 2001, s. 99–100.

18 Cz. Miłosz, *A Dialogue about...*, p. 224.

that local people, who were unable to describe themselves univocally, used to define themselves as locals [tutejsi]. [...] Today it seems to me that [...] the formation of a separate nation speaking two or three languages, characterized by cultural variety and keeping its separateness was not impossible [...]”¹⁹.

Especially for the gentry who remained somehow loyal to the tradition of historical Lithuania, languages still kept much more a social than a national “meaning”. In his autobiography, for example, M. Davainis-Silvestraitis noticed that “My parents used to talk to each other in Polish and in Lithuanian to the other members of our family. During my childhood, I learnt to speak both of them. I thought that the gentry speaks Polish, peasants Lithuanian, merchants Jewish, soldiers and governors Russian [...]”²⁰

At the beginning of the twentieth century, as interethnic relations worsened, the metonymic appropriation of Vilna became even much more strongly part of local political discourse. Lacking, unlike Trieste, a separate history, the appropriation of Vilna was carried on through opposite interpretations of Lithuanian history. Although all Polish parties shared a common idea of Vilna as the main center (as a symbol and a real city at the same time) of *Rzeczpospolita*’s Eastern border (*Kresy wschodnie*), nonetheless the different interpretation of the historical *liaison* between Poland and the GDL determined opposite perceptions of Vilna’s identity. Rightwing *endecja* looked at Vilna as the outpost of the Polish nation. The tradition of the Polish-Lithuanian state was, however, considered as inseparable and therefore the existence of a separate Polish nation of Lithuania and an autonomous ethnographic Lithuanian nation were not taken into account²¹. A different narrative about Vilna was used by Polish intellectuals – gentry and socialists – linked to the ideas of the former GDL as separate from Poland. A little and less influent part of the mainly Polish-speaking Lithuanian

19 A. Gołubiew, Tutejsi (Ze wspomnień), *Znak*, 1970, nr. 196, s. 1307.

20 M. Davainis-Silvestraitis, *Autobiography*, Lithuanian Institute of Literature and Folklore, Manuscript section, F1-1770.

21 See, for example, W. Studnicki, *Co każdy Polak i cudzoziemiec powinien wiedzieć o Wilnie*, Wilno, 1926, p. 1.

gentry, as historical literature has largely demonstrated, argued for the existence of a separate nation of Lithuania's Poles. The territories of the former GDL as well as its capital – Vilna – were considered as an ethnic unit (or ethnic Lithuanian-Polish-Byelorussian triple-unit) characterized by cultural and linguistic variety developed in the course of history²². Often embracing all the lands of the former GDL, the views of the *krajowcy* considerably “overlapped” with the Lithuanian national movement's idea of Lithuania. The Lithuanian counter-narrative envisaged Lithuania as an ethnographic unit – the ethnically Lithuanian lands of the former GDL²³. As in the case of Slovenian Trieste, the more the Lithuanian movement's goals became political, the more the symbolical appropriation of Vilna was accompanied by geopolitical arguments using them in the complex task to “make Lithuanian” a region conspicuous for the lack of “conscious Lithuanians”²⁴.

Two Personalities between Socialism and the Nation

In such a different multicultural panorama, T. Wróblewski and G. Martinuzzi represented that part of the progressive intelligentsia which harmonized in its discourse the traditional civic values of the local elite with the necessity of a full democratization of the state at any level as a means to guarantee full *citizenship* and *national-cultural* rights to new *social* actors.

T. Wróblewski and G. Martinuzzi shared a common starting social position. Both were born in the high strata of local societies. T. Wróblewski was born in 1858 in Vilna to a family of Polish-speaking bourgeoisie conserving the tradition of Polish fights for independence. The family's tradition was not only “bookish”, but grounded in the active participation of ancestors in the 1831 and 1863 Polish uprisings, as well in the battles of the 1871 commune in Paris. Tadeusz's father,

22 R. Skirmunt, *Nowe hasła w sprawie odrodzenia narodowości litewskiej*, A. Michalski, Lwów, s. 14.

23 P. Vileišis, *Už ką mes lenkams turime būti dėkingi arba nedėkingi*, Tilžė, 1892, p. 10–20.

24 A. Smetona, Vilnius – Lietuvos širdis, *Viltis*, 1907 09.

Eustachy, experienced exile for his participation in Taras Shevchenko's organization *Kiril and Methodius*²⁵. G. Martinuzzi was born in 1844 in Albona (today Labin, on the Croatian Littoral) to local Italian-speaking landowners. Although among his family and ancestors we find no "heroic" figures, nonetheless political activism was part of the family's profile. Giuseppina's father was a member of Italian-speaking town administration from 1860 until 1892. Inspired by the ideas of Mazzini and Italian Risorgimento, he remained constantly in touch with Tomaso Luciani, an eminent *émigré* from Albona in Italy²⁶.

In both cases, the formation of their intellectual personality represented the result of the interaction between family-directed primary education and particular *Bildungserfahrungen*. Firstly, family background represented the basic element for Tadeusz and Giuseppina's education and moral orientation. On the one hand, as her diary testifies, T. Wróblewski's mother instilled her patriotic and humanistic values²⁷ during the very childhood of Tadesuz, when she imparted her son a primary education. On the other hand, receiving primary education at home, Giuseppina Martinuzzi was pointed to the reception of civic Mazzini values. The correspondence between her father and T. Luciani reveals that the two men constantly discussed the most appropriate education to give Giuseppina as well as the readings and the books necessary for the development of a "liberal spirit".

Secondly, it was after receiving the primary education – and especially getting in touch with a social background different from the one in which they were born – that Tadeusz and Giuseppina finally shaped their political and national discourse. T. Wróblewski got in touch with leftwing groups during his first studies in Petersburg. In 1880, he was arrested for participating in a secret left-wing organization and finally was sent to Russia in exile. Socialist ideas and the experience of exile as well as the political changes in Russia after 1905 strongly

25 V. Abramavičius, *Tadas Vrublevskis*, Vilnius, 1960, p. 4–5.

26 G. Martinuzzi, in *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 71, Roma, 2008.

27 *Dziennik Tadeusza Wróblewskiego przez Matkę Emilię z Beniowskich Wróblewską (1859–1886)*, Library of the Lithuanian Academy of Sciences, Manuscript section (LLAS MS) f. 75-133, p. 35.

influenced his views. After ending his studies in Law, T. Wróblewski started work as a lawyer, becoming one of the main defenders of 1905 revolution activists and, after the Polish occupation of Vilna in the 1920s, mainly defending the rights of local Lithuanians and Byelorussians. Although he supported leftwing positions without officially embracing the socialist “faith”, T. Wróblewski primarily concentrated on a solution of the national question in the lands of former GDL by combining the recognition of social and national rights. As historical literature has often reminded, at the beginning of the twentieth century, T. Wróblewski’s home became one of the main (informal) centers for Lithuanian, Polish, Jewish and Byelorussian progressive intelligentsia seeking a way for Lithuanian autonomy on a civic basis²⁸. Giuseppina Martinuzzi was considerably influenced by the Trieste background. After ending her studies at home, in 1875 Giuseppina passed habilitation exams and became a school teacher. From the following year up to the early twentieth century, she worked in Trieste’s poorest districts. The close contact with lower social classes and the difficulties connected with Italian-language centered restrictions in primary education stimulated her choice to join the Littoral Socialist Democratic party in Austria. During the 1890s, Martinuzzi became one of the leading figures of the Socialist movement in Trieste. Her activity as a lecturer on nationality, social and women’s issues at the Centro di Studi Sociali and her writings published in the local as well as in Italy’s press testify that she played with Angelo Vivante the role of a major theorist among the Italian section of Austrian Social Democracy. Even if she finally joined the Communist party of Italy just after its foundation in 1921, G. Martinuzzi constantly combined (and this was not always the case of other members of the Socialist/Communist party in Trieste) an interest in the social issue with the problems emerging from ethnic coexistence²⁹.

In spite of the historic and economic specificities of the areas in which they grew up and worked, at the beginning of the twentieth

28 Mykolo Rõmerio autobiografija, *Lietuvos atgimimo istorijos studijos*, t. 13, Vilnius, 1996, p. 217.

29 V. Vidali, *La Maestra di Albona, Confronto*, 1976 02.

century T. Wróblewski and G. Martinuzzi realized quite clearly that further social and cultural development of the multinational / multicultural areas in which they lived strongly depended on the solution of interethnic diatribes over territory, culture and citizenship rights. As an alternative to ethnic nationalism, both elaborated a similar two-element model whose basis was the *distinction between cultural and political nations* and the formation of *a new kind of civic patriotism* based on the earlier mentioned distinction.

On the one hand, their idea of nation was strongly influenced by Austrian socialists K. Renner and O. Bauer. Opposing views in sharp contrast with contemporary Marxist orthodoxy – Lenin’s purely instrumental view of national self-determination and R. Luxemburg’s integral internationalism – Bauer and Renner reappraised the importance of the nation and its rights. Their theorization was stimulated by practical reasons: the growth of national movements in Austria (especially the Czech) going hand in hand with the growth of Austrian state nationalism and representing a danger for the unity of the working class in the state. Nevertheless, the ideas and constitutional reforms they proposed – and which represented the position of a minority even in the ranks of the Austrian Social Democratic Party – represented an important attempt to cope with persistent and potential conflicts the growth of nationalism imposed in multi-national states. In fact, Bauer and Renner’s remarks underscored the necessity to “reconcile” and harmonize three characters of early twentieth century socio-political life – democratization, cultural-national rights, and citizenship rights. Defining the nation as a community of character and destiny, O. Bauer regarded the nation as the result of historical process and indicated the socialist order as the highest achievement for national cultures. According to him, socialist order, however, could not overtake nations, which represented real cultural and economic individualities. K. Renner paid much more attention to the constitutional aspect of the national question, especially to the relation between the nation as the cultural sum of individuals, and the state, being the depositary of citizenship rights. More precisely, K. Renner grounded his views upon four pillars. First, the nation was conceived as a cultural unit having no one-to-one

relation to the state. Second, he viewed the belonging to a nation as a matter of personal choice (the principle of personal autonomy). Third, the jurisdiction of the state was conceived as totally non-territorial, in order to guarantee the members of different national groups their own cultural rights independently of their concentration on the state's territory. Fourth, Renner's model was based on the theoretical symmetry of all nationalities (cultural nations) living within the state³⁰.

The importance of Renner and Bauer's reflections on multicultural / multilingual areas is self evident. In our case study, the idea of personal autonomy appeared particularly useful in relation to the existence of still quite fluid national identities in Lithuania and in the Austrian Littoral. First, personal national self-determination represented a way to guarantee the democratization process and legitimize cultural nations – Lithuanians, Byelorussians, / Slovenians – emerging from the ongoing social changes. Second, such principles aimed at guaranteeing self-identification with “major” nations such as the Poles or the Italians, escaping the logics of ethnic nationalism and pretended “ethnic genealogies”. Third, personal self-determination was conceived as a way to distinguish between cultural and political rights, linking cultural rights (that is the belonging to a cultural nation) to the sphere of individual choice, but granting political rights to the whole corpus of the political nation. Fourth, the distinction between the cultural and the political nation had also a *social* goal. Granting the existence of all cultural nations living on the territory as the basis for the political nation, the political nation itself was supposed to become a new democratic corpus. Such an “inductive” view aimed at avoiding the identification of “*the good of the nation*”³¹ with personal or class interest.

On the other hand, all the values connected with the distinction between cultural and political nations and personal autonomy were mirrored in the concept of homeland. Although their concepts of homeland slightly differed because of the existence of two different

30 For more critical remarks on O. Bauer and K. Renner, see the classical study by A. Agnelli, *Questione nazionale e socialismo*, Bologna, 1969.

31 T. Wróblewski's letter written on the September 11th (August 30th), 1882, *LLAS MS*, f. 7-2045, p. 16.

historical backgrounds (especially because of the “heavy” GDL tradition in T. Wróblewski case) and quite different opinions on the Empire’s “reformability”, they looked at multiculturalism as the homeland’s unavoidable basis. In other words, in both cases the concept of homeland synthesized the territorial basis of civic tradition (being also the frame for contemporary social structural development) and the presence of new subjects claiming *social, political* and *cultural* rights.

G. Martinuzzi dedicated to conferences and brochures a concept of the homeland. According to her, homeland is “*an idea naturally connected to human nature*”. That natural connection determines, in Martinuzzi’s words, the existence of a natural preference towards the homeland which remains, however, related to social memory (*memoria sociale*) and direct personal experience: the homeland is

that background [...] where we have seen our fathers and mothers, their lives, their joys, their pains; that background bearing an honorable noun to us, a noun we feel proud of and which causes tears as you are going away from it [...] ³².

Thus, as the individual can be described as part of a certain cultural unit (cultural nation) regardless of its position in space and on the basis of his / her self-determination, so the concept of the homeland does not indicate a community’s territorial property, but shows the *subjective* relation, being often *emotional* and *memory based*, between an individual and “his / her” territory. Being “personal”, homeland is necessary “little”. Nonetheless, its link with *social* memory indicates the need for a much larger space guaranteeing the existence of a certain social structure (in our case, Austria). In fact, the individual dimension of Martinuzzi’s homeland was connected with three different features. First, it opposed the imperial homeland, that is the “*mystical Being*” ³³ built upon militarism and created in order to preserve the imperial hierarchy and its social policy. Second, it represented a call for a “restructured” Habsburg empire eager to avoid the national restrictions imposed by the 1867 dual option as well as the other potential problem for “non-dominant nationalities” coming out from the Slavs’ hoped

32 G. Martinuzzi, *Patria e socialismo, Scritti del periodo rivoluzionario...*, p. 53–54.

33 *Idem*, p. 54.

for trialism. Third, such an “intimate” dimension of the homeland was opposed to the so called “Regnicoli” (inhabitants of the Kingdom of Italy), even the Socialists, who in many occasions at the beginning of the twentieth century and even during WWI clearly demonstrated that they did not understand the uniqueness of the Italians from Austria. Martinuzzi talked as an Italian from Austria; she shared with the peninsula language and to some extent culture, but was historically, economically, even “mentally” linked to the empire and its historical experience. Summing up, we can say that Martinuzzi used *individual* memory (the limits of the homeland) in order to create a common ground for individuals being part of different cultural / linguistic communities and living in a common state considered as potentially reformable that, however, lacked of a universal civic tradition. In the epoch of the rise of nationalism, the homeland, “*which no one can renounce without dishonoring humanity*”³⁴, was conceived by Martinuzzi as the central focus of peace and for peace and “*universal brotherhood*”³⁵. Such “*brotherhood*” actually was not an abstraction, but very concretely indicated Europe as an interdependent whole.

The multicultural / multilingual situation of historical Lithuania similarly impressed and influenced T. Wróblewski. As in Martinuzzi’s thought, the concept of the homeland was connected to the space of memory. The space of memory was considerably different, not strictly familiar, but “larger” and historically “structured”. And, as in Martinuzzi’s case, the homeland was indeed conceived in a *territorial* way within the historical borders of GDL and represented an open space for the former GDL territory’s cultural and linguistic coexistence. Wróblewski’s homeland, actually, differed from Martinuzzi’s “inductive” model for its historical “deductivity”. Nevertheless, the choice for a territorial concept of Homeland was related to considerations very similar to Martinuzzi’s. First, the concept of homeland was opposed to state patriotism and Russian nationalism. Second, the concept of homeland should have been an instrument promoting mediation among

34 *Idem*, p. 53.

35 G. Martinuzzi, *Appunti vari*, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione del Friuli Venezia Giulia, f. VG, b. XLI, fasc. 5.

conflicting ethno-territorial claims within former GDL territories. Third, it represented an attempt to preserve and affirm anew the peculiarities of GDL Poles and the existence of a common ground with all other linguistic and national communities living in the area. Finally, as in the earlier analyzed case, the homeland was supposed to accomplish just a territorial / organizational task – to guarantee peace and organic cooperation becoming a model for all Europe.

As we have seen, in both cases patriotism appeared as a sum of (different) memories, territories, individual liberty, social and national-cultural rights. Although theoretical and moral principles used were adapted to particular political contexts, Wróblewski and Martinuzzi clearly and constantly underlined that the solution of *local* national and social quarrels were far from being *only local*. The dimension of problems appeared to be European. Lithuania and Austria's problems were different because of the existence of a different economic structure. Nonetheless, the rise of the nation's centrality was at least a European issue and as such had to be tackled. In Wróblewski and Martinuzzi's thought, multiculturalism and Europe weren't values *per se*. Nevertheless, the analysis of local problems came out to be impossible without considering such problems, as we would say now, from a global – or at least European – perspective and without aiming at their solution within a European dimension. Patriotism, in its turn, remained focused on the local dimension of rights and duties without abandoning its European dimension.

Echoes of memory

Although the political positions of T. Wróblewski and G. Martinuzzi by far did not coincide with the views of majority of political parties already at the beginning of the twentieth century, the civic values at the basis of their national identities seemed even more “outdated” in the interwar period. On the one hand, the Polish occupation of the region of Vilna constituted the precondition for the failure of civic plans based upon the memory of the GDL and on a multicultural / multilingual concept of the “Lithuanian space”. On the other hand, after becoming a part of the Kingdom of Italy, the new local political power proved

to be unable to understand the historical and social peculiarities of Trieste and Istria society as well as unwilling to guarantee coexistence on a civic basis. The local ruling *elite*, deprived by war of its best figures and often “strengthened” through the injection of people coming from outside the region, became the protagonist of a violent and Slavophobic growth of Fascism (the so called *Fascismo di confine* or *borderland Fascism*) from the early 1920s³⁶. Within former Austrian Littoral territories, Italianization policy imposed the much stronger polarization of local society along national / linguistic positions. Even if civic options were still part of left-wing parties, nonetheless ethnic tensions furthered the “nationalization” process and pushed for the solution of common social issues on a national basis. The process of “ethnic homogenization” which took place after the end of WWII confirmed the new orientation toward the formation of monoethnic national units. The population transfers that occurred both in Lithuania after the arrival of the new Soviet power and in Istria / Dalmatia after the power over them shifted to Socialist Yugoslavia confirmed and strengthened that idea³⁷.

The analysis of the impact of their memory in the spaces where they operated just confirm not only the peculiarity of T. Wróblewski and G. Martinuzzi in the twentieth-century context, but also the attempt to erase or distort them and, just in a few cases, to appropriate them as examples of civic coexistence. Due to his private acquisitions, T. Wróblewski made up a personal library being still today conspicuous all over Central and Eastern Europe for its collections of books, documents, and manuscripts. In Vilna, already at the beginning of the

36 A. M. Vinci, *Sentinelle della Patria. Il fascismo al confine orientale 1918–1941*, Roma-Bari, 2011.

37 After 1947, the population transfer from Yugoslavia (mainly Italian population from Istria and the town of Zara and Fiume/Rijeka) to Italy reached about 300 000 units. According to recent studies, about 171 000 Poles left Soviet Lithuania for Poland between 1944 and 1947, around 40 000 between 1956 and 1959. See O. Mileta Mattiuz, *Popolazioni dell'Istria, Fiume, Zara e Dalmazia (1850–2002). Ipotesi di quantificazione demografica*, Trieste 2005; V. Stravinskienė, Lenkų demografiniai pokyčiai Lietuvoje 1947–1959, *Lituanistica*, t. 66, nr. 2, p. 20–33; V. Stravinskienė, Lietuvos lenkų teritorinis pasiskirstymas ir skaičiaus kaita (1944 m. antrasis pusmetis – 1947 metai), *Lituanistica*, t. 64, nr. 4, p. 13–27.

twentieth century the name of T. Wróblewski became quickly linked not only to his fame as a lawyer, but also to his library. Incorporating the collections of many other notorious intellectuals of Lithuania and conserving a huge amount of valuable documents on the history of Lithuania, the library appeared to Wróblewski himself as an enormous source of erudition and an integral part of Vilnius heritage and history. In the Statute of the Society of the Library Eustachy and Emilia Wróblewscy (1912) created by T. Wróblewski and appointed to his library management, the link among the Library, the Society, and the city of Vilna was unambiguously expressed: “*The seat of the Society is Vilna and the collections belonging to the Society cannot be transferred from Vilna*”³⁸. Nonetheless, even if after the donation of the collections to the Vilna City council in 1926 the Library became a fundamental public institution (and later the Library of the Lithuanian Academy of Sciences), the memory of Wróblewski in Vilna did not benefit from it. Only after fifty years of Soviet occupation something seemed to change somewhat. In 2010, the Library of the Academy of Sciences was renamed and bears now the original name of Tadeusz’ parents Eustachy and Emilia Wróblewscy³⁹. Moreover, in the frame of newly independent Lithuania, the street on which his Tyszkiewicz palace in Vilna is located and where his collection resides, now bears his name. However, this is the only street dedicated to him within today’s Lithuanian territory. Although his work and ideas have been the objects of the academic rediscovery of socio-political *krajojovė* in the last twenty years, the political authorities avoided – with rare exceptions – his memory (and the memory of *krajojovė*, altogether) into the new narrative of independent Lithuanian towns.

New media can give us more information on the memory of T. Wróblewski and can confirm the process of oblivion his memory has suffered in Lithuania. A survey carried using the *Google* search

38 S. Rygiel, H. Drège, *Biblioteka im. Wróblewskich w Wilnie (1912–1931)*, Nakładem Komitetu Towarzystwa Pomocy Naukowej im. Wróblewskich w Wilnie, Wilno, 1934, s. 4.

39 Lietuvos mokslo biblioteka jau didžiojo ir Vrublevskių vardu, *Lietuvos rytas*, 2010 03 09.

engine⁴⁰ recorded as many as 11 700 occurrences for the string “Tadeusz Wróblewski”, and 987 for the Lithuanized version “Tadas Vrublevskis”. Nevertheless, while most of the occurrences of the second version redirected to internet sites with news about our intellectual, the overwhelming majority of the first string was about homonyms. In most of the occurrences, the name T. Wróblewski was just briefly quoted, while the internet pages devoted to him originated mainly from Poland. Curiously, in 305 cases the string “Tadas Vrublevskis” appeared in sites from the United States.

The memory of G. Martinuzzi experienced a quite different history and public use, but was subjected to a similar oblivion in Italian territory. After WWI and until the present Trieste’s topography remained linked to the narratives of Italian irredentism, serving also as a filter for the reinterpretation of the local political tradition. Even if in Trieste we find streets dedicated to notorious members of the early twentieth-century local Italian-speaking Social Democratic Party such as V. Pittoni, no streets or squares have been dedicated to G. Martinuzzi neither in the city nor in the province of Trieste. Considering that no public place has been dedicated either to her or to A. Vivante it seems that the policy of memory in Trieste aimed to erase the main independent part of “pro-Austrian” local socialism. Curiously, the memory of G. Martinuzzi was used in modeling urban space in her native Istrian peninsula. Streets have been dedicated to her in some of the most important towns of Istria: Pula, Umag, Rovinj. Already in 1947, the name of Giuseppina Martinuzzi appeared in the nomenclature of the new founded Italian Community (*Comunità degli italiani “Giuseppina Martinuzzi”*) in her native Labin, on the Yugoslavian – Croatian littoral. In the range of activities stimulated by the community, the male choir (*Coro adulti “Giuseppina Martinuzzi”*) founded in 1982 was dedicated to her memory⁴¹. Moreover, in the town of Pula, the local Italian primary school is dedicated to G. Martinuzzi

40 Online survey carried out on 2011-11-06.

41 *Nacionalna zajednica Talijana “Giuseppina Martinuzzi”*, <http://www.labin.hr/node/574/popup> (visited 2011-11-06).

as well. The memory of G. Martinuzzi in Istria is interesting for at least several reasons: its long-standing tradition and its “adaptability”. During Tito’s era and, in general, until the fall of Yugoslavia, the name of Martinuzzi was officially associated with her social political views. As a *socialist revolutionist* who fought against fascists and operated among workers in Trieste and among miners in Labin, Mertinuzzi perfectly fit the socialist narrative. Nonetheless, the name and memory of G. Martinuzzi could be used by Italian communities as a symbol of “Italianness” remaining within the borders of political loyalty. Defining the memory of G. Martinuzzi as just a stratagem for the Italian community’s survival in socialist Yugoslavia, however, would not be a sufficient argument. In fact, twenty years after the collapse of the federal state the memory of G. Martinuzzi endures in its “traditional” forms (streets and societies) in the whole Istrian peninsula⁴². A “popularity” survey made using *Google*⁴³ confirms the persistence of a quite strong memory limitedly to Istria. The string “Giuseppina Martinuzzi” recorded about 20 100 occurrences, of which 15 900 originated from Croatian sites in the Croatian language. Even if a huge number of occurrences refer to societies, school, and streets bearing the name of Martinuzzi, it must be noticed that a considerable number of sites were devoted to her life and political experience. The lack of occurrence in the Italian sites in the Italian language just confirms the oblivion concretely testified to in the Trieste cityscape.

Survey results can be useful in drawing some final remarks in order to understand the topical interest of their memory for today’s Europe. On the one hand, the process of oblivion of their memory has been subjected to is the result of mono-ethnic nation-state building tendency in the twentieth century. The oblivion mirrors the defeat of a model of citizenship which was generally supported by small elites. On the other hand, the process of partial oblivion of T. Wróblewski

42 On this issue, P. Ballinger has noticed the persistence of a Yugoslavian memory in all Istria. It actually underlines the existence of a separate perception of “Italianness” among the local Italian communities. P. Ballinger, *History in exile – memory and identity at the borders of the Balkans*, Princeton (NY), 2003, p. 125.

43 Online survey carried out on 2011, 11 06.

and G. Martinuzzi is symptomatic of the “fear of multiculturalism” in multicultural areas which turns out to be “institutionally useful” in renewed conditions of mass democracy and high migration rates. From this point of view, the persistence of Martinuzzi’s memory in Istria makes no exception – it has been possible just in relation to the small percentage of the Italian population living there. The creation of Euro-regions as a focus for European integration in multicultural areas could have been a good chance to “capitalize” on their memory and their concept of homeland. Unfortunately, the technocratic dimension of the Euro-regions – which appears to ordinary man as nothing but the reproduction of Brussels’ technocracy – has not been able to use an existing heritage and stimulate mental border-crossing / bridge-building attitudes. In present-day situations, when the economic crisis is making the Euro-zone totter and the confidence in the EU is declining, the “rediscovery” of T. Wróblewski and G. Martinuzzi’s thought and memory could represent an intelligent “cultural investment”. It could make European elites remember that the future and the stability of the continent depend not only on the markets, but also on the capability of the leading class to harmonize the economy, as well as social and cultural rights. And it could remind people that “big politics” and everyday life are not (or *should not be*) separate.

*ANDREA GRIFFANTE. Tėvynė, kalbos ir tautos.
Pastabos apie T. Vrublevskį, G. Martinuzzi
ir multikultūralizmą Vidurio Europoje XX a. pradžioje*

XX a. pradžioje, kai etninis nacionalizmas ėmė vis stipriau skverbtis į politinį diskursą, daugiakultūriuose Vidurio Europos arealuose nauja kultūra neišvengiamai susidūrė su senąja politine tradicija. Vilnius ir Triestas buvo daugiakultūriai Vidurio Europos miestai. Jie labai skyrėsi savo politinio, socialinio bei ekonominio vystymosi kontekstu. Tačiau abu miestai buvo kalbos / kultūros „salos“, apsuptos neapibrėžtą tautinę tapatybę turinčių

kitakalbių apgyventų kaimų. Maža to, dar XX a. pradžioje abiejuose miestuose dalis inteligentijos tebepuoselėjo seną pilietinę tradiciją, susijusią su elito istorine politine patirtimi. Gimę vietinio elito šeimose, T. Vrublevskis ir G. Martinuzzis greitai tapo įžymiais pažangiosios inteligentijos nariais. Įsitikinę, kad mišri regiono kalbinė ir tautinė sudėtis vargu ar padėtų vienareikšmiškai spręsti tautinius ginčus, T. Vrublevskis ir G. Martinuzzis siūlė buvusios LDK arealui ir Habsburgų imperijai taikyti asmeninį tautos apsisprendimo principą. Griežtai atskyrę *kultūrinę* tautą nuo *politinės* tautos, jie išplėtojo naują pilietiškumo modelį, suteikiantį neteritorinio tautinio apsisprendimo asmeninę laisvę ir bendrą pilietybę visiems teritorijos gyventojams. Tokio pilietinio modelio pagrindu T. Vrublevskis ir G. Martinuzzis siekė suderinti socialines, kultūrines ir ekonomines teises vietinei visuomenei išgyvenant greitas ir radikalias permainas.

Dar kartą 1938 m. kovo mėn. Lenkijos ultimatumo Lietuvai klausimu

Užmezgti diplomatinius santykius su kita šalimi – kiekvienos šalies tarptautinių santykių teisė. 1938 m. kovo 17 d. Lenkijos ultimatumas Lietuvai, reikalavęs užmezgti diplomatinius santykius, nebuvo įprastas¹. Paprastai paskelbus ultimatumą nutraukiami santykiai tarp valstybių, pareiškiama reikalavimai atiduoti teritoriją, o ne siekiama užmezgti diplomatinius santykius.

Lenkija diplomatinių santykių siekė grasindama panaudoti jėgą. Tai verčia abejoti šio siekio suderinamumu su Tautų Sąjungos normomis ir principais, kuriuos sėkmingai devalvavo savo tikslų siekiančios didžiosios revanšistinės valstybės, visų pirma – nacistinė Hitlerio Vokietija, 1938 m. kovo 12 d. neteisėtai prijungusi Austriją, ir fašistinė Musolinio Italija, 1936 m. gegužės mėn. užėmusi Etiopiją.

-
- 1 Lenkijos ultimatumui ir jo pasekmėms abiejų šalių santykiams bei platesnei europinei politikai nemažai dėmesio skirta lenkų, lietuvių ir vakarų istoriografijoje: žr. P. Łossowski, *Ultimatum polskie do Litwy 17 marca 1938 r.*, Warszawa, 2010; P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939*, Warszawa, 1997, p. 309–330; T. Katelbach, Co poprzedziło polskie ultimatum do Litwy, *Kultura*, 1956, nr. 4, p. 111–118; G. Janauskas, Jėga nėra teisė, 1938 metų Lenkijos ultimatumas ir Lietuvos visuomenė, *Prievarotos vaisiai, Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1920–1940 metais*, Kaunas, 2002, p. 50–72; L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 343–350; A. Gumuliauskas, Dar kartą Vilniaus klausimu, *Istorija*, 2008, LXX/70, p. 53–58; A. Budreckis, Lenkų ultimatumas (1938), *Aidai*, 1968, nr. 4; A. E. Senn, The Polish Ultimatum to Lithuania, March 1938, *Journal of Baltic Studies*, 1982, nr. 12, p. 144–153; R. A. Vitas, The Polish-Lithuanian Crisis of 1938, *Lituanus*, 1984, t. 30, nr. 2, p. 43–73; G. Sakwa, The polish ultimatum to Lithuania in March 1938, *The Slavonic and East European Review*, 1977, t. 55, nr. 2, p. 204–226; A. M. Cienciala, *Poland and the Western Powers, 1938–1939*, London, 1968, p. 49–53; B. Budurowycz, *Polish-Soviet relations 1932–1939*, New York-London, 1963, p. 109–114.

Kalbant apie lenkų ultimatumą, reikia atskirti du dalykus – turinį ir formą. Turinys – nuosaičius ir pagrįstas, bet forma – agresyvi, atspindinti laikmečio jėgos politikos triumfą Europoje.

Iš pirmo žvilgsnio dvišalis 1938 m. kovo mėn. Lietuvos–Lenkijos pasienio konfliktas neabejotinai buvo europinės reikšmės. Didžiosios Europos valstybės – Prancūzija, Didžioji Britanija, Vokietija ir Sovietų Sąjunga – po kovo 11-osios nakties incidento demarkacinėje zonoje, pasibaigusio Lenkijos pasienio apsaugos kariūno žūtimi, ėmė aktyviai stebėti tolesnį konflikto vyksmą ir ėmėsi diplomatinio veiksmų.

Tiek Lenkija, tiek Lietuva siekė šių įtakingiausių Europos valstybių paramos aštrėjančio konflikto metu. Lenkija – norėdama pateisinti ultimatumo tikslus, Lietuva – parodyti esanti nuskriaustoji, kuri prašo paveikti Lenkiją, kad ši atsisakytų ultimatyvaus reikalavimo užmegzti diplomatinis santykius ir pradėtų derybas su Lietuvos atstovais.

Lenkijos ultimatumo Lietuvai laikas beveik sutapo su Austrijos anšliusu, kurį įvykdė nacistinė Vokietija. Kyla klausimas, ar Austrijos anšliusas turėjo įtakos Lenkijos sprendimams dėl ultimatumo laiko, ar Lenkija veikė paskatinta Vokietijos veiksmų Austrijoje?

Kitas klausimas, ar 1938 m. kovo 17 d. Lenkijos ultimatumas buvo netikėtas Lietuvai? Atsakymas – ne. Lietuva tikėjosi Lenkijos ultimatumo ir griežtesnės politikos Lietuvos atžvilgiu.

Dar 1938 m. vasario mėn. Lietuvos užsienio reikalų ministras Stasys Lozoraitis pakeliui pas Šveicarijoje besigydančią ministrą pirmininką Juozą Tūbelį išpažino tuomečiam Lietuvos pasiuntiniui prie Tautų Sąjungos Kaziui Škirpai, kad iki šiol vykę neoficialūs pokalbiai su lenkais „priėjo liepto galą“, o prezidentas Antanas Smetona vis dar delsia priimti galutinį sprendimą dėl santykių su Lenkija užmezgimo. S. Lozoraicio manymu, tokia padėtis gali išvesti lenkus iš pusiausvyros ir Lietuva gali sulaukti ultimatumo. Ministras apgailėstavo, kad premjeras J. Tūbelis, kuris į santykius su Lenkija žiūrėjo realistiškiau ir būtų galėjęs padaryti įtaką prezidentui A. Smetonai², tuo metu sirgo.

Stiprėjant Vokietijos revanšizmui Klaipėdos atžvilgiu, diplomatinio santykių su Lenkija nebuvimas apribojo Lietuvos diplomatinio

2 K. Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos (1938–1940)*, Chicago–Vilnius, 1996, p. 43–44.

manevro galimybę tiek vakaruose, tiek rytuose. Lietuva darėsi vis labiau izoliuota. Lenkiškoji diplomatijos kryptis, neišsižadant teisių į lenkų aneksuotą Vilnių, buvo reikalinga Lietuvai santykiuose su Berlynu ir Maskva.

Ministras S. Lozoraitis tai suprato. Jam dar 1935 m. pavyko įtikinti A. Smetoną pradėti pokalbius su lenkais dėl sąlygų sukūrimo diplomatiniams santykiams užmegzti³. Vykę pokalbiai, tarpininkų pastangos nedavė rezultato⁴. Prezidentas A. Smetona dėl vidaus politikos Vilniaus klausimu nesiryžo žengti lemiamo žingsnio ir užmegzti diplomatinį santykių su Lenkija⁵. Prezidentas, priešingai negu ministras S. Lozoraitis, nematė ryšio tarp aštrėjančių Klaipėdos reikalų ir santykių su Lenkija. Jo nuomone, tai du skirtingi dalykai ir ryšys būtų buvęs tada, jei Lenkija būtų ėjusi išvien su Vokietija, tačiau to nebuvo. O jei ir būtų buvę, tai ir tada Lietuvai geriau kalbėtis su „pačiu ponu [Vokietija], negu su jo bernu [Lenkija]“, – galvojo prezidentas. Pagrindinis A. Smetonos argumentas neužmegzti santykių – sunki lietuvių padėtis Vilniaus krašte, kurio vaivada Ludwikas Bociańskis su ministru Józefo Becko pritarimu nuo 1936 m. vykdė griežtą politiką lietuvių atžvilgiu⁶. Taigi lietuvių diplomatai su ministru S. Lozoraičiu priešakyje į lietuvių ir lenkų problemą žiūrėjo plačiau negu Kauno politikai, vertinę ją tik kaip Vilnijos lietuvių ir Vilniaus vadavimo propagandos reikalą.

Kovo 11-osios incidentas šalia Lietuvos–Lenkijos administracinės linijos suteikė formalų pretekstą Lenkijai imtis radikalesnių veiksmų. Ir anksčiau buvo registruojami pasienio incidentai, kurių dauguma – įvairūs administraciniai pažeidimai, pavyzdžiui, susiję su Lietuvos žemdirbių, dirbančių laukų darbus, perėjimu į Lenkijai priklausančią teritoriją ar plukdant rąstus Merkio upe. Pasienyje taip pat pasitaisydavo mirtinų incidentų. Lietuvos policijos departamento 1938 m.

3 A. Merkelis, *Antanas Smetona: jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, Niujorkas, 1964, p. 489.

4 P. Łossowski, *Ultimatum polskie do Litwy 17 marca 1938 roku...*, p. 11–22.

5 1938 02 26 posėdžio pas prezidentą Smetoną atmintinė, dalyvaujant Stanišauskui, Lozoraičiui, Balučiui ir Urbšui, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. 383, ap. 7, b. 2080, l. 457.

6 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939...*, p. 289–293.

kovo 19 d. duomenimis, 1927–1937 m. prie administracinės linijos žuvo 7 Lietuvos pasienio apsaugos policininkai, 14 policininkų buvo sužeista per kitus incidentus su lenkais⁷. Taigi 1938 m. kovo 11-osios nakties incidentas netoli Trasninkų kaimo buvo eilinis įvykis, kurį, kaip visada, Lietuvos pareigūnai siūlė spręsti vietiniu lygiu pagal galiojusią tarp šalių nustatytą procedūrą. Abi šalys pateikė skirtingas įvykio versijas⁸, bet lenkų karys gulėjo sužeistas Lietuvos pusėje, taigi tai šiek tiek nuramino Kauną ir leido tikėtis, kad ir šį kartą incidentą pavyks išspręsti įprastu būdu.

Lenkijos užsienio reikalų ministro J. Becko tuo metu šalyje nebuvo, nes jis su vizitu lankėsi Italijoje. Užsienio reikalų ministerijos Politikos departamento vicedirektorius Tadeusz Kobylański neabejotinai žinojo J. Becko ketinimus Lietuvos atžilgiui ir sukūrė ultimatumo planą, kurį pristatė ministerijos valstybės pasekretoriui Janui Szembekui. J. Beckas pritarė T. Kobylański ir J. Szembeko sumanymui, bet prašė palaukti, kol pats sugrįšias iš Italijos ir asmeniškai išspręšias šį reikalą.

Varšuvoje nutarta nepalikti incidento spręsti vietos valdžiai, kaip buvo daroma iki šiol. Varšuva atsisakė sudaryti dvišalę komisiją ir paskelbė spaudos pranešimą, kuriame buvo sakoma, kad „incidentas yra nenormalių santykių tarp šalių pasekmė dėl Lietuvos užsispyrusio nenoro užmegzti normalius kaimyniškus santykius“. Paskutinis pranešimo sakiny s reiškė rimtą įspėjimą Lietuvai, kad Lenkijos vyriausybė pasilieka teisę imtis veiksmų, kurių „reikalaus padėties rimtumas“⁹.

Lietuvos diplomacija nedelsdama ėmėsi aktyvių veiksmų. Jau kovo 14 d. ministras S. Lozoraitis iš Lietuvos pasiuntinio Estijoje Broniaus Dailidės sužinojo, kad Lenkijos užsienio reikalų ministerija reikalauja skubaus diplomatinį santykių užmezgimo ir netoleruos esamos

7 Lietuvos policijos departamento 1938 03 19 raportas apie incidentus prie demarkacinės linijos 1927–1937, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2099, l. 96–103.

8 1938 03 17 Vidaus reikalų ministro Juliaus Čapliko pranešimas Seime, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2099, l. 7–9; 1938 03 19 Lenkijos pasienio apsaugos korpuso raportas, *Naujų aktų archyvas Varšuvoje (Archiwum Akt Nowych, toliau – AAN)*, Užsienio reikalų ministerijos fondas (MSZ), b. 6120, l. 94–107.

9 [Po kovo 11 d.] Lenkijos URM komunikato projektas dėl incidento pasienyje, *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1938*, Warszawa, 2007, dok. nr. 45, p. 126–127; *Monitor Polski*, 1938 03 14, nr. 59.

padėties. B. Dailidę informavo estai apie jų ambasadoriaus Varšuvoje pokalbį su T. Kobyłańskiu¹⁰.

Reikia pažymėti, kad Estija ir Latvija per kovo krizę atliko tam tikrą informatoriaus vaidmenį tarp Varšuvos ir Kauno. Taip pat Lenkija ne veltui pasirinko Estiją, kurioje turėjo susitikti Lenkijos ir Lietuvos diplomatai ir apsikeisti diplomatinėmis notomis bei užmegzti diplomatinius santykius. Pats ministras J. Beckas savo „Paskutiniame raporte“ yra minėjęs, kad Lenkiją ir Estiją tuo metu siejo draugiški santykiai¹¹. Nepaisant draugiškumo Lenkijai, per konfliktą Estija sugebėjo išlaikyti nešališkumą tiek Kauno, tiek Varšuvos atžvilgiu.

Lietuva norėjo, kad dialogas su Lenkija vyktų Paryžiuje, o Prancūzija imtųsi tarpininko vaidmens¹². Tačiau galimam Prancūzijos tarpininkavimui ryžtingai pasipriešino ministras J. Beckas. Jis nevengė karčių žodžių Prancūzijos diplomatams, o jau pareiškus ultimatumą, net diplomatine nota įspėjo prancūzus apie jų spaudos ir kai kurių politinių sluoksnių neobjektyvumą Lenkijos atžvilgiu pateikiant konflikto priežastis ir eigą. Prancūzija ir Didžioji Britanija gana glaudžiai koordinavo savo veiksmus per konfliktą, bet Prancūzija užėmė šališkesnę poziciją Lietuvos atžvilgiu. Tiesa, tariamas prancūzų draugiškumas Lietuvai buvo siejamas su siekiu užtikrinti galimybę Sovietų Sąjungos kariuomenei peržygiuoti per trečiųjų šalių teritorijas, jei kiltų naujas karas su Vokietija¹³.

Lietuvos diplomacija siekė, kad Prancūzija ir Didžioji Britanija „nuramintų Lenkiją“ ir siūlė procedūrą, kaip spręsti konfliktą – sušaukti dvišalę komisiją ir paskirti atstovus, kurie pradėtų derybas dėl diplomatinų santykių užmezgimo.

Po spaudoje pasirodžiusių pranešimų apie incidentą pasienyje ir galimus ryžtingus Lenkijos ketinimus, Didžiojoje Britanijoje buvo nuogąstaujama, kad Lenkija įsiverš į Lietuvą ir dėl to padėtis Europoje,

10 Lietuvos pasiuntinybės Taline 1938 03 25 raštas ministrui S. Lozoraičiui apie pasienio incidentą ir diplomatinų santykių užmezgimą, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2080, l. 92.

11 J. Beck, *Ostatni raport*, Warszawa, 1987, p. 144.

12 Lietuvos pasiuntinybės Londone 1938 03 18 raštas ministrui S. Lozoraičiui, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2080, l. 227–228.

13 J. Lukasiewicz, *Diplomat in Paris 1936–1939: Papers and Memoirs of Juliusz Lukasiewicz, Ambassador of Poland*, New York, 1970, p. 97–98.

susidariusi po Austrijos anšliuso, taps sudėtingesnė. Jau kovo 12 d. Didžiosios Britanijos ambasadorius Varšuvoje Howardas Kennardas išreiškė J. Szembekui pageidavimą ir viltį, kad Lenkija neįsiveršianti į Lietuvą¹⁴. Tačiau anglų diplomatai aiškiai pasakė Lietuvos ambasadoriui Londone Broniui Balučiui, kad Didžioji Britanija nepriimsianti atsakomybės, jei Lietuva atmesianti lenkų ultimatumą¹⁵.

Gandas, kad Lenkija ultimatumu gali reikalauti Lietuvos atsisakyti Konstitucijos įrašo dėl sostinės Vilniaus, netruko patekti į Lenkijos spaudą. Lenkų valdžia net ėmėsi represinių priemonių ir konfiskavo „Nowa Prawda“ laikraščio specialų numerį, kuriame buvo išdėstyti galimi Lenkijos ultimatumo reikalavimai. Kai kurie kiti laikraščiai išspausdino, kokius reikalavimus Lenkija gali iškelti Lietuvai. Be greitai užmegztų diplomatinio santykių ir Vilniaus kaip Lietuvos sostinės Konstitucijoje atsisakymo, spaudoje buvo pateikti visi galimi reikalavimai – nedelsiant užmegzti pašto ryšį ir geležinkelio susisiekimą, sudaryti dvišalę sutartį dėl deramos tautinių mažumų apsaugos, tuoj pat pradėti rengti muitų ir prekybos sutartis bei reikalauti visiškos kompensacijos už žuvusį Lenkijos kareivį¹⁶. Neaišku, koku būdu Lenkijos spauda gavo šią informaciją.

Prieš ultimatumą susitikęs su Prancūzijos ambasadoriumi Leonu Noėliu J. Szembekas išdėstė, ko Lenkija netoleruosianti santykiuose su Lietuva: naujos Lietuvos Konstitucijos priėmimo su įrašu, kad Lietuvos sostinė – Vilnius; derybų, nutraukiamų be aiškos priežasties; pasienio incidentų, iš kurių paskutinis baigėsi Lenkijos kareivio mirtimi¹⁷.

Ministro J. Becko nuomonė rengiant oficialaus ultimatumo tekstą buvo lemiama. Ministerijoje jis turėjo manevruoti tarp „kietos linijos“ šalininkų Lietuvos atžvilgiu, kuriems priklausė T. Kobylańskis. Kovo 17 d. Varšuvoje, Karalių rūmuose vykusiame posėdyje dalyvavo pagrindiniai valstybės asmenys – prezidentas, premjeras, užsienio reikalų ministras ir kariuomenės vadas. Jame ministras J. Beckas pasiūlė iškelti nuosaikų reikalavimą – tik užmegzti diplomatinis santykius,

14 Lenkijos URM valstybės pasekretoriaus J. Szembeko 1938 03 12 susitikimo su Didžiosios Britanijos ambasadoriumi Kenardu atmintinė, AAN, MSZ, b. 6120, l. 210.

15 Lietuvos pasiuntinybės Londone 1938 03 18 raštas ministrui S. Lozoraičiui, *Ten pat*, l. 231–232.

16 *Tempo dnia*, 1938 03 20, nr. 79.

17 *Diariusz i teki Jana Szembeka*, London, 1972, t. 4, p. 85–86.

kad nebūtų pažeidžiami gyvybiniai Lietuvos interesai. Taip pat jis siūlė nekelti Lietuvai papildomų sąlygų. Lenkijos kariuomenės vadas Edvardas Rydz-Smigly pritarė J. Becko siūlymui¹⁸.

Po pasitarimo Karalių rūmuose nugalėjo nuosaikių reikalavimų šalininkai, atsisakyta reikalauti, kad Lietuvos Konstitucijoje nebūtų įrašo dėl sostinės Vilniaus, atsisakyta kelti spaudoje pasirodžiusias papildomas sąlygas.

Klausimas, ar prezidentas A. Smetona ir ministrų kabinetas būtų priėmę Lenkijos ultimatumą, jei jo tekste būtų buvęs reikalavimas, kad Lietuva turinti atsisakyti Konstitucijos įrašo dėl sostinės Vilniuje. Tai būtų reiškę Lietuvos nacionalinio intereso pažeidimą.

Faktas yra tai, kad kovo 17 d. paskelbtame ultimatyviosios notos tekste apsiribota tik reikalavimu per 48 val., t. y. iki kovo 19 d., užmegzti diplomatinis santykius bei iki kovo 31 d. paskirti šalių ambasadorius Varšuvoje ir Kaune¹⁹. Kartu su ultimatyviąja nota Lietuvos ambasadoriui Estijoje B. Dailidei buvo įteiktas jau iš anksto lenkų parengtas atsakomosios diplomatinės notos tekstas, po kuriuo šiam tereikėjo tik pasirašyti ir iki nurodyto laiko įteikti jį lenkų ambasadoriui Wacławui Przesmyckiui.

Kokios priežastys vertė J. Becką taikyti tokią nemalonią Lietuvai priemonę? Diplomatinėje instrukcijoje, skirtoje Lenkijos atstovybėms užsienyje, ir susitikimuose su užsienio diplomatais Varšuvoje J. Beckas nurodė šias ultimatumo priežastis: Lietuvos vyriausybė nepaisė 1923 m. Ambasadorių konferencijos sprendimų, kuriais, anot ministro, buvo nustatyta Lietuvos–Lenkijos siena; Lietuva nepakluso 1927 m. Tautų Sąjungos Tarybos rekomendacijai pradėti derybas ir normalizuoti tarpusavio santykius; S. Lozoraitis netesėjo pažadų, duotų lenkams per 1935–1936 m. susitikimus pradėti derybas dėl santykių normalizavimo; 1938 m. vasario mėn. Gdanske taip ir neįvyko sutartos derybos – penkias dienas lenkų delegacija laukė ir nesulaukė turėjusių atvykti Lietuvos derybininkų²⁰.

18 J. Beck, *Ostatni raport...*, p. 139–140.

19 1938 03 17 Lenkijos nota Lietuvos vyriausybei su ultimatumo reikalavimais, *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1938*, dok. nr. 56, p. 140–141.

20 Lenkijos užsienio reikalų ministro 1938 03 18 diplomatinė instrukcija diplomatinėms atstovybėms, *Ten pat*, dok. nr. 58, p. 142–143.

Lietuvai buvo labai sunku nepriimti reikalavimo užmegzti diplomatinius santykius, kadangi Lenkijos reikalavimui pritarė didžiosios Europos valstybės, apie kurių elgseną dar prieš pateikiant ultimatumą žinota Varšuvoje ir Kaune. Nuosaukus ultimatumo turinys turėjo įtakos didžiųjų pasaulio šalių nuomonėms. Sužinojusios apie nuosaukų Lenkijos ultimatumo turinį – tik diplomatinį santykių užmezgimą, – Prancūzija, Didžioji Britanija, Sovietų Sąjunga ir Vokietija rekomendavo Lietuvai priimti ultimatumą. Tai suvaržė Lietuvos pasirinkimą, nors kitos išeities ir nebuvo.

Kaip minėta, po Austrijos anšliuso Lietuvos–Lenkijos konfliktas įgavo ypatingą reikšmę.

Sovietų ir prancūzų spaudoje pasirodė straipsniai, kad Lenkija veikė prieš Lietuvą inspiruota Vokietijos. Sutapęs Austrijos anšliuso ir Lenkijos ultimatumo laikas sukūrė Europos sostinėse įspūdį, kad Lenkija galėjo veikti esant slaptam suokalbiui su Hitleriu. Ultimatumas apskritai paliko blogą įspūdį užsienyje²¹.

Lenkų emigrantas istorikas Marianas Kamilis Dziewanowski teigė: 1938 m. kovo mėn. Austrijos krizė nukreipė Trečiojo Reicho dėmesį nuo Baltijos jūros Dunojaus link. Tai sukūrė palankią konjunktūrą Lenkijos užsienio politikai Baltijos regione. Užsienio reikalų ministerijoje nuspręsta pasinaudoti Austrijos krize, kad būtų išspręstas Lenkijos–Lietuvos ginčas²².

Žymus lenkų istorikas, vienas geriausių Lietuvos–Lenkijos tarpukario problematikos žinovų, profesorius Piotras Łossowski pripažįsta, kad „literatūroje dažnai ultimatumas yra siejamas su Austrijos anšliusu“. Tačiau P. Łossowskio nuomone, laiko sutapimas yra veikiau atsitiktinis, o Lenkija veikė savarankiškai turėdama savo konkrečius tikslus. Profesorius įsitikinęs: jei pasienio incidentas būtų atsitikęs anksčiau ar vėliau, Lenkijos ultimatumas taip pat būtų buvęs paankstintas arba paskelbtas vėliau²³.

Akivaizdu, kad Austrijos įvykiai sukūrė palankią atmosferą Lenkijos veiksams. J. Beckas savo „Paskutiniame raporte“ taip pat pripažįsta buvęs linkęs pasinaudoti susidariusia įtampa santykiams su Lietuva

21 P. S. Wandycz, *The United States and Poland*, Harvard College, 1980, p. 226.

22 L. Mitkiewicz, *Wspomnienia kowieńskie 1938–1939*, Warszawa, 1989, p. 8.

23 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939...*, p. 311.

greitai normalizuoti²⁴. Tačiau ministras tiesiogiai nemini Austrijos įvykių, nulėmusių Lenkijos sprendimą dėl ultimatumo. Konflikto metu Varšuva intensyviai diplomatiniais kanalais keitėsi nuomonėmis su Berlynu, bet archyviniai dokumentai rodo, jog nebuvo jokio slapto Berlyno ir Varšuvos susitarimo Lietuvos atžvilgiu. Lietuvos saugumo departamento direktoriaus Augustino Povilaičio slaptoje pažymoje rašoma, kad „ultimatomas jokių būdu nebuvo Lenkijos–Vokietijos susitarimo rezultatas“²⁵.

Taip pat reikia pažymėti, kad po Austrijos anšliuso Vokietija kuri laiką nenorėjo didinti įtampos Europoje. 1938 m. kovo 17 d. Joachimo von Ribbentropo parengtose Vokietijos nuostatose Lenkijos ir Lietuvos konflikto atžvilgiu Lietuva buvo matoma kaip galimas kompensacijos objektas Lenkijai už jos sutikimą atiduoti Vokietijai Lenkijos Pamarį, vadinamąjį „koridorių“²⁶.

Vokietija ragino Lietuvą susitaikyti su Vilniaus perėjimu Lenkijai. Kovo 17 d. J. Ribbentropas aiškiai pasakė Lietuvos ambasadoriui Berlyne Jurgiui Šauliui, kad „Vilnius yra praloštas reikalas“, ir paragino nesipriešinti normalių santykių užmezgimui, nes priešinimasis neturėtų nė mažiausios prasmės. Taip pat J. Ribbentropas perdavė J. Šauliui Hitlerio asmeninę nuomonę, kad lenkų ultimatyviosios notos turinys esąs nuosaikus, ir siūlė jį priimti²⁷.

Bet, kilus karui tarp Lenkijos ir Lietuvos, Vokietija būtų tuo pasinaudojusi. Kovo 17 d. Hitleris įsakė generolui Wilhelmui Keiteliui paruošti karinį planą „Fall Memel“, pagal kurį Vokietijos daliniai būtų užėmę ne tik Klaipėdą, bet ir didelę Žemaitijos dalį, o demarkacinė linija būtųėjusi tarp Nemuno ir Dubysos upių. Generolas W. Keitelis žemėlapyje pažymėjo J. Ribbentropui „galimą demarkacinę liniją su

24 J. Beck, *Ostatni raport...*, p. 139.

25 1938 06 01 Valstybės saugumo departamento biuletenis nr. 135 a, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2080, l. 23.

26 1938 03 17 Joachimo Ribbentropo memorandumas, *Documents on German Foreign Policy*, Series D (1937–1945), vol. V (Poland, the Balkans, Latin America, the smaller powers, June 1937–March 1939), Washington 1953, dok. nr. 329, p. 433–434.

27 Lietuvos pasiuntinybės Vokietijoje 1938 03 19 raštas ministrui Lozoraičiui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2080, l. 201–203.

lenkais“²⁸. Jei Lietuva būtų nepriėmusi Lenkijos ultimatumo, tikėtina, kad jau 1938 m. kovą Lietuvai būtų iškilusi didelė grėsmė tapti dalybų objektu tarp Vokietijos ir Lenkijos. Tiesa, tokia situacija pastatytų J. Becką į keblią padėtį, kadangi tai prieštarautų tuo metu jo vykdytai pusiausvyros politikai tarp Maskvos ir Berlyno²⁹. Baltijos regione skyrėsi Vokietijos ir Lenkijos interesai. J. Beckas nepagrįstai bandė sukurti neutralių valstybių, vadinamosios „Trečiosios Europos“, bloką nuo Baltijos iki Juodosios jūros, kuris taptų savotiška atrama Lenkijai, balansuojančiai tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos³⁰. Diplomatinį santykių su Lietuva nebuvimas paralyžavo J. Becko strateginius planus, ypač – baltiškąją Lenkijos politiką. Nors Lenkijos santykiai su Latvija ir Estija buvo geri, Lietuva buvo trūkstama grandis J. Becko baltiškosios politikos grandinėje³¹.

Didžiausias Lietuvos nusivylimas konflikto su Lenkija metu – Sovietų Sąjunga, kuri, ne be savo išskaičiavimų, rėmė Lietuvą Vilniaus byloje tarpukariu. Maskva per kovo krizę neužstojo Kauno prieš Varšuvą. Užsienio reikalų komisaras Maksimas Litvinovas be sukkelto triukšmo sovietų spaudoje, kurioje Lenkija buvo smerkiama, nedarė jai spaudimo, kad paveiktų atsisakyti ultimatumo ar bent pakeisti jo sąlygas³².

Maskva, iki šiol palaikiusi antilenkišką poziciją, per kovo mėnesio Lietuvos ir Lenkijos konfliktą nesuteikė jokių garantijų Lietuvai, kad padėtų karo su Lenkija atveju³³. Sovietų Sąjunga nuo pat pradžią nusprendė aktyviau nesikišti į Lietuvos ir Lenkijos reikalus.

28 1938 03 18 Wilhelmo Keitelio raštas Ribbentropui, *Documents on German Foreign Policy*, ibidem, dok. nr. 333, p. 437–438.

29 Daugiau apie Becko pusiausvyros politiką žr. M. Kornat, *Polityka równowagi (1934–1939). Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków, 2007.

30 A. M. Cienciala, *Poland and the Western Powers 1938–1939: a study in the interdependence of Eastern and Western Europe*, London–Toronto, 1968, p. 55.

31 G. Sakwa, The polish ultimatum to Lithuania in March 1938, *The Slavonic and East European Review*, London, 1977, t. 55 nr. 2, p. 204.

32 1938 04 05 informacijų dėl 1938 03 11 incidento administracijos padalinyje ir lenkų ultimatumo Lietuvai santrauka, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2080, l. 52–55.

33 SSRS *chargé d'affaires* Turkijoje Salkind atviru tekstu Lenkijos ambasadoriui Sokolnickiui teigė, kad SSRS vyriausybė ragina Lietuvą nusileisti ir negarantuoja jokios paramos, Lenkijos ambasados Turkijoje 1938 03 19 raštas ministrui Beckui, AAN, MSZ, b. 6121, l. 22.

M. Litvinovas užtikrino Lenkijos ambasadorių Maskvoje Wacławą Grzybowski, kad Sovietų Sąjunga „nenori kištis nei į ankstesnius, nei į dabartinius Lenkijos ginčus su Lietuva“³⁴.

Pasibaigus konfliktui, Prancūzijos užsienio reikalų ministras Josephas Paulas-Boncouras retoriškai paklausė Lietuvos diplomatų, ar Sovietų Sąjunga praranda suinteresuotumą Lietuvos ateitimi, ar pasidarė politiškai bejėgė Europoje?³⁵

Lietuvai užmezgus diplomatinius santykius su Lenkija, susilpnėjo Maskvos įtaka Kaune – kritiškos kovo dienos parodė, kad Lietuva negali pasikliauti Sovietų Sąjunga³⁶. Taip pat sustiprėjo baltiškoji Lietuvos užsienio politikos kryptis su išreikštu neutraliteto siekimu³⁷.

Nagrinėjant Lenkijos ultimatumą, kyla klausimas: ar Lenkija planavo įsiveržti į Lietuvą, jei būtų atmesti jos reikalavimai. Karinės jėgos demonstravimas ir pasienyje telkiama lenkų kariuomenė, įteikus ultimatumą, sukėlė didelį nerimą Kaune. Lietuvos saugumo departamentas turėjo informacijos: jei Lietuva būtų atmetusi ultimatumą, Lenkijos kariuomenė būtų įžengusi į Lietuvos teritoriją ir pareikalavusi suformuoti tokią Lietuvos vyriausybę, kuri sutiktų užmegzti diplomatinius santykius pagal nustatytus terminus. Užmezgus diplomatinius santykius, lenkų kariuomenė būtų pasitraukusi iš Lietuvos³⁸. Didžiosios Britanijos ambasadoriaus Varšuvoje manymu, esant tokiam didžiuliame lenkų visuomenės entuziazme, koks buvo ultimatumo teikimo dienomis, Lietuvai atmetus lenkų reikalavimus, Lenkijos kariuomenė būtų užpuolusi Lietuvą – ir tai būtų sukėlę nenumatytų pasekmių³⁹. Tačiau archyvuose nebuvo rasta šiuos teiginius patvirtinančios medžiagos, kad lenkai buvo apsisprendę įsiveržti į Lietuvą, jei būtų atmesti jų reikalavimai.

34 Lenkijos ambasados Maskvoje 1938 03 17 telegrama ministrui Beckui, *Polskie dokumenty...*, dok. nr. 57, p. 141–142.

35 Lietuvos pasiuntinybės Prancūzijoje 1938 03 25 raštas ministrui Lozoraičiui, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2080, l. 91.

36 1938 06 01 Valstybės saugumo departamento biuletenis, *Ten pat*, nr. 135 a, l. 29.

37 Č. Laurinavičius, Lemties ir garantijų apviltos. Baltijos valstybių dalia, *Darbai ir dienos*, nr. 30, 2002, p. 12.

38 1938 06 01 Valstybės saugumo departamento biuletenis, nr. 135 a, l. 26.

39 Didžiosios Britanijos ambasadoriaus Varšuvoje Kenardo 1938 03 23 raštas į Foreign Office, *National Archives* (London), Foreign Office, 371, 22217, N. 1519/1/59.

Žinoma, svarbus ir moralinis ultimatumo aspektas. Be abejo, ultimatus užgavo lietuvių tautinius jausmus. Pirmasis lenkų karo atašė Lietuvoje Leonas Mitkiewiczzius kritiškai svarstė: „Tą dieną, kovo 19-ąją, maršalo Juzefo Pilsudskio vardadienis... Ar Lenkijos sąlygų primetimas Lietuvai turėtų būti dovana maršalo atminimui? Ar nebus tai brutalus reikalavimas Lietuvai priimti Lenkijos sąlygas?“⁴⁰

Akivaizdu, kad priimdama lenkų ultimatumą Lietuvos vyriausybė pirmiausia siekė išsaugoti Lietuvos nepriklausomybę. Atmestas ultimatus galėjo sukelti Lietuvai daug sunkių padarinių – gal valstybė būtų praradusi nepriklausomybę ir būtų iškilusi grėsmė teritoriniam vientisumui. Lietuvos vyriausybė numatė, kad lengviau bus atkurti pašlijusį autoritetą sąlyje priėmus lenkų ultimatumą, negu kariaujant – tai reikštų ir tautininkų valdžios netekimą.

Per kovo 19-osios naktį įvykusį ministrų kabineto posėdį dėl ultimatumo, kuriam pirmininkavo prezidentas A. Smetona, pagrindinis žodis teko kariuomenės vadui Stasiui Raštikiui, kurio pateikti argumentai parodė, kad Lietuvos kariuomenė nebuvo pasirengusi kariniams veiksams be kitų šalių paramos⁴¹.

Lenkijos ultimatus turėjo svarbių pasekmių Lietuvos vidaus politikai – tautininkams su A. Smetona priešakyje vis sunkiau sekėsi išlaikyti valdžią ir kovoti su politine opozicija⁴². Didėjant visuomenės nepasitenkinimui, 1938 m. kovo 24 d. atsistatydino J. Tūbelio vyriausybė, buvo sudarytas kunigo Vlado Mirono ministrų kabinetas.

Priverstinis ultimatus reiškė karjeros pabaigą ir ministrai S. Lozoraičiui, kuris tik asmeniškai A. Smetonos prašomas sutiko iki 1938 m. gruodžio 5 d. eiti užsienio reikalų ministro pareigas.

Jau būdamas emigracijoje S. Lozoraitis parašė „Keletą pastabų ultimatumo klausimu“⁴³, kuriame buvęs ministras klausė, „ar diplomatinių santykių su Lietuva nebuvimas dėl Vilniaus krašto okupacijos kenkė Lenkijos gyvybiniais interesams?“ S. Lozoraičio nuomone, atsižvelgiant į šalių dydį, gyventojų skaičių ir karinį potencialą, jokio pavojaus

40 L. Mitkiewicz, *Wspomnienia Kowieńskie 1938–1939...*, p. 23.

41 S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, t. 1, Vilnius, 1990, p. 519–521.

42 L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 343–350.

43 S. Lozoraitis, *Kelios pastabos Lenkijos ultimatumo klausimu*, *Aidai*, nr. 6, 1976.

Lenkijos interesams nebuvo. Diplomatas taip pat atkreipė dėmesį į tai, kad Lenkijos ministrui J. Beckui buvo labai svarbus asmeninio pres-tižo dalykas – jis daugiau nebegalėjo toleruoti nesančių diplomatinų santykių su Lietuva.

Užmezgusi diplomatinis santykius, Lietuvos vyriausybė iškėlė sau tikslą sutvarkyti santykius su Lenkija tokius, kokie buvo su kitomis kaimyninėmis šalimis. Tačiau pritrūko laiko, nes iki Antrojo pasaulinio karo buvo likę tik pusantų metų.

*AUDRIUS A. ŽULYS. Once again about the Polish ultimatum
to Lithuania in March 1938*

In the article the author describes reasons of the 17 March 1938 Polish ultimatum to Lithuania, its consequences to complicated Lithuanian–Polish bilateral relationship, and repercussions in international affairs.

Polish March 1938 ultimatum to Lithuania was not a typical ultimatum – usually an ultimatum is declared to terminate diplomatic relations, rather than to build them. With regard to the Polish ultimatum it is necessary to distinguish two things – its content and form. Establishment of diplomatic relations with another country is a right of each country in international relations. However if it is done by threatening use of force as it was the case in March 1938, it casts doubts on the compliance of Polish demands with international legal norms and moral principles.

The article raises question whether the ultimatum was unexpected for Lithuania? The answer is – no. Lithuanian Foreign Minister Stasys Lozoraitis was aware that Lithuania may receive the ultimatum from Poland since previous unofficial talks to establish diplomatic relations were unsuccessful.

From the first glance bilateral Lithuanian–Polish conflict was undoubtedly of European importance. Major European powers – France, Great Britain, Germany and the Soviet Union after the March 11 incident at the Lithuanian–Polish demarcation line began to actively monitor the continuing conflict and took diplomatic action to settle the dispute by diplomatic means. In eyes of European powers Poland attempted to justify the objectives of the ultimatum, Lithuania demanded from Poland to withdraw strict requirements to establish diplomatic relations in two weeks.

The author raises question if the *Anschluss of Austria by Germany nearly coinciding in time with the Polish ultimatum* affected decisions of the Polish authorities, or Poland acted independently. Coincidence of Austrian *Anschluss* and Polish ultimatum created the impression in European capitals that Poland could act in a secret collusion with Hitler that really was not the case. The events in Austria created a favourable political climate of the Polish action vis-à-vis Lithuania.

The article devotes attention to military factors during the crisis. Lithuania feared of Polish military intervention as Poland demonstrated military power in Vilnius and deployed troops near the demarcation line. Britain's Foreign Office was also concerned that Poland could invade Lithuania, thus in the wake of the Austrian *Anschluss* making the situation in Europe more complicated.

It is evident that during the March 1938 crisis with Poland Lithuania had very limited field for diplomatic manoeuvre both in the West and East. Moderate content of the ultimatum had major impact on world views. France, Great Britain, Germany and the Soviet Union recommended Lithuania to accept Polish ultimatum and to establish diplomatic relations. At the same time Germany was prepared to occupy part of Lithuanian territory if the war between Lithuania and Poland breaks out.

The Soviet Union which was traditional supporter of Lithuania on Vilnius dispute with Poland in the interwar period, showed its ambiguous stance during the March Polish-Lithuanian crisis. Critical March events showed Lithuanian political leadership that Lithuania can not longer rely on the Soviet Union.

By adopting the Polish ultimatum Lithuanian government sought to preserve the independence of Lithuania. Rejection of the ultimatum could cause a number of serious consequences, including territorial partition and the loss of independence. Polish ultimatum had major consequences for domestic policy – it increased public dissatisfaction about the ruling “Tautininkai” Party lead by the President Antanas Smetona, and caused the resignation of Prime Minister's Juozas Tūbelis government. Forced Polish ultimatum meant the end of the diplomatic career of Lozoraitis as Foreign Minister, who failed to reach agreement with Poles through diplomatic negotiations.

*Polish Foreign Policy Reconsidered.
Principles, choices and geopolitical
realities (1932–1939)*

In the 1930's, Poland found itself in a highly unstable external position¹. Any analysis of the Polish diplomacy of that period necessarily takes this obvious statement as its point of departure. This external instability resulted from the gradual decomposition of the Versailles system, the collapse of the League of Nations, the weakness of the Western Powers, the diminishing role played by France on the international arena, the diplomatic offensive carried out by Germany and the ambiguous policy pursued by the Soviet Union. The relative stability of Western Europe created in Locarno in 1925, collapsed with the fall of the Weimar Republic, while in 1936 the entire Locarno system was dealt a final blow and became a thing of the past. "Collective security" in Europe turned out to be an unachievable concept, both in its universalistic vision of the Geneva Protocol of 2 October 1924, as well as in the form of the Eastern Pact in the years 1934–1935. The international community was

1 I had the opportunity to discuss the problems of Polish foreign policy in the years 1934–1939 in my works: M. Kornat, *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow, Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa, 2002; M. Kornat, *Polityka równowagi (1934–1939), Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków, 2007; M. Kornat, *Polen zwischen Hitler und Stalin, Studien zur polnischen Außenpolitik in der Zwischenkriegszeit. Aus dem Polnischen übersetzt von Bernard Wiaderny*, Berlin-Brandenburg, 2012; A special account was made by me with prof. Tomasz Schramm in an essay on the most controversial problems in Polish policy: M. Kornat, T. Schramm, *La politique étrangère de la Pologne 1918–1939 en débats. Les dilemmes et les réalités*, *Revue d'Histoire diplomatique*, nr. 4, 2010, s. 343–368.

turned into an “international zoological garden” – to recall the ironic comment of Salvador de Madariaga, a Spanish politician, historian and political writer². In similar terms, the Polish Minister of Foreign Affairs, Józef Beck, pointed to the collapse of the “conventional structure of international life”³.

When referring to the principles behind the Polish foreign policy in the years 1932–1939, one must not forget that they were established by Marshal Józef Piłsudski. It was him who formulated the doctrine of equilibrium between Germany and Russia. Already in the 1920's, he would argue that if Poland were to subordinate itself to Germany or Russia, “its civilizing mission would remain uncompleted”⁴. In the aftermath of the Franco–German agreement, reached in Locarno in October 1925, the Polish leader came to the conclusion that a closer cooperation with Germany, at the price of Poland's interests, lies at the heart of French efforts. Piłsudski also drew relevant conclusions with regard to the Soviet Union and Germany. He came to perceive Soviet Russia as a constantly dangerous and unpredictable actor on the international arena, whereas in Hitler, he first and foremost saw a revolutionary ideologue, who seeks to make the lives of peoples and nations fit his own political doctrine for Germany's internal policies. The latter meant that the carrying out of his grand designs would take Hitler a long time, and thus it would be possible to enter into tactical agreements with him, counting on those agreements to be respected for some period of time.

Taking up the position of Poland's Foreign Minister on 2 November 1932, Józef Beck became the “creative executor” of the policy, whose principles were established by Marshal Piłsudski⁵. After the latter's death in 1935, Józef Beck did not declare any of those principles void. In practice, he never parted with any of them but only reacted

2 S. Madariaga, *Le grand dessein*, Paris, 1939, p. 25.

3 J. Beck, *Przemówienia, deklaracje, wywiady, 1931–1937*, Warszawa, 1938, p. 327.

4 J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, Warszawa, 1937, vol. 5, p. 111.

5 For that reason, Józef Beck always stressed that he is not the author of Poland's foreign policy, but that he has taken its principles over from Józef Piłsudski. See: W. Pobóg-Malinowski, *Na rumuńskim rozdrożu (fragmenty wspomnień)*, Warszawa, 1990, p. 81.

to the unfolding changes in Europe, trying to draw conclusions from them. Thus, for example, when the civil war in Spain came to absorb Europe's public opinion, drawing in the totalitarian powers, Minister Beck concluded that avoiding engagement in a "religious war in Europe" should be one of Poland's goals. Later, in the years 1937–1938, the Polish Minister of Foreign Affairs sought to create a "Third Europe" bloc, a concept that was never developed by Józef Piłsudski, but one which neither stood in opposition to any of his principles for Polish foreign policy. To the contrary, that concept was clearly founded on the proposals advanced by the Polish political thinkers in the early 1920's⁶. Thus even with regard to this matter, there is no discontinuity between Piłsudski and Beck, but rather a constancy of thought and consistency of approach to the sovereign role of Poland in Europe.

Goals in nations' policies can hardly be defined in a single sentence, yet if one was to make such an attempt with regard to Poland of the 1930's, one would have to conclude that the principal goal was to create a "neutral sphere" in Central-Eastern Europe, for which Poland would serve as an axis. Certainly, it was not a policy of "straddling" between Berlin and Moscow – as some Russian historians claim today – but rather a planned, justified and consistent path towards equilibrium. Naturally, the probability of its success depended on the international balance of powers in Europe, which, in turn, was changing to Poland's disadvantage.

I.

In the years 1932–1934 – facing the increasing pace of changes in the European balance of powers – Poland had, theoretically speaking, four possible directions in which to pursue its foreign policy:

(1) The first of those options dictated a policy subordinated to the alliance with France and a recognition of the weakening League of Nations as an irreplaceable fundament of security in Europe. In fact,

6 J. Tomaszewski (ed.), *Polska na Konferencji Helsińskiej w styczniu 1920 r. Sprawozdanie Leona Wasilewskiego*, *Polski Przegląd Dyplomatyczny*, nr. 4, 2001, p. 283–296.

this would have been a policy of certain passiveness. Pursuing it would have been an imitation of the course taken by Czechoslovakia, whose diplomacy was conducted by Edvard Beneš, and Romania, with Nicolae Titulescu as its Foreign Minister⁷. Józef Piłsudski and Beck have categorically dismissed this option, concluding that Poland should on its own pursue the goal of improving its external position, even though it was not and would not be able to change the geopolitical realities. They both believed that the League of Nations is a fiction, sustained artificially, and that France will not defend Poland's interests effectively, since the primary aim of French policy was to ensure the support of Great Britain and pursue a lasting agreement with Germany. Piłsudski and Beck were convinced that the League of Nations has brought Poland no real advantages. In a conversation with the British Minister, Anthony Eden, on 2 April 1935 in Warsaw, Józef Beck would argue that "for Poland, as in fact for any country on the continent, the neighbourly relations are most important. Poland has two significant neighbours: Germany and Soviet Russia. Thus nearly 80% of our political work is directed at settling and sustaining our relations with those countries. After the war, for a longer time, our relations with them were not settled and as a result of this, at that time, we could call our two borders, each having over 1000 kilometres – as bad. The everyday life of the Polish citizen living along those borders ran in a difficult and burdensome manner. A smallest incident risked taking significant proportions. (...) Under those circumstances, the League of Nations proved almost entirely unhelpful"⁸. Thinking along those lines, Józef Beck "did not spare any opportunity to express his scepticism and sarcasm towards the League of Nations, pointing out to its weakness and fragility"⁹.

7 Minister of Foreign Affairs of Romania in the years 1932–1936.

8 Memorandum from this conversation of 2 April 1935, *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, t. 2: 1933–1939, ed. by T. Jędruszczak, M. Nowak-Kiełbikowa, Warszawa, 1998, p. 90.

9 Statement by a French diplomat, councillor at the Embassy in Warsaw, Paul Bressy, in his report to Paris, dated 17 December 1935, *Archives du Ministère des Affaires étrangères, série: Europe 1918–1940*, Pologne, p. 375.

The Czechoslovak leaders thought differently. They believed that a policy different from that drawn up in the 1920's, founded on the system of Little Entente, on the alliance with France from 1924, and on the trust in the effectiveness of the League of Nations – should not be pursued. In 1935, Prague made efforts at completing the system of alliances by signing a pact with the USSR, yet it was of no value and lacked a military convention. Today we know well that this policy, pursued by Edvard Beneš, brought his country no advantages at the decisive moment in history – in September 1938 at the Munich Conference, where Czechoslovakia had to consent to the default judgement by the great powers, forcing the territorial cession of the Sudetenland. The high, personal regard, in which the Western public held the Czechoslovak Minister did not bring any concrete benefits, and the country thus fell victim to the policy of appeasement pursued by Great Britain and France.

(2) Theoretically (and only theoretically), the idea of a fundamental rapprochement and cooperation with the Soviet Union could have been entertained. As the documents of the Soviet People's Commissariat for Foreign Affairs indicate, in 1933 its eastern neighbour showed interest in establishing "special relations" with Poland¹⁰. The grounds for normalization of relations between the two countries were laid with five agreements, reached in the years 1929–1934. They included, firstly the Litvinov protocol of 9 February 1929, on the immediate entry into force of the provisions of the Kellogg-Briand Pact, the bilateral non-aggression treaty of 25 July 1932, the conciliation convention, convention on the definition of aggression and aggressor, dated 3 July 1933, as well as an exchange of notes of 14 September 1934, confirming that all of the Soviet-Polish agreements, including the Treaty of Riga, remain binding for the parties.

Soviet documents confirm that the diplomacy of the USSR showed significant interest in strengthening the relations with Poland, fearing

10 The Soviet Ambassador in Warsaw, Vladimir Antonov – Ovseyenko, in his report for Boris Stomonyakov, dated 8 December 1932, used for the first time the phrase "new phase of Polish policy", *Arkhiv Vneshnei Politiki Rossiiskoi Federatsii/Moscow* (hereinafter: AVP RF), the Litvinov Fond, f. 05, op. 12, papka (pap.) 86, d. 68.

that the latter might join the “German camp”¹¹. Most probably, the cooperation between Poland and the Soviet Union would have allowed for the conclusion of the Eastern Pact, on which fruitless negotiations were being conducted in the years 1934–1935. It is however undisputable that this cooperation would have to be carried out under soviet conditions, given that the geopolitical realities in Eastern Europe point out clearly, which of the partners had a greater potential and capabilities. Quite clearly, Germany would have perceived the Polish-Soviet rapprochement as a challenge. The foundations of the “policy of equilibrium”, established through the non-aggression agreements – with the Soviet Union on 25 July 1932 and the German Reich on 26 January 1934 – would have been demolished¹². Although they would have led to the creation of a “triangle” composed of France, USSR and Poland, yet there would still remain the difficult problem of the passage of the Red Army through Polish territory in case of war, a problem which first occurred during the negotiations of the Franco-Soviet alliance of 2 May 1935¹³. Aware of all the geopolitical premises, only a person lacking any historical imagination can fail to understand the consequences of the above for Poland. For those very reasons, Józef Piłsudski and Beck have categorically dismissed the option of cooperation with the Soviet Union. They had grounds to believe, as they did, that such cooperation would submit Poland to that “new type” of power.

(3) Undeniably, the year 1934 brought about an option of pursuing closer ties with Germany, now under the leadership of Adolf Hitler.

11 Moscow’s fears were strengthened in the aftermath of the signing of the Polish – German non-aggression declaration of 26 January 1934. In his report for the deputy People’s Commissar for Foreign Relations, Boris Stomonyakov, dated 28 January 1934, Vladimir Antonov – Ovseyenko presented a number of concrete proposals, including developing contacts between the armies of both countries, *AVPRF*, the Litvinov Fond, f. 05, op. 14, pap. 99, d. 62.

12 It is beyond the scope of this paper to quote the voluminous literature treating on the subject of the principles behind the “policy of equilibrium” – thus reference is made only to the most important and profound monograph: M. J. Zacharias, *Polska wobec zmian w układzie sił politycznych w Europie w latach 1932–1936*, Wrocław, 1981.

13 This matter has recently been raised by a French historian: F. Dessberg, *Le triangle impossible. Les relations franco-soviétiques et le facteur polonais dans les questions de sécurité en Europe (1924–1935)*, Bruxelles, 2009.

It was him, who in a truly spectacular and unexpected fashion managed to carry out a „diplomatic revolution in Europe“ – a phrase coined by an American historian, Gerhard Weinberg¹⁴. It was Hitler, who came to the conclusion that until the program of great-scale armament is implemented, Germany needs a tactical rapprochement with Poland and Great Britain. He broke with the „Rapallo line“, founded on Bismarck’s „canon“ of cooperation with Russia. He took Germany out of the League of Nations in October 1933, in the immediate aftermath of his demands for German rearmament being opposed. He was not interested in strengthening the „Locarno system“, which was as much a work of Aristide Briand as of Gustav Stresemann. In relations with the „hereditary enemy“, that is with Poland, Hitler gave his consent to the agreement, whose draft was presented to him by Marshal Piłsudski at the end of 1933. It took the form of a bilateral declaration of non-aggression, signed in Berlin on 26 January 1934 and effective for a period of ten years, subject to ratification, which however did not include any reference to the final recognition of the existing border between Germany and Poland.

There is no doubt today that Hitler gave his consent to this agreement only because he wanted to improve the international standing of Germany and to begin work on great-scale armaments, presuming correctly that only diplomacy backed by real power is effective. It was slightly later that his more thorough ideas and intensions towards Poland were formed. They were founded on the assumption that Poland will be included in the German system of alliances and that the country will be used in the war against Soviet Russia¹⁵. Putting aside German intensions, the Polish-German rapprochement was concluded with a decision, made sovereignly by Warsaw, to seek agreement with the Third Reich regardless of the latter’s internal political system and in spite of what the public opinion thought of Hitler. In the years that followed the signing of the Berlin Declaration, Germany made attempts to bring Poland into close cooperation. First steps to that effect were

14 G. L. Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler’s Germany, Diplomatic Revolution in Europe 1933–1936*, vol. 1, Chicago, 1970.

15 Hitler always believed such a war to be a “historic necessity” for Germany.

already made on 27 August 1934, when in a conversation with Józef Lipski, Polish representative in Berlin, Hitler stated that Poland can not feel unthreatened by its neighbour to the East, since “the whole strength of the Soviets is founded on their communist doctrine, which is international in scope”. “Russia is a colossus with unlimited means. It is equally illusive to think that anything will change in Russia in the nearest future. Doctrine can not change”¹⁶. This train of argumentation was repeated by the Germans on numerous occasions. From that moment on, until January 1939, they would continually renew their offer of cooperation against the Soviet Union.

All of Hitler's offers were categorically dismissed. What lay behind it, was the belief of the Polish government that cooperation with Germany was necessary, but an alliance was impossible. The latter would simply imply dependence and submission of the Polish state in its relations with the Third Reich. Thus, the strengthening of relations between Poland and Germany was never fulfilled, even though the former valued the non-aggression agreement highly and wished that it would remain in force for as long as possible. All claims to the effect that Poland concluded a secret political pact with Germany – either through the non-aggression declaration in 1934, or later – are a clear example of tempering with history. Any polemic with such claims is below the dignity of a Polish historian – just as it is hard to imagine an Israeli historian undertaking a polemic with the so called Holocaust deniers.

(4) And finally, the fourth alternative – inscribed in the concept of equilibrium between Germany and Russia, between the totalitarian Third Reich and the Stalinist (and equally totalitarian) Soviet Union. It was this very alternative that was chosen by Warsaw. However, neither Józef Piłsudski, nor Józef Beck, did ever define their understanding of the term equilibrium, which seemed to be the key to understanding Poland's foreign policy. Józef Beck would not use this term very often. For the first time, reference to it was made in 1934 in connection to the

16 Report by the Polish envoy, Józef Lipski, for Minister Józef Beck, dated 27 August 1934, quoted in: K. Lapter, *Pakt Piłsudski-Hitler. Polsko-niemiecka deklaracja o nie-stosowaniu przemocy z 26 stycznia 1934 roku*, Warszawa, 1962, document no. 25, p. 316.

Polish Minister's visit to Moscow (13–15 February), and hence came into common use. It always rather remained a metaphor and never acquired a concrete definition. Nevertheless, the term "equilibrium" is not an empty slogan, as many critics of Poland's foreign policy would claim. Its primary premise held that a restored Poland should strictly observe neutrality in relations with both its great neighbours – and this premise was carried out despite the fact that in the years 1934–1938, Poland's relations with Germany were rather good, while those with the Soviet Union were more characteristic of a "cold war" *avant la lettre*. Second of all, Poland's leaders aimed to overcome the fruitless "pactomania" by pursuing bilateralism, seeing bilateral treaties as more concrete, although having various limitations¹⁷. It is characteristic that both Józef Piłsudski and Beck believed that international treaties better serve the purpose of regulating confidence between nations rather than constituting juridical instruments. Both of them were also convinced that, under the existing geopolitical realities, no other policy for Poland was possible. It is worth noting that over the twenty years of the inter-war period, no political force in Poland came forward with a proposal for abandoning the doctrine of equilibrium and for pursuing a completely different foreign policy.

II.

It is not possible to imagine the "policy of equilibrium", regardless of how it was to be understood, without an agreement with Germany. However, this agreement did not come without a concrete price. Unfortunately – and against facts – the years 1934–1938 did see the

17 "Such concepts as »bloc«, »axis«, »front« or »hegemony« constitute terminology which is foreign to the new Polish foreign policy" – observation made by the German Ambassador in Warsaw, Hans-Adolf von Moltke, writing to the Auswärtiges Amt on 26 July 1938, *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes/Berlin*, Polen, Bd. 1, R. 104143–2. More on this subject in my contribution: "The Policy of Equilibrium and Polish Bilateralism, 1934–1939", P. Wandycz, J. Micgiel, (eds.), *Reflections on Polish Foreign Policy. Proceedings from Conference sponsored by the East Central European Center Columbia University and Józef Piłsudski Institute for Research in the Modern History of Poland. 17 November 2005*, New York, 2007, p. 47–88.

birth and strengthening of a particular “black legend” of Józef Beck and Poland in the West. Various circles would continually repeat the same accusations against Poland, claiming that it did not pursue any policy of equilibrium but rather that it played the role of Germany’s “silent ally”. The cabinets of European diplomacies, as well as the commentators of political life, were prone to search for the “hidden meaning” in the Polish-German agreement. As is known – the Polish-German agreement was seen as foreshadowing political cooperation that would subordinate Poland to Germany, and was claimed to have a secret “annex”, delineating the spheres of influence in Central-Eastern Europe or providing for a “swap transaction” – whereby in return for the so called corridor, Poland was to receive alleged “compensation” in the East, at the expense of Lithuania or the USSR¹⁸. Such claims were being spread widely throughout Europe: not only in France and the Soviet Union, but resonating in European press. References to the Polish-German “collusion” were to be found in the analyses prepared by Soviet, French, Lithuanian, and even Austrian diplomats. Clearly, soviet propaganda and soviet secret services played a key role in promoting the image of Poland as an ally to Nazi Germany. However, this role is not always recognised in historiography – which remains a subject for a separate, new, source-based work that is much needed.

Was thus Marshal Piłsudski right in deciding to seek agreement with Hitler, agreement that was reached in January 1934? Was the Polish-German declaration in fact a real achievement or a merely virtual success of the Polish diplomacy?

In search for answers to the above questions it is worth considering how the leading figures in Polish diplomacy perceived Germany. “We all had doubts – Polish envoy to Berlin, Alfred Wysocki would write on 19 May 1933 – whether the meagreness of several platitudes, on which Hitler’s program is founded, would be able to sweep away the entire nation, yet since it did happen, we need to come to terms with this very fact and be able to assess also those factors which define the

18 See my discussion of this matter in: *Pakt, którego nie było... (Pogłoski o rzekomym tajnym układzie polsko-niemieckim w 1934 r.)*, in: M. Kornat, *Polityka równowagi (1934–1939), Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków, 2007, p. 229–306.

strength and attractiveness of national socialism”¹⁹. It did turn out that Hitler’s rule became a reality and it seemed unlikely that his party could be removed from power. Moreover, it was not very clear that a government by other political forces in Germany would necessarily offer more favourable alternatives for Poland.

It is true that Minister Beck had a positive and rather unreserved view on the new, revolutionary – as it seemed – German attitude towards Poland. His numerous statements on the matter attest to that very fact. Shortly after Marshal Piłsudski’s death, in an address delivered on 5 June 1935 at the Ministry of Interior, Józef Beck made a review of the results brought by the Polish–German agreement, signed a year and a half earlier. He declared that “we based our positive assessment of the situation in Germany on two factors: 1) on the fact that the Nazis regarded themselves as revolutionaries and sought to create a new German worldview; 2) on a far-reaching personal change in the ruling stratum, which is also one of the principal characteristics of a true revolution”. According to Minister Beck it were “those very personal changes that allowed for a Polish–German agreement. One of the main ones brought the end to the Prussian hegemony in the Third Reich”, while “the new German worldview was founded on a new concept – one rather abstract in character, on the concept of *Deutschtum*. Whereas the old German state would turn to such terms as economic needs, strategic borders, and other such elements related to *state philosophy*, the new Germany was founded on the national and racial principles. Hence the elimination from the program of all tendencies towards assimilating foreign population, while on the other hand, a great interest in clusters of German population regardless of state borders. This led to the German policy being directed towards Austria, Saar, Klaipeda, German-dominated Czech territories”²⁰. In his review of the policy pursued by the German leadership, Józef Beck expressed his

19 Papers of Alfred Wysocki, *Dzieje mej służby 1900–1938* (memoirs), *Ossoliński National Library*, Wrocław, Division of Manuscripts, no. 12477/II/2.

20 M. Kornat (ed.), Józef Beck o stosunkach polsko-niemieckich, Wystąpienie na konferencji u ministra spraw wewnętrznych 5 czerwca 1935 r., *Zeszyty Historyczne*, Paris, 2001, vol. 137, p. 122.

opinion that “with those factors affecting the perception of the German government, the Polish-German agreement was concluded. On the German side, it is being carried out with much efforts, efforts worthy of recognition. The leadership of the Nazi party has further taken on the responsibility for breaking the anti-Polish attitude of the German psyche. As far as it is possible, it is being carried out by the Germans – certain excesses marking their presence from time to time, are being contained in Berlin”²¹.

Józef Beck was convinced that the “Hitlerite revolution” had a decisive effect on the historical rebalancing of the neighbourly relations between Poland and Germany. In his view, the détente with the Third Reich was a valuable achievement of Poland’s foreign policy. Polish Minister recognised the efforts undertaken by the Nazi leadership in breaking the anti-Polish complex of the German psyche, and in overcoming the Prussian political tradition. This, in turn, allowed him to see the German leaders as representatives of a particular realism, which today may be considered incomprehensible and perhaps even irrational²².

The positive assessment of Hitler’s intentions towards Poland, which was and still is seen by many as *testimonium paupertatis* for Minister Beck, was rooted in the fact that in the Weimar period (1919–1932) all efforts aimed at improving the Polish-German relations brought no results, while Hitler seemed to break with the Prussian tradition of “negative policy” against Poland²³. This was a psychological condition, which should be seen and understood in close connection with the realities of the times. Clearly, however, the above assessment was also influenced by yet another element. Polish politicians were convinced of Hitler’s certain rationality, believing that he is not aiming to impose his will on the entire continental Europe. That his aims are however quite

21 *Ibidem*, p. 123.

22 For an analysis of the views of Marshal Piłsudski on the German political elites, see: T. Serwatka, *Opinie marszałka Piłsudskiego na temat niemieckich elit politycznych, Idea Europy i Polska w XIX–XX wieku. Księga ofiarowana dr. Adolfowi Juzewce dyrektorowi Zakładu Narodowego im. Ossolińskich z okazji 60-lecia urodzin*, Wrocław, 1999, p. 77–84.

23 The term “negative Polenpolitik” has been introduced into historiography by a German historian, Klaus Zernack.

restrained. This very judgement held by Józef Beck was incorrect – a fact which a historian has a duty to acknowledge.

In spite of the rather pessimistic experiences, both Marshal Piłsudski and Józef Beck shared the conviction that the improvement in relations between Poland and Germany would bring – from the psychological perspective – a fundamental change in those relations, change capable of blunting the antagonism which divided the two nations²⁴. This would in the future make it “more difficult for the Germans to return to the old tendencies and strike out the results achieved through the policy of moral disarmament with regard to Poland”²⁵. “Following the expiry in 10 years’ time of the present pact, Germany will find it more difficult to begin anew a campaign of hatred” – were the words of the Polish envoy to Stockholm, Antoni Roman, writing to Minister Beck on 15 January 1935²⁶. Those statements – and many more, which are not quoted here – presumed that crucial changes in the attitude of the German public opinion towards Poland would occur. The restraining of anti-Polish propaganda, which Hitler followed after 1934, seemed to indicate that the German government has concluded the agreement in good faith²⁷.

Did this, however, mean that no threat was expected to come from Germany? Clearly not, as many statements indicate to the contrary. First of all, in March 1934, Józef Piłsudski made an unequivocal assertion as to the impermanence of the “policy of equilibrium”

24 On numerous occasions Minister Beck pointed out to the psychological significance of the agreement with Germany, as being more important than its exact provisions, a point made also to the Austrian envoy in Warsaw, Heinrich Schmid. The latter’s report for Minister Guido Schmidt, dated 10 April 1937: Österreichischen Staatsarchiv (Wien), *Archiv der Republik, Neues Politisches Archiv*, Auswärtige Angelegenheiten (1933–1938), Polen, Karton 649 (102).

25 Those arguments are presented in a memorandum by the Press Department of the Ministry of Foreign Affairs [1935], *Archives of New Records*, Ministry of Foreign Affairs (hereinafter: AAN), vol. 7060.

26 *Ibidem*.

27 On the perception of Poland during that period in the propaganda of Nazi Germany, see the chapter on Polish issues, in: E. C. Król, *Propaganda i indoktrynacja narodowego-socjalizmu w Niemczech 1939–1945. Studium organizacji, treści, metod i technik masowego oddziaływania*, Warszawa, 1999, p. 511–644.

in a statement that would often since be quoted, and which presented the metaphor of Poland sitting “on two stools”²⁸. Similarly, colonel Tadeusz Pełczyński, chief of the Polish *Deuxième Bureau* came to refer to the Polish-German agreement of 1934 as a “ten-year armistice”²⁹. It therefore seems unfounded to give credibility to the claims advanced by historiography under Polish communist regime, arguing that the non-aggression agreement with Germany “lulled” Poland’s leaders and deprived them of clear thinking.

A memorandum prepared in February 1934 by the French General Staff clearly presented the motives driving Polish political leaders in seeking an agreement with Germany. It was the lack of trust towards France and Józef Piłsudski’s desire to prevent Poland from being exposed to conflict with Germany within the next ten years. This would allow Poland to increase its military potential – and time was needed for that³⁰. However, the most important consideration for Poland’s diplomacy in making the decision to seek agreement with Germany was the need to prevent Poland from becoming the victim of the policy of concessions, a policy foreshadowed by the Four-Power Pact of 7 July 1933, which despite of not being ratified and thus abandoned, could always be revived as a political configuration.

Over the period of five years – from January 1934 to March 1939 – Poland enjoyed a rather strong but unstable position in Europe, seeming to profit from its “policy of equilibrium”. Many among those observing the international affairs believed that the Polish Foreign Minister was justified in his satisfaction. Thus, for example, the Foreign Minister of Belgium, Paul Hymans, carried by the positive impression of Poland’s improved situation, stated in the Belgian Parliament that although Europe experiences decomposition and destabilization of peaceful relations, “the only bright point on this dark horizon is the Polish-German non-aggression declaration and the non-aggression

28 Reference to a statement made by Marshal Piłsudski at a conference of Poland’s former Prime Ministers. Memorandum by Kazimierz Świtalski in: A. Garlicki, R. Świątek (eds.), *Diariusz 1919–1935*, Warszawa, 1992, p. 660–661.

29 T. Wyrwa, Wywiad i polityka w stosunkach polsko-francuskich przed 1939 rokiem, *Krytyczne eseje z historii Polski XX wieku*, Warszawa, 2000, p. 41.

30 *Documents Diplomatiques Français*, series I, vol. 5, doc. 401, p. 737–740.

Pact signed earlier by Poland and Russia, as well as by Russia and its neighbouring states”. Congratulating Polish government for its effectiveness, Hymans declared that the bilateral treaties concluded by Józef Piłsudski and Józef Beck constitute “an element of safeguard and peace”³¹. At the same time, many argued that the Polish-German agreement would not last for long. And so, on the margins of his thoughts on the evolution of the Polish-German relations, a political adviser at the Foreign Office, Sir Robert Vansittart noted that “Poles are great optimists if they believe that their agreement will last for the entire ten years”, that is the period for which it was to be in effect³². Many among European politicians shared a similar view.

Despite of continuous incertitude, cementing Poland’s territorial status and its relatively advantageous position in international affairs was the very ambition of Minister Beck. Moreover, he believed that Poland’s skilled foreign policy would be able to overcome the various difficulties and avert apparent dangers.

Undeniably, Poland need additional security guarantees. The bilateral non-aggression agreements were not sufficient. If this is true, why then did Warsaw decide not to turn towards those possibilities, which seemed to be offered by the Eastern Pact, as proposed by France in June 1934? This very question came to be posed by historians on numerous occasions. Clearly, the decision of the Polish diplomacy to oppose this proposal gave an additional argument to Poland’s opponents. It also raised suspicions among those politicians and diplomats who did not have an anti-Polish bias. The Deputy People’s Commissar for Foreign Affairs of the USSR, Boris Stomonyakov would write in his instructions for the Ambassador in Warsaw, Yakov Davtyan, that Poland did not want the Eastern Pact since if it were to take effect, Poland could not carry out its plans should Japan attack the Soviet Union³³. “If Poland and Germany had no plans to penetrate into the East in the future, they

31 Polish envoy to Brussels, Tadeusz Gustaw Jackowski to Foreign Minister Beck, 30 November 1933, *AAN*, Berlin Embassy, vol. 37.

32 T. Piszczkowski, *Anglia a Polska 1914–1939 w świetle dokumentów brytyjskich*, London, 1975, p. 390.

33 Stomonyakov to Davtyan, 4 February 1935, *AVP RF*, the Litvinov Fond, f. 05, op. 15, pap. 109, d. 67.

would not be as opposed to the Eastern Pact as they are now” – such was the assessment of a British diplomat, Orme Sargent³⁴. Such was the opinion shared throughout many political circles in Europe at the time. It helped to shape a very unfavourable atmosphere around Poland, which the Polish diplomacy could not prevent.

In spite of such state of affairs, there remains no doubt that the Eastern Pact would not have resolved anything, even if it had come into force. After 1934, Warsaw justifiably saw a growing fear that France seeks to transform the Franco-Polish alliance into a “collective security” pact, in which the USSR would play a key role. This in turn, offering no real security guarantees to Poland, would deprive it of all concrete benefits arising from an alliance with France. In any case, the true intentions behind Stalin’s foreign policy in that period remain unclear. Did he really seek cooperation with France or was it just a tactical move by the soviet diplomacy? Answering those questions is difficult without reconstructing his very thinking³⁵.

It needs to be stated that Marshal Piłsudski did not exclude the possibility of a German-Soviet rapprochement. Minister Beck had no illusions as to Soviet Russia. He was deeply convinced of its hostile intentions. In April 1937, he told the Polish envoy in Stockholm, Gustaw Potworowski: “we hold the position that there are no changes in the inclinations of the soviet *regime*, acting towards both Russian imperialism, and the spreading of world revolution”³⁶.

It could be proven that, from time to time, within the Polish army and diplomacy statements were made showing recognition that an agreement between the two totalitarian powers was possible. A Polish diplomat, Juliusz Łukasiewicz noted in June 1935 “Moscow’s readiness

34 At that time, Orme Sargent was the Deputy Undersecretary of State in the Foreign Office – his memorandum of 7 February 1935, *Documents on British Foreign Policy*, 2nd series, vol. XII, doc. 428, p. 501–502.

35 An American historian, Jiri Hochman believed that Stalin’s real aim was not the establishment of any system of “collective security”, even though this was one of the favorite slogans of soviet propaganda, but rather exerting pressure on Germany to reorient its foreign policy towards reviving the “Rapallo line”. See: J. Hochman, *The Soviet Union and the Failure of the Collective Security, 1934–1938*, Ithaca, 1984.

36 Memorandum: Verbal instruction by Minister Beck, dated 28/4 37, *Hoover Institution* (Palo Alto/California), Potworowski Papers, Box 1.

to enter into games of pacts with whatever partner”, that is the reason why “if Hitler was to extend his hand towards the USSR today, the German-Soviet pact would certainly be ready shortly”³⁷. Władysław Neuman, Polish envoy to Oslo, was among the leading advocates of the claim that the German-Soviet rapprochement was not only close but equally unavoidable. In his view, “the return to the Rapallo policy and the rebirth of the Russo-German understanding” were becoming “more than certain”. He also noted that “Stalin was gradually finishing off pure communism and turning to the policy of Russian imperialism, thus continuing the policy of tsarist Russia”³⁸. In their “Study of Poland’s strategic plan against Germany”, prepared at the end of 1937 and beginning of 1938, general Tadeusz Kutrzeba and certified colonel Stefan Mossor wrote that “by no means may an alliance of Russia and Germany be allowed (although it can not be excluded), as this could at any moment lead to the general crushing of Poland”³⁹.

Unfortunately, seen against the above statements, Minister Beck held a clearly diverging view, discarding, as all seems to point out, the possibility of a rapprochement and agreement between Hitler and Stalin. In any case, there is no known document dating from the years 1935–1939 indicating that he did seriously consider this possibility. That very fact needs to be underlined.

III.

The years 1936–1938 saw a significant deterioration of Poland’s international position. The remilitarisation of the Rhineland, which took place on 7 March 1936 with France taking an entirely passive stance, brought Germany a spectacular triumph as well as a sense of psychological superiority over “decadent France”, unable to defend its most vital interests on its own, without the support of Great Britain.

37 T. Komarnicki (ed.), *Diariusz i teki Jana Szembeka (1935–1945)*, vol. 1, 1935, London, 1964, p. 317.

38 *Ibidem*, vol. 2 (1936), London, 1965, p. 335.

39 M. Jabłonowski, P. Stawiecki (eds.), *Studium planu strategicznego Polski przeciw Niemcom Kutrzeby i Mossora*, Warszawa, 1987, p. 59.

The Western powers now came to regard the policy of making limited concessions to aggressive states as the only path to rescuing peace in Europe. Clearly, those developments could not but have grave consequences for Poland.

In response to the changes in international politics and Poland's position on the international arena, Polish government did not alter fundamentally its political rationale. Poland turned down the offer to participate in the Eastern Pact, over which negotiations continued in vain in the years 1934–1935, believing that it would require a breaking away with the policy of equilibrium between Germany and Russia. In December 1937, Minister Beck declared to the French Foreign Minister, Yvon Delbos, that in its relations with the USSR, Poland is strictly complying with the principle of non-aggression, yet “all treaties of mutual assistance are out of the question”⁴⁰. It is therefore true, to some extent, that those responsible for Poland's foreign policy did not want cooperation with the Soviet Union. Yet it needs to be stated clearly that equally all German offers made in the years 1936–1939, concerning participation in the Anti-Comintern Pact were turned down by the Polish government – always with the same reason of defending the principle of equilibrium.

In the years 1936–1938, and especially during the Munich crisis in the autumn of 1938 – which will not be discussed independently here – Poland had set itself seven principal goals in its foreign policy – this is, in any case, how it can be viewed from the historical perspective.

(1) It could not be allowed for Poland to become the first victim of the “policy of appeasement”. This very policy, pursued by Western powers, forced Poland into a difficult position. The establishment of the quartet of great powers as a body competent in carrying out changes to international borders subjected and marginalized Poland on the international arena, making it an object of inter-power relations. The Polish government was constantly concerned with that very threat.

(2) Polish government aimed to sustain its relations with Germany at the level set in 1934 for as long as it was possible, yet clearly not at

40 Memorandum from the conversation between Minister Beck and Minister Delbos [1937], *Bibliothèque polonaise à Paris*, Accession, manuscript no. 4610.

any price, but rather keeping to the principle of independence as the highest value and one that can not be traded under any circumstances. The principle of non-escalation in relations with Germany, even at the price of alleged yet doubtful benefits, was the fundamental premise for Minister Beck. This very stance was revealed most clearly in May 1938, when Polish government refused to concede to the French wish for participating in the joint Franco-British *démarche* in Berlin, whereby the two powers warned Hitler against the consequences of Germany's aggressive policies. Poland's decision in no way deserves to be seen as a mistake.

(3) Polish diplomacy set itself the goal of avoiding engagement in the “ideological war” in Europe. Such a war became a reality in the years 1936–1938, thus constituting a new, destructive phenomenon which was not present in the 1920's or in the first half of the 1930's. In describing this phenomenon, Józef Beck often referred to the term “religious war”. Equally often, he reiterated the claim that ideological approach to international affairs led to the intensification of conflicts and to war. Under such circumstances, Poland's foreign policy was to be characterised by “restraint and unwillingness to engage beyond that sphere, where we have the means to act, and thus in which our word has a direct weight” – as stated by Minister Beck in the Polish Senate in December 1936⁴¹.

(4) On its own, Poland was to build a sphere of independent states, which conducted a sovereign policy and were not “tools” in the hands of either Germany or Russia – sphere encompassing the geopolitical space between the USSR and the Third Reich. As the foundation of this “sphere of neutrality”, Warsaw saw the triangle formed by Poland – Hungary – Romania, regrettably, underestimating the strength of antagonisms between Hungary and Romania⁴². Minister Beck believed

41 Address at a meeting of the Committee on Foreign Affairs of the Polish Senate, 18 December 1936. See: J. Beck, *Przemówienia, deklaracje, wywiady*, Warszawa, 1938, p. 262.

42 For a more thorough discussion of this concept, see: Realny projekt czy wizja ex post? Koncepcja “Trzeciej Europy” (1937–1938), M. Kornat, *Polityka równowagi (1934–1939)*, p. 307–352. See also M. Kornat, The Polish Idea of the Third Europe (1937–1938). A realistic concept or an ex-post vision?, *Acta Poloniae Historica*, no. 103, 2011, s. 101–126.

it to be necessary to seek a common border with Hungary, which was inconceivable without the disintegration of Czechoslovakia. Putting this forward, however, caused suspicions to be raised in Europe, accusing Poland of becoming a “revisionist state”, interested in changing the *status quo* and thus seeking benefits for itself.

(5) Under the complicated realities of the Sudeten crisis, Poland tried to defend its independence at any price, aiming not to become a tool for any external factors. In 1938, Beck refused to stand together with France and Great Britain, as he did not believe in their sincere will to defend Czechoslovakia, yet justifiably feared ruining the relations with Germany. Under no circumstances did he consider the possibility of strengthening the ties with Germany – any claims by historians that this was the very intention of Poland’s Foreign Minister are far from the truth. Two months after the Munich Conference, Józef Beck declared that as a result of the Polish ultimatum given to Czechoslovakia on 30 September 1938, and of taking away of the Teschen Silesia, Poland proved its independent policy. “Resolution of our demands with regard to Czechoslovakia and the settling of our relations with that country, we were ready to carry them out in cooperation with the great powers. However, as this proved to be unattainable, we were satisfied with the possibility of resolving this matter entirely on our own, without debts of gratitude *towards anyone, thus also not towards Germany*” – such was his assessment made in November 1938⁴³.

(6) Against what can be found in a part of historical literature, Polish leadership sought to sustain, at any cost, the alliance with France and prevent its collapse, even if France’s advancing decadence was being recognised in Warsaw. Poland made persistent attempts at reviving the alliance in its strictly bilateral form, despite of having very limited means to influence the strategic orientation of the Western powers: Great Britain and France. Did Marshal Piłsudski and Józef Beck believe in France’s possible recovery? – this question can hardly be answered. It can only be noted that both surely believed that the policy of concessions will come to face certain limits of options available and

43 M. Kornat (ed.), *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne. 1938*, Warszawa, 2007, p. 799.

thus will reach its end, when further concessions will threaten the most vital interests of the Western powers.

(7) Last but not least, one of the most important aims set by Minister Beck, and being in line with the guidelines defined by Marshal Piłsudski, was seeking means of exchanging views with the British government and seeking rapprochement with that country. The instruction given by Józef Beck to the Ambassador in London, Edward Raczynski, dated 29 November 1938, serves as clear proof of how much importance the Minister assigned to reaching some degree of interest in Great Britain for the problems of Central-Eastern Europe, and ensuring mutual trust in its relations with Poland⁴⁴. This aim was achieved only in the spring of 1939. Only then did the British government begin to consider an agreement with Poland as a potential anti-German partner and a country which could form the eastern front in the war against Germany.

IV.

At the end of 1938 and in the beginning of 1939, Poland – as is known – had to face German territorial demands. They concerned the cession of the territory of the Free City of Danzig to the Third Reich, extraterritorial highway across the Polish Corridor, as well as joining the Anti-Comintern Pact. Those demands were put forward jointly, for the first time by Minister von Ribbentrop to the Polish Ambassador, Józef Lipski, on 24 October 1938, and were treated by both Hitler and Ribbentrop *iunctim*. Thus, what were the principles of Polish foreign policy in the year 1939? Reconstructing them does not pose too many difficulties, and they could be summarised in four key points:

(1) Poland's leadership made the decision to reject German demands. It was widely believed that Hitler should be talked to in a language much different from the one used by the authors of the policy of appeasement – that is firmly, giving him no hopes and entering into no negotiations over the demands, which Poland could never meet. However, Minister Beck was not convinced that a war was inevitable,

44 *Ibidem*, p. 798–800.

but rather that Poland, strengthened by the guarantees given to it by the Western powers, could see Germany withdrawing its demands. As we know, this train of thought proved highly unfounded.

(2) As of March 1939, Warsaw was convinced that the British and French guaranteed constituted an assurance that the Polish-German conflict would be internationalised, should avoiding war prove unattainable. At the same time, it was believed that the guarantees are real, not just empty words, and that they will be fulfilled militarily, which meant that Poland would receive real assistance in the first phase of the war, and this assistance would come in the form of opening the front in Western Europe. Those were the very premises behind the entire plan “Z” of Poland’s defence⁴⁵.

(3) Józef Beck – as did a great majority of Polish diplomats – assumed that the Soviet Russia would pursue neutrality, at least in the first phase of the approaching Second World War⁴⁶. This assumption was supported by three arguments: *primo*, that Hitler’s Germany and Stalin’s Russia are not able to reach an agreement; *secundo*, that neutrality will be the most comfortable option for Russia, allowing it to observe the European war while waiting for a good moment to intervene; *tertio*, Polish diplomats believed that Poland had a certain value for Russia, as a “cover state” against aggressive Germany. “Russia will never allow Germany to violate Poland’s integrity, Russia has no interest whatsoever in having a common border with the Reich” – were the words of Józef Beck in a conversation held in July 1939 with Carl Jakob Burckhardt, a Swiss politician and League of Nations’ High Commissioner for the Free City of Danzig⁴⁷.

45 See: M. Zgórnjak, *Sojusz polsko-francusko-brytyjski i problemy jego realizacji w planowaniu oraz praktycznej działalności wojskowej mocarstw zachodnich w 1939 roku, Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. Studia poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie*, ed. Z. Wójcik et al., Warszawa, 1994, p. 368–369.

46 It needs to be remembered that he did not believe the war to be inevitable (until August 1939), yet starting from March 1939, he did seriously consider its possibility. As of January 1939, he did take into consideration a possible military conflict with Germany.

47 C. J. Burckhardt, *Moja misja w Gdańsku, 1937–1939*, Warszawa, 1970, p. 113 (German edition: *Meine Danziger Mission 1937–1939*, München, 1958).

(4) The Polish government turned down all proposals leading to Poland's engagement within the framework of a wide agreement that would include the USSR as a potential ally. Such proposals seemed to raise serious doubts. First – in autumn of 1939 – Minister Beck assessed that such a coalition would be counterproductive, since at the time of war, Poland would not be able to receive any real military assistance from the Soviet Russia, given that it had no interest in engaging in support of Poland. Later, that is in August 1939, when the Soviets began to clearly demand the right of passage for the Red Army through the Polish territories, Józef Beck was strengthened in his conviction that the position taken by Poland thus far was correct and should not be altered. In any case, it is hard to imagine that a government of any country would voluntarily consent to such demands. If the government were to give such a consent, considering the public opinion at the time, it is highly doubtful that it would stay in power.

What has been achieved of those goals set for Poland by Józef Piłsudski and Foreign Minister Józef Beck?

In principle, only two goals materialised: (1) Poland survived the period of appeasement and achieved the internationalisation of the conflict with Germany, which gave rise to World War II. (2) The Polish state did not become Germany's vassal, nor an object in the political strategy of the USSR. (3) It was not possible to continue the "policy of equilibrium", which collapsed utterly in the aftermath of the Munich Conference. (4) The attempts at creating an "Intermarum" Bloc failed. (5) It proved impossible to prevent the partition of the country in 1939.

Poland's "policy of equilibrium" was an important component of the international balance of powers. It came to shape the political reality in Central-Eastern Europe. Clearly, the idea of creating a bloc of states in this part of the continent, a bloc under Poland's aegis – the so called "Intermarum" – proved unattainable. Yet, under the conditions present at the time, no entity in Central-Eastern Europe was able to take control over the region, which was effectively achieved in the end only by Germany. However, thanks to Poland pursuing the "policy of equilibrium", Central-Eastern Europe was able to profit from some degree of stability.

In the long term, the “policy of equilibrium” ensured neither security nor international stability for the Polish state. Yet it was not only Poland’s foreign policy that failed. From among the states of Central-Eastern Europe, not a single one managed to defend its independence in the years 1939–1941 – with the exception of Finland, which as a result of the “winter war”, managed to retain its political self-rule. Until spring 1939, Polish government was able to uphold the principle of equilibrium, taking no obligation with regard to one of its great neighbours, and against the other. The “policy of equilibrium” worked as long as there were evident divergences between the USSR and the Third Reich. The Hitler-Stalin Pact proved however, that converging geopolitical interests of both powers, as well as the shared desire to dissolve the Versailles order in Central-Eastern Europe, were stronger than ideological premises behind the political systems of both the Third Reich and the Soviet Union.

Undeniably, when looking for a balanced assessment of Poland’s diplomacy in the years 1932–1939, one needs to note that under extremely unfavourable conditions, those driving Poland’s policy attempted to conduct an independent and courageous policy, one that did not shy away from proposing its own initiatives. Thus, they did not give in to passiveness and waiting for the events to unfold.

We know well the end result of the “policy of equilibrium” – we know that the Polish government was not able to prevent the partition of the country by the two, neighbouring totalitarian powers, nor to ensure effective military assistance from France and Great Britain after 1 September 1939. However, no policy could have achieved those very goals – a conclusion that is clear to Polish historians, yet in a truly astonishing manner still remains unconvincing for a majority of Russian and many Western historians.

The “policy of equilibrium” did not promote Poland to the ranks of major actors in international politics in Europe, yet it did make Poland into one of the key elements stabilizing the situation in Central-Eastern Europe. Although there is no way to prove it, since history is not and will never be an experimental science, based on the studies of European diplomacy of the 1930’s, it seems doubtful that any of the alternatives described earlier, would have led to a better outcome for Poland. To the

contrary, it can be assumed that they would have brought much graver results for the country.

From time's perspective, with more than seventy years passed since September 1939, we come to realise that the peaceful relations between Poland and Germany were the principal guarantee of the *status quo* in Central-Eastern Europe. The fate of the region in the period between 1934 and 1939 would have most probably been much different, were it not for the Polish–German non-aggression agreement. Perhaps there would have been attempts at appeasing Germany at the expense of Poland much earlier than in 1938. Perhaps there would have been a rapprochement between Berlin and Moscow much earlier than in 1939. It is difficult to entertain different scenarios which did not materialise, yet the fact that Poland's partition in September 1939 brought great geopolitical changes in Central-Eastern Europe – remains unquestionable.

The firm *non possumus* given to the Germans and followed by efforts to internationalise the Polish–German conflict, was, is and will remain an important page in the history of Polish foreign policy. Yet in discussing the matters relating to Polish diplomacy in the years 1932–1939, one comes to face two charges, which require a historian to respond to them.

The more time passes from the events of the Second World War, the more people there seems to be in Poland, usually non-historians, who come to believe that a positive assessment of the decision made by the Polish government to refuse Hitler's demands in 1938/1939 constitutes an apotheosis of the path to defeat, for which the Polish nation paid a truly dear price. This very perspective needs to be firmly opposed, as it leads to nowhere. In the case of Germany's victory in World War II, Poland would surely not have found a proper place for itself in Europe. In the case of its defeat, as did in fact happen, Poland would have been treated as a defeated state – with all the consequences. It is highly doubtful that an alliance concluded with the Third Reich in 1939, could have been terminated at an opportune time, as many Polish writers have wished for. From among Germany's allies in World War II, no country managed to do that, with the exception of Finland, a country placed on the outskirts of Europe. Poland, should it have undertaken to be Germany's ally, due to its geopolitical position, would

have been a valuable partner for Germany, yet that fact would not have weighed significantly in the case of the latter's victory.

Today, internationally, we witness yet another, far graver charge. It comes down to vilifying Poland under Piłsudski and Beck, vilifying often in the most vulgar language, based on political motivations of some sort, a trend visible today in Russia, but not only in Russia. Its advocates attempt to deprive Poles of the "moral capital", which we, as a nation, can justifiably draw from that historical experience which came with the firm "no" presented to Hitler. It came at a most strange time of "Europe's eclipse", Europe plunged in false illusions of pacifism and appeasement.

Poland's policy of equilibrium was the stabilizing factor in the East-Central Europe, however in the realities of 1930s. no successful stabilization was possible. Polish diplomacy had no chances to revert the course of events, but her eventual subordination to Germany or to Soviet Russia could have brought the destruction of the Versailles Order earlier than it really came. Polish-Czechoslovak and Polish-Lithuanian territorial conflicts did not permit Poland to conduct a successful regional policy. Many other territorial disputes in the East-Central Europe led to the permanent instability⁴⁸. A historian, however, must observe that the international order was destructed by two totalitarian Powers (III Reich and the USSR), not by the local territorial conflicts. It is probable that the Versailles system could have function besides its defects. The cooperation of two totalitarian Powers brought it the end.

MAREK KORNAT. Lenkijos užsienio politika.

Politika, sprendimai ir geopolitinės realijos (1932–1939)

Šis straipsnis – 1934–1938 m. Lenkijos užsienio politikos pamatinių prielaidų eskizas. Tai buvo balanso, arba neutralumo, politika tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos. Idėja atsirado netrukus po nepriklausomybės atgavimo

48 See: H. Batowski, Lessons from History: territorial revisionism in Europe in inter-war period – peace enemy no. 1, *Polish Peace Research Studies*, Łódź, vol. 1, no 1, 1988, s. 61–72.

ir buvo kodifikuota maršalo Józefo Piłsudskio, o jam mirus politiką savarankiškai tęsė ministras Józefas Beckas. Konceptija atitiko Lenkijos politinės minties skelbiamus įsitikinimus, kad atgimusi Lenkijos valstybė tarptautinėje politikoje turėtų veikti kaip nepriklausomas veikėjas tarp Vokietijos ir Rusijos, nepaisant riboto ekonominio potencialo ir civilizacinio atsilikimo, palyginti su Vakarų Europos tautomis. Pagal Lenkijos geopolitinę poziciją ir negalėjo būti kitaip. Lenkija negalėjo bendradarbiauti nei su Vokietija, nei su Sovietų Rusija. Pirmu atveju, sprendimas būtų reiškęs teritorines nuolaidas (Versalio sutartis) Vokietijos naudai, kaip *sine qua non* sąlyga, ir neišvengiamą pavaldumą kaimynei. Susikūrus Trečiajam Reichui, Hitleris siekė Vokietijos dominavimo Rytų Europoje, todėl bet kokia bendradarbiavimo politika su Vokietija prieš Sovietų Sąjungą reikšė ir Lenkijos dalyvavimą šiuose planuose. Tokias pagundas kategoriškai atmetė lenkų lyderiai, ir šis faktas yra labai reikšmingas. Lenkija atmetė ir bendradarbiavimą su Sovietų Sąjunga, kad šalis nevirstų šios totalitarinės valstybės priklausomybės objektu. Be to, būtų kilusi ideologinės ekspansijos iš rytų grėsmė, ir rytinėje teritorijoje Lenkija būtų galėjusi patirti teritorinių nuostolių. Kitas aspektas Rytų Europos geopolitinių galių sistemoje – neįmanoma įsivaizduoti Lenkijos nepriklausomos, bet kartu ir susijusios su Sovietų Sąjunga. Politinės minties realizmą aiškiai rodo tai, kad Lenkija niekada nesinaudojo sovietų pagalba kariaudama su vokiečiais ir atvirkščiai – Vokietijos pagalba kovai prieš Rusiją.

Lenkijos užsienio politikos sistema rėmėsi dviem nepuolimo susitarimais (1932 m. liepos 25 d. su SSRS ir 1934 m. sausio 26 d. su Vokietija) ir dvišaliais gynybinės sąjungos susitarimais (1921 m. vasario 19 d. su Prancūzija prieš Vokietiją bei 1921 m. kovo 3 d. su Rumunija prieš sovietus). Kad nesugriautų *pusiausvyros politikos* pagrindų, Lenkijos Vyriausybė atmetė bendradarbiavimo koncepciją su SSRS prieš vokiečius bei su vokiečiais – prieš sovietus. Vado-vaudamasi šia taisykle, Lenkija atmetė Prancūzijos pasiūlymą dėl Rytų pakto (1934–1935 m.) bei Vokietijos siūlymą prisijungti prie antikominterno pakto (1936–1939 m.). 1937–1938 m. Varšuvoje ieškota naujų saugumo koncepcijų Vidurio ir Rytų Europai. Tokia koncepcija tapo *Trečios Europos* projektas, t. y. *Tarpjūrinė sistema*, – nuo Skandinavijos per Baltijos valstybes iki Jugoslavijos, kurios šerdimi turėjo tapti glaudus Lenkijos–Rumunijos–Vengrijos bendradarbiavimas ir bendra Lenkijos–Vengrijos valstybės siena. Šiam planui didelę įtaką turėjo stiprus Rumunijos–Vengrijos antagonizmas. Baltijos rytuose situaciją sunkino Lenkijos–Lietuvos antagonizmas ir neutralumo idėjos, skleidžiamos Rygoje ir Taline. Lenkijos *Tarpjūrinės sistemos* planai galutinai sugriuvo pradedus Trečiojo Reicho ekspansijai.

Kaltinimai, jog 1934–1938 m. Lenkija bendradarbiavo su Vokietija ardant Versalio sistemą, neatitinka tikrovės. Pagal 1934–1938 m. balansavimo politiką Lenkija stengėsi stabilizuoti tarptautinius santykius, pirmiausia – Vidurio ir Rytų Europoje. Tolesnėje perspektyvoje *pusiausvyros politika* darė prieštarinę, nenuoseklų ir neapgalvotą išpūdį. Iš tiesų tai buvo gerai apmąstyta, ganėtinai atsargi ir strateginių alternatyvų neturinti koncepcija – nebent tai pavadinsime savo žlugimo koncepcija tarptautiniuose santykiuose. Visos nuomonės, jog *pusiausvyros politikos* kūrėjai nežinojo realijų, kilo *ex post*, t. y. vėliau, po visų įvykių tarpukario Europoje, iš istorikų jau turimų žinių apie tarptautinius santykius, kurių negalėjo turėti užsienio politikos kūrėjai 1932–1939 m. bei analizuojamų įvykių veikėjai.

Pirmas šios politikos teiginys – neutralumas tarp Vokietijos ir SSRS. Antra idėja – dvišaliai susitarimai daugiašalių susitarimų sąskaita, atrodo labiau komplikuoti ir abejotini. Trečia, Lenkijos diplomacija vykdė *atotrūkio politiką* dėl *religinio karo* Europoje, kuri atnešė totalitarinių imperijų varžybos XX a. 3 dešimtmečio antrojoje pusėje. Ketvirta, J. Beckas netikėjo kolektyvinio saugumo efektyvumu, prieštaravo politinių blokų kūrimui, o Tautų Lyga jo akyse pamažu tapo *neegzistuojančiu dydžiu* (*quantité négligeable*). Svarbiausias Lenkijos užsienio politikos šūkis – *niekas apie mus be mūsų*.

Žlungant Versalio sistemai, jokia nacionalinė valstybė negalėjo užsiti-krinti saugumo. Lenkijos *pusiausvyros politikos* nesėkmė nebuvo vienintelis atvejis Vidurio ir Rytų Europoje. Pralaimėjo visos šio regiono valstybės – nuo Baltijos iki Adrijos jūrų, nes nė viena neišsaugojo savo nepriklausomybės per Antrąjį pasaulinį karą. Tai nereiškia, kad nacionalinės valstybės, kaip politinė forma, žlugo – tai veikiau buvo tarptautinės sistemos tvarkos, sukurtos po Pirmojo pasaulinio karo, žlugimas.

Primordialistinis ilgesys ir 1939–1940 m. Vilniaus mitų griūties šokas

Likus trims mėnesiams iki Antrojo pasaulinio karo pradžios 1939 m. rugsėjo 1 d. ir penkiems – iki Vilniaus miesto ir dalies buvusios Vilniaus vaivadijos perėjimo į Lietuvos valstybės rankas, viešoji nuomonė Lietuvos Respublikoje tęsė valstybės gimimo pradžioje formuotą tautinę mitologiją apie šimtus tūkstančių Lenkijos Respublikos priespaudoje esančių etninių lietuvių. Štai Lietuvos VRM Spaudos ir Draugijų skyrius 1939 m. gegužės 3 d. tvirtino cituodami *Vilniaus žodį*: ... *jei oficialiai Lietuvos ir Lenkijos santykiai esą geri, tai gilesnio nuoširdumo juose visgi nematyti, nors diplomatinių ir prekybinių nesusipratimų taip pat nesą. Stengiamasi užmegzti ir kultūrinį bendradarbiavimą. Tačiau visi supranta, kad tie santykiai neturį didesnės reikšmės, kol nesą išrištas Vilniaus krašto lietuvių klausimas*¹. Kitaip tariant, ir toliau deklaruotas noras visas problemas sieti su etnografiškai ir kalbiškai suvokiamais „lietuvybės“ prioritetais, vertinant ją kaip išimtinės tiesos ir teisingumo standartą ir jį lydinčiu egzaltuotu tikėjimu savo teisumu bei neklystamumu. Ši nuostata kilo iš tarpukario laikotarpiu etninės kultūros puoselėjimo, suprantamo kaip politinės valstybės nepriklausomybės stiprinimo, o etninė tapatybė valdančiųjų tautininkų ideologijoje buvo matoma kaip esencialistinė, savaiminė ir svarbiausia pagalbininkė įtvirtinant perspektyvoje savo suverenumą vienoje ar kitoje teritorijoje. Rytų Centrinėje Europoje tokių ideologinių nuostatų variacijos gyvavo daugumoje šalių, neišskiriant ir kaimyninės Lenkijos.

1 VRM Spaudos ir Draugijų Skyriaus Spaudos Apžvalga, nr. 1, Kaunas, 1939 m. gegužės 3 d. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. 851, ap. 1, b. 446 (3), l. 280.

Nuo 1926 m. Lietuvos oficialioji valdžia skelbė, kad 1919–1920 m. Lietuva prarado 1/3 savo etninių teritorijų, taigi po Lenkijos jungu turėjo patekti ir 1/3 lietuvių. „Okupuotos Lietuvos“ apibūdimas taikytas ir buvusių Suvalkų bei Gardino gubernijų teritorijoms. Jeigu propagandiniais tikslais reikėdavo pateikti statistiką, Lietuvoje buvo skelbiama, kad lenkų Vilnijoje nėra daugiau nei 20 %², o vietiniai gyventojai – tai „etnografiniai lietuviai“. Rimtesniuose akademiniuose tyrimuose lietuvių bandyta padidinti iki 200 tūkst.³ Tačiau ir šie skaičiai buvo aiškiai išpūsti, jeigu dedukcijos būdu bandysime analizuoti demografinę Vilnijos padėtį ir net jos raidą pagal 1959 m. arba 1979 m. surašymo rezultatus. Savo laikmečio tyrėjai ir demografai, net padidinę 1931 m. surašymo rezultatus, nesuskaičiuodavo daugiau kaip 80 tūkst. lietuvių. 1931 m. Lenkijos surašymo rezultatai parodė, kad visoje Antrojoje Lenkijos Respublikoje gyveno 82,3 tūkst. lietuvių, kurių 75 % gyveno Vilniuje ir dviejuose aplink esančiuose Vilniaus–Trakų ir Švenčionių pavietauose⁴.

Tačiau Lietuvos valdininkai ir kariškiai norėjo ne tokių skaičių – jie tikėjosi pamatyti 1/3 „užguitos ir okupuotos tautos“. Deja, viena buvo propagandinis jaudulys ir lūkesčiai, kita – kasdienybė ir svetimia realybė, kuri griovė nusistovėjusias klišes apie dažno niekada nematytą šalį. Vieni populiariausių šūkių – *Lietuvi, neužmiršk, kad trečioji lietuvių tautos žemių su milijonu gyventojų laukia, išvadavimo iš lenkų jungo; Mes be Vilniaus nenurimsime* ir pan. Kur kas lengviau buvo pasinerti į imitacinį Vilniaus kalvų pylimą, Gedimino pilies maketo statymą ar rengti *Vilniaus šokių pasirodymus*, nei suprasti ir žinoti iš atstumo, į kokią socialinę terpę ruošiamasi įžengti 1939 m. spalio mėn., iš Raudonosios armijos perėmus miestą.

Pulk. Pranas Kaunas buvo vienas pirmųjų, atsidūręs Vilniuje dar prieš oficialų miesto perdavimą ir Lietuvos kariuomenės įžengimą į jį. Karininko nuomone, Lietuvos valstybės politiniai prioritetai

2 K. Buchowski, *Zwiazek Wyzwolenia Wilna in mit Wilenski w Miedzwojennej Litwie, Studia z Dziejow Rosji i Europy Srodkowo-Wschodniej XLI*, Warszawa, 2006, p. 63.

3 D. Alseika, *Vilniaus Krašto lietuvių gyvenimas 1919–1934 m.*, Vilnius, 1935, p. 5.

4 P. Eberhardt, *Przemiany narodowosciowe na Litwie*, Warszawa, 1997, p. 123.

triumfavo prieš kariškių ir valdininkų prioritetus. 1939 m. spalio 24 d. 12 karininkų grupė, kurioje buvo ir pulk. P. Kaunas, išvyko į Vilnių. Raudonajai armijai atidėjus miesto perdavimą porai dienų ir sklindant gandams apie iš miesto bandomą išvežti turtą, ši grupė, vadovaujama pulk. Antano Breimelio, atvyko išsiaiškinti faktinės padėties ir parengti miesto perdavimą Lietuvos kariuomenei ir administracijai.⁵ Apsilankę Vilniuje, karininkai ne ką tesužinojo apie padėtį. Lenkų studentai ir inteligentija tariamai priešinasi sovietų valdžiai Vilniuje ir būtų priešinęsi lietuviams. Kaip prevencinę priemonę sovietai mieste nuolat laikė 500 karių postuose. Išgirdęs naujienas, Krašto apsaugos ministras Kazimieras Musteikis nusprendė Vilniuje įvesti komendanto valandą. Miesto perėmimo planas buvo paruoštas kartu su sovietų kariškiais, diena – 1939 m. spalio 28 d. – paaiškėjo išvakarėse, t. y. 1939 m. spalio 27 d.⁶

Lietuvos kariuomenės vado įsakymas Nr. 1 paruoštas naktį iš 1939 m. spalio 27-osios į 28-ąją. Gen. Vincas Vitkauskas, pasak *Komsomolskaya Pravda* laikraščio, Vilniaus užėmimo proga išreiškė didžiulį džiaugsmą ir vėliau jau Sovietų Sąjungos naujienų agentūrai TASS pareiškė padėką Raudonajai armijai, kuri išvadavo miestą iš lenkų okupantų ir palaikė pavyzdinę tvarką, taip pat ir saugodama miesto ekonomiką nuo sunaikinimo. Pasak gen. V. Vitkausko, miestas buvo perimtas su veikiančiomis telegrafo, telefono, pašto sistemomis, sandėliais ir tiltais. Tas pat buvo pasakyta apie elektrą ir kanalizaciją. Tačiau visai kitaip elgėsi lenkai. Tariamai traukdamiesi jie norėjo sunaikinti miesto ekonomiką. Buvo sugriauta radijo stotis. Be to, gen. V. Vitkauskas aiškino, kad lietuviai ne visiškai išsiaiškino nuostolius, kuriuos miestui padarė lenkai.⁷ Šiais žodžiais gen. V. Vitkauskas išsidavė nežinojės, kas mieste yra išlikę ir kokias infrastruktūros dedamąsias pažeidė sovietiniai okupantai, nekalbant apie kultūros vertybes, išvežtas karinius dalinius ir administraciją evakuojant į bazes ar į SSRS teritoriją. Atvykus

5 Raportas I PD Štabo viršininkui, 1940 m. vasario 15 d. LCVA, f. 496, ap. 2, b. 42, l. 26–27.

6 Ten pat, l. 27 ap.

7 Š. Liekis, 1939 *The Year That Changed Everything in Lithuania's History*, Amsterdam, 1939.

į Vilnių, teko planuoti adekvačius pajėgumus Vilniaus mieste. Užėmus miestą, iš 21 karininkų etatų komendantūroje, atsakingoje už tiesioginį miesto administravimą, net 15 buvo neužpildyta.⁸ Komendantui pavaldūs buvo 179 kariai, vietoj 500, anksčiau turėtų Sovietų komendantūros. Tai lėmė patirties ir iniciatyvumo stoka bei situacijos nežinojimas. Pavyzdžiui, 1939 m. spalio 29 d. 3 val. ryto policininkai vis dar sėdėjo traukinyje Vilniaus geležinkelio stotyje; į klausimą, kodėl neišsilaipinę iš traukinio, atsakė, kad bolševikai neleidžia jiems to padaryti. Lietuvos kariškiams paklausus Raudonosios armijos komendantūros paaiškėjo, kad policininkai net neprašė leidimo.⁹ Tačiau problemų būta ne tik čia. Pulk. P. Kaunas susidūrė su vietinių gyventojų abejingumu, panieka ir nepasitikėjimu. Analizuodamas padėtį jis naudojo etnoreliginius stereotipus ir apibendrinimus. Jau pirmosios pulkininko frazės koregavo ankstesnius stereotipus apie miestą: ... *Lietuviai čia yra mažuma. Visur vyrauja lenkai ir žydai*. Toliau – pasakojimas, kad Vilniaus žydų visuomenė simpatizuoja bolševikams. Pasak pulk. P. Kauno, jų nuotaikos tapo akivaizdžios 1939 m. spalio 31 d., kai apie 30 rusų tankų įvažiavo į miestą iš pietų. Esą, žydai ėmė ploti ir buvo girdėti nedraugiški šūksniai lietuviams. Gali būti, kad jie taip darė bijodami pogromų, bet nebuvo visiškai nedraugiški lietuviams, nes kaip prekybininkai norėjo ramiai užsiimti verslu.

*Lenkų visuomenės nuotaikos yra mums nedraugiškos, nors laikinai. Iškentėję bolševikų terorą jie buvo gerai teigiamai nusiteikę mūsų atžvilgiu. Bet aš abejoju, ar jie teigiamai galvos apie mūsų pastovų buvimą Vilniuje. Jie sako, kad šiam kartui lietuviai geresni nei bolševikai*¹⁰.

Provincijoje situacija buvo ne ką geresnė. Štai I Vilniaus skrajojančio sanitarinio būrio vadas leitenantas. K. Mikalauskas vienas iš pirmųjų Lietuvos valstybės atstovų įžengė į tolimus kaimus. ... *vykstu Medininkų link. Pakeliui nesutikau nei vieno žmogaus, kuris kalbėtų*

8 Vilniaus komendantūros karininkų ir jų vietose civilinių tarnautojų š. m. lapkričio mėn. 1 dienai sąrašas (1939 m. lapkričio 4 d.), LCVA, f. 496, ap. 2, b. 24, p. 6.

9 Raportas I PD Štabo viršininkui, 1940 m. vasario 15 d. LCVA, f. 496, ap. 2, b. 42, l. 30.

10 Raportas Vilniaus rinktinės vadui, 1939 m. lapkričio 6 d. LCVA, f. 496, ap. 2, b. 22, l. 18.

*lietuviškai. Į mus žiūri visi palankiai. Dabar sustojau Rukainių bažnytkaimyje. Žmonės labai neturtingi. Lietuviškai kalba tiktai klebonas kun. Šalkauskas*¹¹. Net ir praėjus veik dviem savaitėms, 1939 m. lapkričio 13 d. raporte jis rašė dar neužėjęs lietuviškų sričių. *Žmonės kalba maišyta lenkų–baltgudžių kalba: kalboje pasitaiko ir lietuviškų žodžių „rupimatsia“ – rūpintis*.¹² Leitenanto būriui nužygiavus daugiau kaip 150 km ir sustojus 12 vietų, pavyko „aptikti lietuvius“ tik Grybų, Melagėnų, Kirdeikių, Laužonių kaimuose tarp Utenos ir Ignalinos¹³.

Neradus lietuvių mieste, kurie keltų vienokių ar kitokių trukdžių, visą 1939–1940 m. laikotarpį Vilniuje Lietuvos kariuomenė ir administracija rūpinosi nelietuvių laikysena Vilniuje. Naujai įgytų teritorijų reikalais domėjosi Lietuvos vyriausybės atstovas Vilniuje Antanas Merkys, vėliau, 1939 m. lapkričio 21 d. jį pakeitė Kazys Bizauskas, kurio pavaduotojas buvo Antanas Trimakas. Vilniaus apskrities viršininku paskirtas Jonas Šlepetys, buvęs Panevėžio apskrities viršininku. Verta paminėti ir tai, kad Vilniaus miestas tapo 1-osios Pėstininkų divizijos, vadovaujamos gen. Jono Černiaus, dislokacijos vieta.

Neradusi mieste etninių lietuvių, valdžia ėmėsi išorinės ir parodomosios miesto lituanizacijos. Staiga miestas tapo neatpažįstamas abso-
liučiai miesto gyventojų daugumai: skelbimų lentos, įstaigos, verslų pavadinimai, namų savininkų pavardės užrašyta lietuviškai.

Lietuvių kalba įvesta valstybinėse mokyklose. Žydiškos pradinės mokyklos perėjo valstybės žinion. Dalykai, anksčiau jose dėstyti lenkiškai, turėjo būti pakeisti lietuviškais. Lietuvių kalba imta dėstyti geografijos ir istorijos pamokas. Per vienus–dvejus metus lietuvių kaip oficiali dėstyto kalba turėjo būti įvesta profesinėse ir techninėse mokyklose. Neišmokę kalbos po pertvarkos būtų turėję palikti mokyklas.

Naujoji kalba tapo privaloma visiems valstybės tarnautojams. Visi kalbos neišmokę turėjo būti pakeisti kalboms gabesniais arba atvykėliais iš Kauno. Kalbinės politikos griežtumas pasireiškė tik vėlyvą rudenį ir 1940 m. pradžioje. Pirmiausia buvo leidžiama į valstybines

11 Raportas Karo sanitarijos viršininkui, 1939 11 02, LCVA, f. 380, ap. 1, b. 1861, l. 20.

12 *Ten pat*, l. 23.

13 *Ten pat*, l. 24 ap., 26 ap.

įstaigas kreiptis baltarusių, jidiš ir lenkų kalbomis. Lietuvių kalbos diegimo procesas buvo skausmingas lenkakalbiams miesto gyventojams. Atliepdamas į bandymus mechaniškai sulietuvinti kalbos erdvę, Vilniaus lenkų komitetas parašė skundą Lietuvos Respublikos Ministrui Pirmininkui. Teigta, jog kalbinė Lietuvos Respublikos politika Vilniuje atstūmė 90 % lenkiškai kalbančių miesto gyventojų. Jie skundėsi, kad Lietuvos valstybė vartojo išimtinai lietuvių kalbą ir taip riboja kasdienių reikalų supratimą. Dauguma vietinių gyventojų turėjo samdytis tarpininkus norėdami parašyti laišką arba gauti informaciją iš valdžios institucijų. Visos teisinės procedūros buvo atliekamos lietuvių kalba. Vietiniai advokatai, nemokėję lietuviškai, taip pat buvo eliminuoti iš teismo proceso, taigi jų klientai likdavo be teisinės gynybos. Net Klaipėdos krašte Lietuvos valdžia turėjo leisti vartoti vokiečių kalbą, tad lenkų inteligentai pastebėjo, kad kalbos pokyčiai galėjo įvykti tik pasikeitus kartoms. Toliau buvo teigiama: *Negali būti kalbos apie normalų funkcionavimą krašte įstaigų ir valdžios organų, be jų kalbos supratimo iš gyventojų pusės ir be pasitikėjimo gyventojų valdžios organais, kas negali vykti, kol valdžios organai nesusišneka su gyventojais šiems pastariesiems suprantama kalba... Kalba gali būti veiksniumi, lygiai pritraukiančiu mases, kaip ir nustumiančiu jas į priešingą nusistatymą. Mechaninė unifikacija su kalbos prievartos yra XX amžiuje anachronizmas ir neduoda vaisių kaip priemonė. Kultūrinių savybių gyventojų atžvilgiu ignoravimas ir valdymas su pagalba nesuprantamos kalbos būna kolonijose, po laikinąją karišką okupaciją arba taikant nacionalsocialistų teorijas, kurios skelbia vietinių gyventojų eksterminacijos šūkį, kad apvalius gyvenimo erdvę išrinktai rasei. Nei vienas iš minėtų atsitikimų neatitinka idėjos, skelbtas vyriausių Lietuvos valdžios organų denunciacijose, perimant Vilniaus kraštą, nei idėja traktuoti Vilnių kaip Valstybės sostinę.*¹⁴

Tačiau Lietuvos valstybės institucijos negalvojo trauktis. Kaip pamainą užsispyrusiems ir tariamai nenorintiems mokytis vietiniams lenkakalbiams, iš kurių reikalavo žaibiškų rezultatų, buvo sumanyta

14 Lenkų komitetas Vilniuje Ponui Lietuvos Respublikos Ministrui Pirmininkui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2234, l. 19–24.

įdarbinti Vilnijos etninius lietuvius, anksčiau nukentėjusius nuo Lenkijos valdžios ir kalintus įtemptų santykių tarp Lietuvos ir Lenkijos laikotarpiu. Taigi toliau etnizuojant politiką Vilniaus krašte buvo bandyta sustiprinti vietinių rėmėjų pasiryžimą remti Lietuvos Respublikos pajėgas ir, be abejo, propagandiniu lygmeniu atlyginti už praeities kančias. Sudaryti du sąrašai, kuriuose esantys lietuviai turėjo būti įdarbinti valstybės institucijose: viename buvo 22, kitame – 157 pavardės; abiejuose vyravo pradinį išsilavinimą turintys asmenys.¹⁵ Aki-vaizdu, kad tokie būsimieji darbuotojai labiausiai tiko dirbti Vilniaus miesto kiemsargiais, bet žmonės buvo įdarbinti neginkluotais milicininkais, kuriems žadėta policininko tarnyba ir alga.¹⁶ Bet net ir jie jau 1939 m. lapkričio pabaigoje ėmė skūstis nemokamais vargingais atlyginimais, be to, taip ir nebuvo apginkluoti. Iš Vilnijoje suformuotų dešimt savivaldybių ir laikinai paskirtų burmistrų septyni vadinti lietuviais, vienas – gudas, likę du, be nurodytos tautybės, truputį mokėjo lietuviškai. Svarbiausia, visų išsilavinimas neviršijo 4 klasių.¹⁷ Atrodė, kvalifikuotų lietuvių stygius privers pakeisti išankstines nuostatas valstybės institucijose įdarbinti tik etninius lietuvius. 1940 m. vasario 21 d. LR Vidaus reikalų ministerija išleido įsakymą, kad tik etniniai lietuviai, gyvenantys Vilniuje ir jo apylinkėse, gali dirbti valstybinėse įstaigose be darbo leidimo arba vidaus paso. Visi kiti, nelietuviai, turėjo gauti darbo leidimus.¹⁸ Kariuomenėje imtasi kur kas radikalesnių priemonių. Tai išdėstyta Vilniaus karinės įgulos vado įsakyme įgyvendinti instrukciją „Kova su šnipinėjimu ir priešvalstybiniu veikimu kariuomenės dalyse“. Nurodyta buvusius Lenkijos tarnautojus, neturinčius Lietuvos pilietybės, pakeisti lietuviais.

15 Vilniaus krašto lietuvių buvusių politinių kalinių sąrašas, *LCVA*, f. 317, ap. 1, b. 9, l. 25–29; Vilniaus krašto lietuvių buvusių kalinių, neturinčių tarnybų, sąrašas, *LCVA*, f. 317, ap. 1, b. 9, l. 30.

16 Nepatenkinti lietuviai milicininkai, *Valstybės Saugumo policijos Vilniaus apygardos biuletenis*, nr. 44, *LCVA*, f. 496, ap. 4, b. 159, l. 36.

17 Vilniaus apskrities laikinai paskirtų burmistrų ir viršaičių pareigas eiti sąrašas, 1939 11 16, *LCVA*, f. 317, ap. 1, b. 10, l. 24.

18 LR Vidaus reikalų ministerijos administracijos d-tas, nr. 371, 1940 m. vasario 21 d., *LCVA*, f. 496, ap. 2, b. 67, l. 17.

Savo ruožtu, visus buvusius Lenkijos tarnautojus, turinčius Lietuvos pilietybę ir paliktus laisvai samdomais tarnautojais, – palaipsniui atleisti. Galimybė likti tarnyboje jiems nebuvo suteikta.¹⁹ Akivaizdu, kad šia politika ne tik norėta susidoroti su nelietuvišku elementu, bet tikslingai buvo šalinami iš darbo buvusios Lenkijos Respublikos, kuri formaliai nebuvo Lietuvos Respublikos priešas kare, tarnautojai. Antrajame pasauliniame kare Lietuva nebuvo agresorė ir toliau skelbėsi esanti neutrali, priklausanti Tautų Lygai, su visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis. Tačiau toks elgesys Vilniuje tada jau turėjo kelti abejonių.

Minėtuose sąrašuose iš tarnybos atleisti po vardo ir pavardės rašyta tautybė, kaip svarbiausias lojalumo ženklas Lietuvos Respublikai.²⁰ Kai kurių kategorijų darbuotojus buvo pradėta atleisti jau lapkričio mėn. Štai 1939 m. lapkričio 25 d. darbo neteko 2 200 geležinkelininkų. Išformuotos anksčiau veikusios institucijos – vaivadija, seniūnijos, kuratoriumas, geležinkelio, pašto ir telegrafo, valstybinių miškų direkcijos. Lietuvos valstybė neperėmė ir ankstesnių Lenkijos institucijų įsipareigojimų gyventojams. Pavyzdžiui, dalyvavę miesto savivaldybės tarnautojų pensininkų fonde, prarado jiems mokėtas pensijas iš Vilniaus miesto savivaldybės valdytų fondų. Laikytasi politinės nuostatos, kad Rytų Lietuvos savivaldybės neatsako už buvusių Lenkijos savivaldybių prievoles. Tad ir Vilniaus miesto savivaldybė jautėsi teisiškai neįpareigota mokėti²¹. Dėl atleidimų, be valstybės ir savivaldybės rūpos paliktų žmonių Vilniuje ir visoje Vilnijoje pablogėjo socialinė padėtis. Žmonės nepajėgė mokėti nuomos – ekonominiai nepritekliai ir atleidimas iš darbo nuteikė prieš naująją valdžią²². Pradinio ir vidurinio mokslo sistemos, apimančios 24 vidurines mokyklas, 7 valstybines gimnazijas ir 22 privačias gimnazijas bei 2 kursus, permainos palietė ir Vilnius Stepono Batoro universitetą, kuriame dirbo 84 profesoriai, 38 docentai

19 KAM I Pėstininkų divizijos, II skyrius, 1940 m. vasario 13 d. LCVA, f. 496, ap. 2, b. 67, l. 22.

20 *Ten pat.*

21 Vyriausybės įgaliotiniui Vilniaus Miestui ir jo sričiai. LR VRM, nr. 34670, LCVA, f. 317, ap. 1, b. 21, l. 9–9 ap.

22 Š. Liekis, *1939 the Year That Changed Everything in...*, p. 174.

ir 245 asistentai. 1938–1939 m. universitete mokėsi 3 291 studentai, o 1939 m. rudenį, prasidėjus karui, jų sumažėjo iki 2 699. Lietuvių tautybės studentų tuo metu buvo atitinkamai 75 ir 51. Dauguma save laikė lenkais, atitinkamai 2 512 ir 2 017. 1938–1938 m. 3 236 studentai turėjo Lenkijos pilietybę, 13 – Lietuvos, 24 – Latvijos, 8 – JAV, 10 – kitų valstybių.²³ Pasak Stepono Batoro universiteto atstovų, dauguma studentų – 1 620 – buvo kilę iš Vilniaus ir jo apylinkių, 852 – iš gretimų vaivadijų, 599 – iš likusių Lenkijos dalių, 59 buvo užsieniečiai.²⁴ Nepaisant gausių profesorių ir studentų protestų, 1939 m. gruodžio 15 d. priimtas sprendimas universitetą uždaryti. Dauguma studentų boikotavo bet koki bendradarbiavimą su Lietuvos valstybe. Konfliktas²⁵ dėl universiteto uždarymo susipriešino Stepono Batoro universiteto studentiją ir profesūrą su Lietuvos valdžia ir naujuoju Vilniaus universitetu, kuris perėmė Vytauto Didžiojo universiteto statutą. 1940 m. sausio 1 d. studentai turėjo palikti bendrabučius. Apie 600 studentų buvo išvežta į Žagarės stovyklą. Iš Kauno į Vilnių perkėlus du VDU fakultetus – Humanitarinį ir Teisų, – akademinis semestras prasidėjo 1940 m. sausio 22 d. Abiejuose fakultetuose mokėsi 1 005 studentai. Iš jų 750 lietuvių, 13 lenkų, 199 žydai, 12 rusų ir kt. 933 studentai buvo Lietuvos piliečiai, buvusios Lenkijos Respublikos pilietybę turėjo 13 studentų.²⁶ 1940 m. vasarą į Vilnių perkelti Gamtos mokslų ir Matematikos fakultetai. Grubus spaudimas lituanizuoti kalbinę aplinką (realiai tai buvo galima padaryti tik per dvi kartas) kūrė šizofrenišką tariamai „lietuvišką“ aplinką. Naujiesiems Vilniaus piliečiams Lietuvos valstybė tegalėjo pasiūlyti arba privilegijas darbinantis valstybės sektoriuje ar skirti žemės pagal ateityje įvyksiančią žemės reformą. 1939 m. Vilniuje leista *Gazeta Codzienna* bandė paskelbti atsišaukimą „Į lenkus“, kurio nebuvo leista publikuoti. Laikraščiu norėta agituoti lenkus neatsisakyti tautybės. Pasak atsišaukimų autoriaus, lenkai turį

23 Buvusio Stepono Batoro universiteto klausytojų tautybė ir pilietybė 1938–1939 m. ir 1939 m. rudens trimestras, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2189, l. 463.

24 P. Łossowski, *Likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego*, Warszawa, 1991, p. 84.

25 Vilniaus apskrityje nuo 1940 m. balandžio 13 d. iki 20 d. išduotų pasų žinios, *LCVA*, f. 317, ap. 1, b. 20, l. 105.

26 Buvusio Stepono Batoro universiteto klausytojų tautybė ir pilietybė 1938–1939 m. ir 1939 m. rudens trimestras, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2189, l. 463.

teisę įvardyti savo tautybę nebijodami grasinimų. Jeigu lenkai tėvai pasuose užsirašytų esą lietuviais, jų vaikams nebūtų galima lankyti lenkiškų mokyklų, tas pats būtų taikoma mišrių santuokų vaikams.²⁷ Įpilietinimo procesas vyko lėtai. Štai nuo 1940 m. balandžio 13 d. iki 20 d. Vilnius apskrityje buvo išduoti 1 442 Lietuvos Respublikos pasai. 1 074 asmenys pasuose užsirašė lietuviais, 287, arba 20 %, – lenkais, likę – rusais, gudais (baltarusiais) ir žydais. Vilniuje buvo labai sudėtinga atskirti tuos, kurie neprašė Lietuvos pilietybės, ir tuos, kurie negalėjo tikėtis jos gauti. 1940 m. vasario 8 d. Vilniaus miesto savivaldybė tokių asmenų priskaičiavo net 75 670, iš jų – 7 069 geležinkelininkai, 6 658 pensininkai, 35 181 darbininkai.²⁸ Akivaizdu, kad selektyviai suteikiama Lietuvos pilietybė ar apribojimai ją gauti neišsprendė įsivaizduojamų Vilniaus etninės sudėties problemų.

Kokią išeitį Lietuvos politikos planuotojai matė naujai susiklosčiusioje situacijoje, kai Lietuvos Respublikoje lenkų tautybės asmenų, Statistikos departamento nuomone, padaugėjo nuo 66 974 (1939 m. pradžioje) iki 317 000, t. y. 11,1 % (iš tiesų realistiškiau – 464,7 ir 15,3 %, o turint omenyje ir Klaipėdos krašto praradimą, ko gero, proporcingai daugiau).²⁹ Rūpestį kėlė ir Lietuvoje padidėjęs žydų skaičius: LR Statistikos departamento nuomone, jų padaugėjo iki 8,4 %, arba 241 600 gyventojų. Įdomu paminėti, kad žydų statistika sutapo ir su paskutinio laikmečio mokslininkų vertinimais.³⁰ Tarpukario konfrontacine ir nacionalizuojančia-lietuvinančia dvasia išaugintiems administratoriams ideologiškai buvo sunku pripažinti akivaizdžius faktus. Vilniaus krašto likimą svarsčiusių valdininkų teigimu, *priešingai žydams, lenkai yra mažuma, kuri ir etniškai, ir politiniai reikia kuo greičiausiai sugromuluoti, sutirpinti. Todėl, pirmiausia, reikia juos išsijoti. Konkrečiai tai liečia Vilnių ir jo apylinkes. Jeigu į Vilnių nukelsim tik vieną kitą ministeriją, tai bus lietuovybės kova su titaniais.*

27 Š. Liekis, *1939 the Year That Changed Everything in...*, p. 175.

28 Ne Lietuvos piliečiai lenkai Vilniuje, 1940 m. vasario 8 d., LCVA, f. 317, ap. 1, b. 17, l. 90.

29 Lenkų problema Naujojoje Lietuvoje, LCVA, f. 317, ap. 1, b. 17, l. 177; P. Eberhardt, *Przemiany narodowosciowe na Litwie*, Warszawa, 1997, p. 186.

30 *Ten pat*, p. 186. Autoriaus nuomone, Lietuvoje buvo 249 tūkst. žydų.

Vilniaus lenkiškas masyvas yra per didelis, kad jį per porą metų (o aplinkybės prie to verčia) sutirpintume. Reikia šį lizdą išdraskyti – fiziniai ir ekonomiškai. Reikia „siedlungpolitikos“ (vok.) iš vakarų į rytus ir iš rytų į vakarus. Vilniaus lenkiški miesčionys turi būti perkelti į vakarus. Tai verčia ir pradžioje iškeltas darbo aprūpinimo klausimas. Vilniaus turtai turi pereiti į lietuvių rankas... Lenkų problemos greitas išsprendimas yra ypač svarbus, nes labiau užtikrinsime šį kraštą, jei jis bus lietuviškas. Ne vėliau vasario mėn. reiktų padaryti ir gyventojų surašymą Lietuvoje, kuris turėtų duoti ir Vilniaus kraštą daugumoje lietuvišką.³¹ Kartu keltos bei puoselėtos idėjos išspręsti ir tariamą žydų dominavimo ekonomikoje klausimą, mat negalima pelningiausių darbo sritį – prekybą palikti visą žydų rankose. Iš čia kyla reikalas žydų elementą iš Vilniaus krašto – praktiškai iš Vilniaus iškraustyti: apie pusę visų žydų, tai yra 12–15 000 šeimų. Iškraustyti reikia ne į miestus, o į kaimus. Dalinai reiktų priverstinai iškraustyti po visą kraštą kaipo amatininkus, kurių kaime dabar perdien trūksta... Bet daugumoje reikia žydus sukišti į žemės ūkį, į šią nedėkingiausių darbo sritį.³² Kartu su bendro pobūdžio planais siūlyta ir konkrečių priemonių, turinčių prisidėti prie naujų lietuvių, sudariusių 10–15 % prieškarinio Vilniaus krašto gyventojų, pergalės konkurencinėje kovoje prieš lenkus. Kitais siūlymais, kuriuos teikė „tautiškai susipratę veikėjai“, planuota neleisti Lenkijos kariškiams grįžti į Lietuvą, jeigu jie neturėjo teisės į Lietuvos pilietybę. Siūlyta inicijuoti derybas su Sovietų Sąjunga ir Vokietija, kad jos pasiimtų pabėgėlius, atsidūrusius Vilniaus krašte nuo 1939 m. rugsėjo 1 d. Savo ruožtu, pilietybės įstatymą siūlyta taikyti smulkmeniškai, nedarant jokių išimčių. Etninių lenkų skyrimas į atsakingas pareigas Vilniaus savivaldoje tariai nuvylė Vilniaus lietuvius. Buvo būtina jokia būdu neleisti gauti tarnybos pabėgėliams iš Lenkijos. Vyravo nuomonė, kad tik vietiniai Vilniaus krašto gyventojai turėjo tokią teisę. Siūlyta įvesti tvarką ir Romos katalikų bažnyčios kurijoje, kuri tariai patarnavo lenkintojams. Manyta, kad tikslinga Vilniuje leisti spausdinti du laikraščius lenkų kalba; skatinti konkurenciją tarp jų ir tik

31 Lenkų problema Naujojoje Lietuvoje, *LCVA*, f. 317, ap1. b. 17, p. 178.

32 Žydų problema Naujojoje Lietuvoje, *LCVA*, ten pat, p. 179–180.

vieną jų turėjo remti Lietuvos valstybė. Leidinys kaimiečiams, skirtas mokytį lietuvių kalbos, turėjo išeiti kuo skubiau. Norint įgyvendinti visuos šiuos sumanymus, buvo būtina skubiai paremti vietinius lietuvių inteligentus, galinčius svariai prisidėti. Dažnai ne kvalifikuoti Vilniaus krašto lietuviai mokytojai, skirtingai nei lenkų destruktivūs kvalifikuoti, buvo kūrybingi valstybės kūrėjai. Tad bet kokie kvalifikaciniai reikalavimai lietuviams neturėjo būti taikomi.³³ Diskriminacinė, supriešinanti, gremėzdiška ir tik gąsdinimais besiremianti politika buvo neefektyvi, net ir tais laikais negalėjo duoti rezultatų. Ignas Šeinius atsimena keturiasdešimtmetį rodantį savo lietuvišką pasą ir pasakojant: *Buvau padejėju Geležinkelių Valdyboje. Studijavau lietuvių kalbą du mėnesius. Skubėjo gauti pasą ir pagaliau gavo jį. Sutikau dirbti bet kokią darbą tam, kad išlaikyti žmoną ir mūsų tris vaikus. Kur tik nesikreipčiau, pirmiausia mane sutinka palankiai, bet kai tik paima pasą ir mato parašytą tautybę – lenkas, pokalbis yra baigiamas labai greitai. Mano tėvai ir protėviai gimė čia ir vadino save lenkais. Aš taip pat jaučiuosi lenku. Aš esu garbingas žmogus ir niekada nesutikčiau keisti savo tautybės. Šio asmens pavyzdys įtikino I. Šeinių, kad jeigu bus ignoruojama esama padėtis, žmonės ims vengti Lietuvos pasų. Užsienyje irgi gali sureaguoti į nacionalistinę Lietuvos politiką, apkaltinti diskriminuojant ne tik tuos, kurie turi teisę į Lietuvos pilietybę, bet ir lenkų tautybės Lietuvos piliečius. Užuoat suskaldę ir susilpnę lenkus, galima, to nenorint, padėti susijungti vietiniams ir svetimos valstybės piliečiams lenkams į opoziciją.³⁴ Analogiškos nuomonės laikėsi ir Vilniaus Lenkų komitetas, kurio manymu, apribojimai Vilniaus krašte yra labai dideli ir palikti išimtinai policijai. Vilniaus krašto žmonių situaciją buvo galima vadinti didžiule koncentracijos stovykla – žmogaus ir piliečių teisės buvo atimtos vienu plunksnos brūkštelėjimu.*

33 Vilniečio pageidavimai, 1939 m. lapkričio 15 d., LCVA, f. 377, ap. 1, b. 9, l. 35–36.

34 Ponui Lietuvos Raudonojo Kryžiaus Pirmininkui Kaune, 1940 m. sausio 8 d., LCVA, f. 317, ap.1, b. 15, l.13–14. Cituota iš: Š. Liekis, *1939 the Year That Changed Everything in...*, p. 218.

Nors Lietuvos Respublikos politikai priešinosi pavieniui, nors Vilniuje veikė organizuota lenkų opozicija, vis dėlto autoritarinė Lietuvos valstybė sugebėjo įgyvendinti savo planus iš dalies netrukdoma. Platesnio masto užmojams (gyventojų perkėlimui, trėmimui iš šalies ir socialinės inžinerijos projektams) neužteko nei resursų, nei gebėjimų, nei ryžto. Tačiau tariamos priespaudos modelį, kuris rėmėsi prielaida, jog ikikarinėje Lenkijoje vykdytas tam, kad joje neliktų lietuvių, su kaupu pakartoto naujieji Vilniaus krašto šeimininkai. Tik šį kartą, Lietuvai perėmus Vilniaus kraštą, politika palietė daugumą, kuri turėjo padėti atsirasti kitai daugumai.

ŠARŪNAS LIEKIS. *Primordial Longing and Vilnius Mythology
Exposure to its Collapse in 1939–1940*

This article deals with the often disputed questions of cultural and social presence in the Lithuanian Vilnius, the Jewish Vilna (Yiddish Vilne) or in the Polish Wilno. Its subject is the encounter between different polities in the city and the dynamics of the encounter, and the various roles played in this process by individuals, social groups, and the state administration. The Jewish-Lithuanian encounter is an essential part of the story of how and why in the years of the destruction (194–1944), the so-called integration of the Vilnius question into the mass political consciousness of the citizenry of the Lithuanian Republic was one of the elements that later played right into the hands of the desensitization of the local population towards Jewish suffering during the Holocaust, and indeed the genocide of nearly the entire Jewish population.

Of primary importance during the period 1939–1940 for the Lithuanian authorities was the dissipation of the Polish numerical superiority in the Vilnius area. The Polish concentration suddenly started to be seen too large – it had swollen in only a period of a couple of years. Previously Lithuanian politicians tended to think too optimistically of the ethnic makeup of the district, especially regarding the alleged superiority of the Lithuanian element in the acquired territories. The realities of the newly acquired territories served a major blow to the pre-1939 Lithuanian imagination.

The article demonstrates that the introduction of Lithuanian personnel policies in Vilnius went ahead more or less unhampered by the internal opposition of a few individuals and also by the organized Polish opposition.

The article aims to assist the reader in the pursuit of understanding the sequence and complexity of the events. Its purpose is to intrigue readers in the period that destroyed the prevalent understanding of social continuity, identity and loyalty to the state.

Vilniaus klausimas ir lietuvių–lenkų konfliktas ketvirto dešimtmečio krizės ir Antrojo pasaulinio karo kontekste

Lietuvių ir lenkų santykių istoriografija gana turtinga. Daug dėmesio skirta lietuvių tautinio atgimimo epochos lietuvių valstiečių ir lenkų (ar sulenkėjusių) dvarininkų socialekonominiams klausimams, taip pat XX a. pradžios Lietuvos valstybės formavimuisi, senųjų imperijų ir atsikuriančios Lenkijos kontekste. 1918–1920 m. Lietuvos ir Lenkijos konfliktas dėl Vilniaus, ypač Suvalkų sutartis ir L. Želigovskio žygis, plačiai aprašyti. Vilniaus problema išties tapo ta „nelemta dvasia“, kuri blokavo bandymus sureguliuoti abiejų tautų santykius. Šio straipsnio tikslas – ne tiek tų santykių istorinė analizė, kiek svarbesnių krizių ir karo metais vykusio konflikto aspektų apžvalga.

Lietuvių–lenkų konflikto peripetijos iki Europos karo pradžios

Lenkų ir lietuvių nacionalinio konflikto socialekonominės ir kultūrinės ištakos gerai žinomos XIX a. istorijos tyrinėtojams. Lenkiško dvaro ir Katalikų bažnyčios hierarchų nepakantumo lietuvių kalbai ir tą kalbą vartojusiems valstiečiams pavyzdžių randame jau XIX a. pradžioje. Yra išlikęs 1820 m. Pajevonių lietuvių valstiečių raštas Seinų vyskupui Ignacui Czyżewskiui, kuriame maldaujama neskirti kunigo, nemokančio kalbos, kuri, jų žodžiais, „visur niekinama, bet mums gimtoji“.¹ Seinų vyskupo Paweło Straszyńskio posakis, kad lietuviai

1 Pajevonių valstiečių peticija rašyta lenkų kalba, Pojewoń, 1820 06 10, *Archiwum Diecezjalne Łomży* (toliau – ADL), f. 379, ser. A.

šneką „avinų kalba“, neretas lenkų aukštuomenėje.² Šie ir panašūs pažeminimai giliai išliko liaudies atmintyje, tai liudija ir 1906 m. Kalvarijos parapijiečių raštas Seinų vyskupijos valdytojui Antanavičiui. Jame skundžiamasi: pagal senelių pasakojimus, „Straszyńskio laikais“ lenkai iš lietuvių atėmę rožančių ir giesmes.³ Dar prieš aušrininkų ir varpininkų inspiruotą platesnį nacionalinį judėjimą, lenkus, kaip LDK silpninimo ir ardymo kaltininkus, įvardijo ne tik Simonas Daukantas, bet ir lenkiškai rašęs Teodoras Narbutas, dramatiškai „sulaužęs plunksną ant Žygimanto Augusto kapo“ ir taip baigęs savo daugiatomį *Dzieje starożytnie narodu litewskiego*.⁴ Kaip žinia, kova prieš lenkinimą XIX a. pabaigoje tapo vienu pagrindinių lietuvių tautinio judėjimo ramsčių.

Kai kurie lenkų inteligentai ir rašytojai, kaip antai Józefas Ignacis Kraszewskis, žymusis poetas Adomas Mickevičius, etnografas Oskaras Kolbergas ir kiti, kūrė romantizuotą Lietuvos praeities naratyvą, domėjosi lietuvių folkloru bei buitimi. Tačiau nemaža lenkų elito dalis, buvusios Žečpospolitos „kresuose“ gyvenančių ne lenkų tautybės gyventojų, reikalavusių pripažinti nacionalinį savitumą, išžiūrėjo tik neigiamus bruožus: primityvumą, žemesnių kultūrų ambicijas, nepagarbą „aukštesnei“ lenkų kultūrai. Kiek apibendrinant galima teigti, jog lietuvių kalba pagrįsta kultūra bei tautinio atgimimo siekiai daugumai lenkų dvaro, miesto ir inteligentijos sluoksnių liko svetimi, net atšiaurūs.

Buvusios Žečpospolitos „abiejų tautų“ nacionalinių judėjimų nesutarimai išryškėjo XIX a. pabaigoje ir kristalizavosi XX a. pradžioje. Tuomet Lietuvos ateities vizija lenkų politiniame diskurse daugmaž apsiribojo vienokiu ar kitokiu unijos atkūrimo projektu. Taip vadinamajame separatizme, ypač lietuvių ir ukrainiečių, lenkų elitas įžvelgė vokiečių ir rusų geopolitines intrigas. XX a. pradžioje, Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse, konkuravo dvi Lenkijos valstybės

2 S. Sužiedėlis, Kalba ir socialinė klasė pietvakarių Lietuvoje iki 1864 metų, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 4, 1993, p. 125–126.

3 Skundas Antanavičiui, Kalwaria, 1906 05 01, *ADL*, f. 184, ser. A.

4 T. Narbutt, *Dzieje starożytnie narodu litewskiego*, t. 9, Vilnius, 1840, s. 492.

ateities koncepcijos: Józefo Piłsudskio Lietuvos, Lenkijos ir Ukrainos „federacinės“ struktūros idėja ir Romano Dmowskio etnocentrinės, nacionalistinės Lenkijos vizija. J. Piłsudskio schema lietuviams buvo „libralesnė“ bent dėl to, jog būsimasis maršalas pripažino Vilnių kaip istorinę Lietuvos sostinę atsikūrusios ir modernizuotos unijos rėmuose. R. Dmowskio endekų gretose veikiantys kai kurie publicistai iš viso nenorėjo lietuviams suteikti „tautos“ vardo. Lietuviai – pagoniškos kultūros įtakoje panirusi bendruomenė, neturinti civilizacijos, sudariusi „negryną“ rasę, su lenkų ir gudų priemaisomis, o prieš uniją su lenkais paprasčiausiai buvusi *miško plėšikai, nepažinoję nei žemės ūkio, nei miestų*...⁵

Iš esmės lenkų inteligentija suvokė lenkų kultūros pranašumą ir teigiamą jos įtaką lietuvių bei baltarusių valstiečių masėms kaip savaime suprantamą istorinės reikšmės procesą. Istorikas Piotras Łossowski lenkų priešiškume Lietuvos nepriklausomybei įžiūrėjo *nuo seno esančią tendenciją žiūrėti iš viršaus į lietuvius ir lietuvių nacionalinį judėjimą*, o pačioje Lenkijoje, pasak jo, plačiosios visuomenės sferose *dominavo stebėtinas tikrųjų Lietuvos problemų nežinojimas*. Daug kritikos P. Łossowski metė endekų adresu.⁶

Išties, Lietuvos ir Lenkijos uniją daugelis lietuvių laikė istorine atgyvena, o net ir demokratiškiausi federaciniai planai galėjo būti suprasti kaip Trojos arklys, primetantis Lietuvai kultūrinę bei politinę lenkų hegemoniją. Lietuvių būkštavimai turėjo realų pagrindą. Vienas įtakingiausių lenkų publicistų ir politikų, užsienio reikalų ministras Leonas Wasilewskis, palyginti objektyviai rašęs apie lietuvių tautinį judėjimą, 1917 m. be išlygų pastebėjo: žymi dalis lenkų visuomenės *jokiu būdu negali sau prileisti galimybę, kad Lietuva būtų visiškai atkirsta nuo Lenkijos*.⁷ L. Wasilewskis tikėjosi Lietuvoje iš vidaus įtvirtinti prolenkišką valdžią, kurią sukurtų patys lietuviai su lenkų mažumos

5 Cituota pagal B. Stoczewską, *Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego*, Kraków, 1998, s. 63.

6 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920*, Warszawa, 1966, s. 370–373.

7 B. Stoczewská, *Litwa, Białoruś...*, s. 109.

„pagalba“. Tačiau, kaip žinia, 1919 m. rugpjūčio pabaigoje peoviakų (*Polska Organizcja Wojskowa*) organizuotas pučas, į kurį L. Walisewskis įdėjo daug triūso ir vilčių, baigėsi fiasko.⁸

Lietuvių ir lenkų nesutarimai 1918–1920 m. galutinai perėjo į tarpvalstybinio masto karinį ir diplomatinį konfliktą⁹. Iš lenkų istorikų giliausiai situaciją analizavo P. Łossowkis: 1966 m. išleistoje monografijoje kritiškai vertino Lietuvos politiką, kuri siekė ne tik *savos valstybės etnografinėse sienose, bet tuo pačiu stengėsi užimti plačią teritoriją, kurioje lietuviai sudarė vos trečdalį gyventojų*¹⁰. Kita vertus, įdomi jo išvada, jog L. Želigovskio akcija įvyko kaip tik tuo metu, kai Lietuvoje dar buvo galvojama suteikti Varšuvai tam tikras nuolaidas su sąlyga, kad Vilnius liksiąs Lietuvos sostine. Istorikas rašė: *Galima su pagrindu tvirtinti, kad tada kaip tik atsivėrė galimybės sureguliuoti lietuvių–lenkų klausimą. Tačiau tuometiniai lenkų valstybės vadovai nepadarė nė kruopelės geros valios*.¹¹

Lygiai po 30 metų pasirodė iš pagrindų koreguota P. Łossowskio studija *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*. Joje istorikas pripažino, kad dėl XX a. 7 dešimtmetyje veikusios cenzūros (jau cituota) ankstesnė jo monografija buvo *ne tik netobula, bet tam tikra prasme net klaidinanti*.¹² Naujasis veikalas pabrėžė L. Piłsudskio vaidmenį, Lietuvos paramą Sovietų Rusijai kare su lenkais (tuo pažeidžiant skelbiamą neutralumą) bei pačių Vilniaus miesto lenkų dalyvavimą

8 *Ten pat*, s. 125–127.

9 Plačiau žr. P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920...*, s. 35–40, 47–48, 64–68; A. Deruga, *Politika wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919)*, Warszawa, 1969, s. 17–68; J. Lewandowski, *Federalizm: Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego XI. 1918 – IV. 1920*, Warszawa, 1962. Apie kresų lenkų požiūrį į lietuvius yra rašęs J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań, 1983, s. 165; A. Nowak, Józefo Piłsudskio rytų politikos tikslai 1918–1920 metais, *Lietuvos istorijos metraštis*, t. 1, 2001, p. 151–168. Iš Vakaruose publikuotų studijų, M. K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski: European Federalist 1918–1922*, Stanford, 1969, taip pat A. E. Senn, *The Emergence of Modern Lithuania*, New York, 1959.

10 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920...*, s. 369.

11 *Ten pat*, s. 376.

12 P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa, 1996, s. 5.

remiant L. Želigovskio žygį. Pažymėtina, kad 1966 m. monografi-
joje rašęs apie „Gen. Żeligowskio Vilniaus užėmimą“, po 30 metų jo
akciją autorius įvardijo kaip „Vilniaus grąžinimą“, o miesto paėmimą
apibūdino nedviprasmiškai: *Vilniaus išlaisvinimas 1920 m. spalio 9 d.
buvo ne tik generolo Żeligowskio dalinių, bet taip pat, labai didele dalimi,
pačių miesto gyventojų atliktas darbas*¹³. Be abejo, atsižvelgiant į to
meto Vilniaus demografinę struktūrą, lietuvių valdžia ir kariuomenė
negalėjo tikėtis daugumos miesto gyventojų paramos.

L. Želigovskio žygis lietuviams įskiepijo lenkų kaip okupantų-
agresorių, lietuvių persekiotojų ir nepermaldaujamų priešų įvaizdį.
Atšiaurūs lenkų tautinio charakterio stereotipai įsitvirtino tarpukario
kartos galvosenoje ir net iki šiol išliko pakankamai gajūs. „Lietuvos šir-
dies“ ir amžinosios sostinės atgavimo tikslas vienijo beveik visą lietuvių
tautą, tarpukario Lietuvos visuomenei tapo vienu svarbiausių telkiančių
veiksnių. Lenkijos pusėje likusių ir persekiojamų tautiečių likimas, ypač
vaivados Ludwiko Bociańskio valdymo metais, įrašė naują martirologi-
jos puslapį į tautos istoriją.

Senieji stereotipai ir mitai neišnyko ir lenkų pusėje. Konservaty-
vus lenkų politiko Erazmo Piltzo teigimu, kalbėti rimčiau apie lietu-
vių nacionalinį judėjimą išvis netenka, nes lietuvių tauta – ant išny-
kimo ribos ir net jos literatūrinės kalbos kūrimas vyko tik su vokiečių
pagalba, tad į lietuvių politinius siekius ir teritorines pretenzijas tie-
siog neverta kreipti dėmesio. Socialistinių pažiūrų Leonas Wasilewski,
žymiai geriau informuotas apie Lietuvoje vykstančius procesus, vis
dėlto manė, jog lietuviai natūraliai ir neišvengiamai pateksią „Len-
kijos orbitan“. Abiejų politikų požiūris į Lietuvos valstybę iš esmės
nesiskyrė: Lietuva be Lenkijos galėjo egzistuoti tik kaip dirbtinis, paša-
linių, antilenkiškų jėgų padarinys.¹⁴ Lenkai menkai suprato lietuvių
obsesiją dėl Vilniaus: Varšuvoje šis klausimas buvo laikomas išspręstu,
o lietuvių užsispyrimas – žemesnės kultūros žmonių pasispardymu.
Tokį nusistatymą įtvirtino nenusisėkę Hymanso projektai ir, galutinai,

13 *Ten pat*, s. 185.

14 Apie E. Piltzą ir L. Wasilewską yra rašęs A. E. Senn, *Lithuania through Polish Eyes, Lituanus*, t. 26, nr. 1, 1980, p. 13–18.

Ambasadorių konferencijos nutarimas, 1923 m. kovo 15 d. pripažinęs Vilniją Lenkijos sudėtine dalimi. Abipusis nepakantumas, paremtas nuo seno paveldėtais stereotipais, – viena svarbiausių priežasčių, kliudančių spręsti net ir praktiškus transporto, demarkacijos linijos perėjimo ir kitus neprincipinius klausimus. Tad, nepaisant daugelio susitikimų Kopenhagoje, Ženevoje, Lugane ir kitur, XX a. 3 dešimtmetyje Lenkijos ir Lietuvos santykiai nepajudėjo iš mirties taško.¹⁵

Tariamai „susitarimo su lenkais“ šalininkai – užsienio reikalų ministras Stasys Lozoraitis ir tuometis pasiuntinys Berlyne Jurgis Šaulys – 1936 m. pradžioje bendraudami su lenkų atstovais aptarė santykių normalizavimo galimybes. Bet visi pokalbiai užstrigo palietus „sienų koregavimo“ temą, žodžiu, Vilniaus problemą. Lietuvos visuomenės jausmus ypač dirgino 1935 m. gruodį paskirto Ludwiko Bociańskio pradėta intensyvi antilietuviška politika, kurią pats vaivada apibūdino kaip *labai aštrų kursą lietuvių mažumos atžvilgiu*: buvo uždarnos mokyklos ir bibliotekos, ribojama spauda lietuvių kalba, areštuojami lietuvių veikėjai¹⁶. Tačiau klaida būtų manyti, kad L. Bociańskio tikslas tebuvo vien tradicinis lietuvių lenkinimas. Lenkijos užsienio politikos vadovai vaivados antilietuviškose akcijose įžiūrėjo naudingą diplomatinę taktiką. Anot Tadeuszo Katelbacho, palaikusio neoficialius ryšius su Lietuvos pareigūnais, lietuvių mažuma turėjo tapti svarbiu „koziriu“ (*atut*) kovoje su užsispyrusiais lietuviais. Kitaip tariant, Vilnijos lietuviai tapo Varšuvos politikos Lietuvoje įkaitais. Lenkijos URM direktorius Tadeusz Kobylański 1936 m. vasario 25 d. raštu įspėjo Vilniaus srities vadovą L. Bociańską neskatinėti nereikalingų „ekscesų“, bet vis dėlto pripažino, jog pastarojo politika *neprasilenkia su tikslu... paskatinti Lietuvos valdžios veiksmus ir jos viešąją opinią svarstyti Lietuvos politikos Lenkijos atžvilgiu pasekmes*¹⁷. Šis tikslas, matyt, buvo toks svarbus, kad nebijota galimo atsako lenkų mažumos Lietuvoje atžvilgiu. Tad santykiai dar labiau įsitempė paveikti, pasak istoriko P. Łossowskio, *ypač*

15 Išsamiai klausimo diplomatiją aprašė A. E. Senn, *The Great Powers, Lithuania and the Vilna Question*, Leiden, 1966, p. 47–113.

16 Plačiausiai apie L. Bociańskio antilietuvišką akciją rašė lietuvis B. Makowski, *Litwini w Polsce 1920–1939*, Warszawa, 1986, s. 263–304.

17 *Ten pat*.

*anapus vienos ir kitos pusės sienos vykstančio tautinių mažumų persekiojimo ir su tuo susijusiomis réksmingomis demonstracijomis.*¹⁸ Ministras S. Lozoraitis 1936 m. liepos 20 d. susitikime su Tadeuszu Katelbachu pareiškė: *lenkų veiksmai Vilniuje žmonėm sugadino nervus ir apsunkino susitarimo su Lenkija šalininkų veiklą.*¹⁹ Regis, didžiųjų ultimatumų ir karo išvakarėse Lietuvos ir Lenkijos santykius pakreipti bent kiek pozityvesne kryptimi trukdė įsisenėjęs konflikto politinės ir emocinės realijos.

Istorinė perspektyva leidžia suprasti, jog teritoriniai ginčai su kaimynais Lietuvos valstybininkams padovanojo sunkiai išnarpliojamą Gordijaus mazgą. Valstybės, įgijusios teritorijų Pirmojo pasaulinio karo pralaimėtojų sąskaita, neišvengiamai turėjo stoti už esamos padėties išlaikymą. Klaipėdos kraštui likti Lietuvos sudėtyje būtinos prielaidos – po Versalio sutarties susikūrusios tarptautinės sistemos stabilumas, teritorinio vientisumo neliečiamumas, principinis *status quo* palaikymas. Kita vertus, valstybėms, siekiančioms atgauti prarastas žemes ir atitaisyti patirtas skriaudas (Vilniaus grįžimą Lietuvai), prireikė keisti esamą padėtį, t. y. teritorinės revizijos, o tai, mažų mažiausiai, skatino pavojingą tarptautinių santykių destabilizaciją. Nereikėjo ypatingo įžvalgumo suvokti, kad Lenkijos valstybei žlugus dėl europinio masto suirutės ar net karo kiltų sunkiai prognozuojamų, pavojingų pasekmių, ir ne tik Lietuvai.

Krikščionių demokratų lyderis Leonas Bistras dar 1933 m., nacistams perėmus valdžią Vokietijoje, išdrįso teigti: norint konsoliduoti Pabaltijo valstybių jėgas kartu su Lenkija, nereikia laukti, kol bus išspręstas Vilniaus klausimas, nes *Lietuvos nepriklausomybės klausimas svarbesnis už Vilniaus problemą*. Už tai L. Bistras susilaukė nemažai kritikos.²⁰ Įdomus 1937 m. gegužės mėn. Lietuvos kariuomenės štabo viršininko slaptas raportas Krašto apsaugos ministrui, kuriame *siūloma įeiti į tam tikrus santykius su Lenkija, nežiūrint tai, kad ji, užgrobama*

18 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939*, Warszawa, 1997, s. 283–290.

19 *Ten pat*, s. 295.

20 V. Žalys, Lietuvos vyriausybės pozicija dėl Pabaltijo valstybių sąjungos sukūrimo (1933–1934 m. pradžia), *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, ser. A, 1988, t. 1 (102), p. 103.

*Vilnių ir kitų Lietuvos žemių, yra mums padariusi labai didelę skriaudą. Raporte rašoma: jeigu pagerėjus santykiams Lietuva būtų priversta pripažinti esamą situaciją, kurios mes vis tiek pakeisti negalime, tai dar nereikėtų visišką mūsų atsižadėjimą nuo minėtų plotų atgavimo ateityje. Štabo karininkų nuomone, kilus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, mažiausiai šansų Lietuvai likti nepriklausomai būtų tuo atveju, jei karą laimėtų Vokietija. Iš čia išvada: Lietuvai tenka eiti išvien su tomis valstybėmis, kurios nenori Vokietijos ekspansijos (Tarybų Sąjunga, Pabaltės valstybės, Lenkija, Mažoji Santarvė, Anglija, Prancūzija)*²¹. Tačiau bet kokiam Lietuvos–Lenkijos konflikto sprendimui kelią užstojo L. Bociańskio priespauda ir Lietuvos vyriausybės, ypač A. Smetonos, nusistatymas neatsisakyti teisės į Vilnių. Paskutiniai bandymai užmegzti derybas santykiams gerinti 1937 m. pabaigoje ir 1938 m. pradžioje liko bevaisiai.

Lenkijoje „kietąją liniją“ palaikė užsienio reikalų ministras Józefas Beckas, nepritariantis „mažų žingsnių“ diplomatijai (pvz., gerinti ekonominius ir transporto ryšius), bet siekė iš esmės pertvarkyti Lietuvos ir Lenkijos santykius. 1937 m. pabaigoje Varšuvoje vis labiau įsitvirtino nuomonė, kad pagaliau reikia išspręsti „Lietuvos problemą“. Didėjant Trečiojo Reicho revanšizmo pavojui, J. Becko nuomone, Lietuvos klausimas gali būti išspręstas pašalinus vieną iš kliūčių (kita – Čekoslovakija) ir sukūrus Lenkijos–Pabaltijo–Skandinavijos bloką, kuris sutvirtintų geopolitinę Varšuvos poziciją.

1938 m. kovo 12 d. Trečiojo Reicho itin grubiai įvykdyta Austrijos okupacija ryškiai pademonstravo ultimatumais ir grasinimais paremtos politikos veiksmingumą. Akivaizdžiai iro Versalio ir kitų taikos sutarčių pagrindu sudaryta trapi sistema, palaikanti tarptautines sienas ir mažųjų valstybių suverenumą. Tai sudarė progą Varšuvai išnaudoti vakarykščiai įvykusį incidentą, kai per lietuvių ir lenkų susidūrimą žuvo pasienietis Stanisławas Serafinas. Lietuvos diplomatų pastangos švelninti konfrontaciją bei ieškoti užtarimo Paryžiuje ir Maskvoje nedavė rezultatų. Artimas J. Becko bendradarbis, Lenkijos užsienio

21 Dokumentas publikuotas: B. Vaitkevičius ir kt. (red.), *Tarybų valdžios Lietuvoje atkūrimas 1940 metai: dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1986, p. 36–37.

reikalų ministerijos sekretoriaus pavaduotojas Janas Szembekas, savo užrašuose užfiksavo, jog Varšuvoje *viešpatauja didžiulio susinervavimo atmosfera*. Lenkijos URM informavo Prancūzijos ambasadorių L. Noëlą, kad Lenkijai pirmiausia netoleruotina (*intolérables*) *įterpimas į naują Lietuvos konstituciją senosios buvusios konstitucijos straipsnis apie Vilnių kaip Lietuvos sostinę*²².

Kovo 16 d. prezidentūroje vykusiame „sunkiame ir įtemptame“ posėdyje, Varšuvos kietosios linijos šalininkų reikalavimai, kad Lietuva atsisakytų pretenzijų į Vilnių, buvo atmesti. Galiausiai priimtas J. Becko siūlymas besąlygiškai atnaujinti diplomatinius santykius tiesiogiai nekeliant Vilniaus klausimo. Ultimatumas įteiktas Lietuvos pasiuntiniui Pranui Dailidei Taline kovo 17 d. vakare. Nelygios dviejų valstybių jėgos privertė vyriausybę ultimatumą priimti. P. Dailidės pokalbyje su Lenkijos pasiuntiniu, perduodant Lietuvos sutikimą, pabrėžta bendra abiejų tautų kova su kryžiuočiais tradicija ir reikalas kovoti su bendru priešu. Išties, Lietuvos padėtis buvo itin grėsminga, atsižvelgiant į nedraugišką Reicho laikyseną ir dabar žinomus Vermachto planus užimti vakarinę Lietuvos dalį karo su Lenkija atveju²³.

22 Ten pat.

23 Išsamiau apie 1938 m. ultimatumą: P. Łossowski, *Ultimatum polski do Litwy 17 marca 1938 roku: studium dziejów dyplomacji*, Warszawa, 2010; P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939...*, s. 309–330; A. M. Cienciara, *Poland and the Western Powers 1938–1939*, London, 1968, p. 49–53; J. Coutouvidis, *Poland 1939–1947*, New York, 1986, p. 16–17; P. Łossowski, *Po tej i tamiej stronie Niemna: stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa, 1985, s. 218–236, 254–280; R. Žepkaitė, *Diplomatija imperializmo tarnyboje: Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939*, Vilnius, 1980, p. 139–208, 230–246; *Diariusz i teki Jana Szembeka (1935–1945)*, London, 1972, t. 4, s. 84–88; A. E. Senn, The Polish Ultimatum to Lithuania, March 1938, *Journal of Baltic Studies*, t. 13, nr. 2, 1982, p. 144–156; R. Vitas, The Polish Ultimatum to Lithuania: the Despatch of Lithuanian Minister J. Baltrušaitis in Moscow, *Lituanus*, t. 31, nr. 4, 1985, p. 43–73; *Mūsų Vilnius*, nr. 7, 1938 04 01, p. 122–123; S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos: kario atsiminimai*, Los Angeles, t. 1, 1956, p. 515–521; S. Lozoraitis, Kelios pastabos Lenkijos ultimatumo klausimu, *Aidai*, nr. 6, 1976, p. 251–252; J. E. Davies, *Mission to Moscow*, New York, 1941, p. 289–295; G. L. Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany: Diplomatic Revolution in Europe*, Chicago, 1970, p. 205–206.

Nors būkštauta, kad diplomatinė Varšuvos agresija – tik pirmas žingsnis Lietuvos okupacijos link, bet neabejotina, jog vieši J. Becko pareiškimai lenkų spaudai kovo 19 d. ir pakartotinai britų dienraščiui *Daily Mail* kovo 21 d., kad Lenkija gerbsianti Lietuvos suverenumą, atspindėjo tikrąjį jo ir vyriausybės požiūrį.²⁴ Vyriausybės kaita, patriotiniai raginimai telkti Lietuvos piliečius išorinės grėsmės akivaizdoje – būrė patriotines krašto jėgas. Vilniaus vadavimo sąjungos leidinys *Mūsų Vilnius* kvietė piliečius išlaikyti „vieningumo dvasią“, kadangi *susiklausymu ir drausme mes nuveikėme didelius darbus*.²⁵

Vis dėlto tokia padėtis retoriškai truputį atšildė požiūrį į lenkus. Tas pats *Mūsų Vilnius* jau balandžio 15 d. numerio straipsnyje „Naują erą pradedant“, rašė: *Ach. Mes taip pat, ne tik lenkai, norėtume tikėti, jog prasideda nauja era. Perdaug jau tie 18 metų taikios kovos su lenkais apkartino mūsų gyvenimą, sujaukė jausmus*. Pripažindamas, jog yra lenkų, palankiai vertinančių Lietuvą, apžvalgininkas baigė: ***Taikos ir sugyvenimo reikia. Bendradarbiavimo reikia. Abipusės pagarbos reikia*** [pabrėžta originale]. Kaip to pasiekti? Mes nebeminėsime nuoskaudos. Jūs užmiršit tuščią ambiciją. ***Vilnius tegrįžta Lietuvai kaip naujos eros taikos simbolis ir mes garantuojame jums draugiškumą ir pagalbą kaip praieity*** [pabrėžta originale]. *Kovosime su bendrais pavojais, kaip kovojome seniau Žalgirio laukuose*.²⁶ Nors Varšuva protestavo, 1938 m. gegužės 12 d. paskelbtos paskutinės Lietuvos konstitucijos 6 straipsnis teigė: *Lietuvos sostinė – Vilnius. Kitur ji gali laikinai būti perkelta įstatymu*. Potencialūs abipusės draugystės pareiškimai liko abejotinos reikšmės, nes pagrindinis lenkų ir lietuvių konflikto objektas – Vilnius – liko nepajudinamas.

1938 m. kovo 31 d. pagal ultimatumė numatytas sąlygas buvo atnaujinti Lenkijos ir Lietuvos diplomatiniai santykiai. Tačiau nei Lenkijos pasiuntinys Franciszekas Charwatas nei pulk. Kazys Škirpa nepasižymėjo kaip lenkų ir lietuvių santarvės šalininkai. Nors dėl sienų

24 Tekstai iš J. Beck, *Przemówienia, deklaracje, wywiady 1931–193*, Warszawa 1939, s. 356–350.

25 *Mūsų Vilnius*, nr. 10, 1938 05 15.

26 *Ten pat*, Naują erą pradedant, nr. 8, 1938 04 15.

atidarymo bei pašto ir transporto buvo susitarta, abiejų kraštų spauda toliau kėlė diskriminuojamų tautinių mažumų problemas.²⁷ 1938 m. rudens krizė ir Miuncheno sutartis, nors Lenkija ir dalyvavo dalijantis Čekoslovakiją, laikinai atšildė lenkų ir lietuvių santykius bendro pavojaus akivaizdoje. Kauno mero Antano Merkio vizitas į Lenkiją, taip pat Jurgio Šaulio paskyrimas pasiuntiniu buvo, nors ir silpni, *detente* signalai. Lenkų ambasadoriaus J. Lipskio nuomone, J. Šaulys *visuomet buvo susitarimo (porozumienie) su Lenkija šalininkas*.²⁸ Atsižvelgiant į vidaus politikos realijas, Lietuvos valdžios sprendimas uždaryti Vilniaus vadavimo sąjungą buvo nelengvas.²⁹

Lenkijos paskirtas karo atašė Kaune Leonas Mitkiewiczzius raportavo Varšuvai, kad generalinio štabo pulk. Kostas Dulksnys, anšliusininkams jau siautėjant Klaipėdos krašte, siūlė bendradarbiauti, svarstyti projektą apie politinį ir karinį Baltijos šalių bloką, kurį paremtų Vakarų galybės ir SSRS. 1939 m. kovo mėn. S. Raštikis informavo L. Mitkiewiczzių, jog *tuoj pat būtinas Lenkijos ir Lietuvos susitarimas vokiečių grėsmės akivaizdoje*. Bet Lenkija vengė provokuoti Hitlerį, nes Reicho teritorinės pretenzijos į Dancigą, vadinamąjį „lenkų koridorių“ Rytprūsiuose, tapo gyvybine problema, kurią dar buvo tikimasi spręsti diplomatinio būdu.³⁰

Reichui aneksavus Klaipėdos kraštą, Lietuvos ir Lenkijos politika Berlyno atžvilgiu pasikeitė: Kaunas pasirinko sutartį su Vokietija ir neutralumą, o Varšuvai pavyko gauti Londono „garantiją“ ginti Lenkiją Reicho agresijos atveju. 1939 m. balandžio mėn. Varšuvoje prasidėjo derybos bandant spręsti abiejų valstybių tautinių mažumų klausimus, o diplomatiniai kontaktai padažnėjo, ypač Tautų Lygoje.³¹ 1939 m. gegužę oficialų gen. S. Raštikio vizitą Varšuvoje lenkų spauda įvertino palankiai.

27 Žr. P. Łossowski, *Po tej i tamej...*, s. 294–296.

28 Pagal J. Szembeką, IV, s. 95, plg. *Ten pat*, s. 481–482.

29 P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939...*, s. 344–346.

30 Žr. detaliau, L. Mitkiewicz, *Wspomnienia kowieńskie...*, s. 128–132, 169.

31 B. Makowski, *Litwini...*, s. 305–322; R. Žepkaitė..., 297–322.

Lietuviai, lenkai ir Vilnius, 1939–1941

Antrojo pasaulinio karo pirmasis etapas (iki 1941 m. birželio 22 d.) iš tikrųjų turėtų būti vadinamas „Europos karu“. Dvi pokario didžiosios supergalybės, SSRS ir JAV, dar nebuvo išitraukusios į platesnio masto karinius veiksmus, diplomatinėmis strateginėmis periferijomis tačiau ėmėsi žingsnių padėti tuomečiams sąjungininkams bei siekti savų tikslų. Kremliaus strateginė bei ekonominė parama Vokietijai turėjo silpninti Vakarų aljansą ir padėti Rusijai įsitvirtinti Suomijoje bei Pabaltijyje. Savo ruožtu JAV siekė pristabdyti Japonijos ekspansiją Tolimuosiuose Rytuose ir, kiek leido vidaus politikos galimybės, padėti Didžiajai Britanijai atsispirti vokiečių invazijai.

1939 m. balandžio 28 d. Hitleris nutraukė 1934 m. pasirašytą Vokietijos ir Lenkijos nepuolimo sutartį. Didžiulio Reicho spaudimo akivaizdoje Lenkijai rūpėjo užsitikrinti Lietuvos neutralumą, tad nesiekė aštrinti santykių su Lietuva. Pasak lenkų šaltinių, netrukus po Klaipėdos krašto užgrobimo, ministras pirmininkas Jonas Černius lenkų diplomatams pareiškė, jog Lietuva pasiruošusi prisijungti prie antivokiškos koalicijos, įvertinusi nacistinę Vokietiją kaip itin pavojingą priešą.³²

1939 m. rugpjūčio 23 d. SSRS ir Vokietijos nepuolimo sutartis (Molotovo–Ribentropo paktas) faktiškai reiškė ketvirtąją Lenkijos padalijimą. Sovietų ir vokiečių suokalbis turėjo lemiamos reikšmės tiek Vilniaus klausimui spręsti, tiek Lietuvos ir Lenkijos valstybių likimui. Kaip minėta, pagrindinė geopolitinė kliūtis Vilniaus statuso kaitai – poversalinė Europos struktūra, kurioje Lenkijos valstybė buvo viena pagrindinių ramsčių. Karo išvakarėse J. Ribentropas liepė Vokietijos pasiuntiniui Kaune Ernstui Zechlinui patikinti Lietuvos vyriausybę, kad Vokietijos reikalavimai atitaisyti istorinę skriaudą Dancige ir Rytprūsiuose grindžiami tuo pačiu principu, kaip ir Lietuvos siekiai Vilniuje: vokiečių žemės buvo atplėštos jėga „Versalio diktatu“, o Vilnius – „lenkų smurto“.³³ Nors SSRS ir Vokietijos suokalbis

32 Pagal pasiuntinio F. Charwato pranešimus ir L. Mitkiewicziaus atsiminimus, žr. P. Lossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939...*, s. 364–365.

33 *Ten pat*, s. 373; A. Eidintas, V. Žalys, *Lithuania in European Politics: The Years of the First Republic*, New York, 1997, p. 167.

Lietuvos nepriklausomybei sudarė mirtiną grėsmę, kartu atsivėrė iki tol nenumatytos galimybės iškelti istorinės sostinės klausimą tarptautinėje plotmėje. Tai užfiksuota Molotovo–Ribentropo pakto slaptojo protokolo 1 straipsnyje, kuriame abi šalys *pripažįsta Lietuvos interesus Vilniaus srityje*.

Artėjant Lenkijos ir Vokietijos konfliktui, Lietuvos neutralumo politika kėlė nerimą patriotams, siekiantiems išnaudoti galimybes praeities skriaudoms atitaisyti. Tautininkų sąjungos generalinis sekretorius Jonas Statkus 1939 m. rugpjūčio mėn. 24 d. *Vairo* vedamajame pabrėžė: ... *neutralumo principas tik tada tegali būti logiškas, jei jis apima visas tautos teises ir patenkina visas teisingas tautos aspiracijas*.³⁴ Rugpjūčio 31 d. *Vaire* J. Statkus aiškino, kad *mūsų neutralumas nėra dogma*, ir, nors pritardamas pagrindinei neutralumo, kaip neišvenigiamos „realios politikos“ tezei, pridūrė: *mes turėtumėme visą savo energiją intervenuoti*, gindami Vilnijos lietuvių teises, ir kad tokia laikysena verstų su savo kaimynais daugiau mums rūpimais klausimais aiškinti.³⁵ Už tokį J. Statkaus išsišokimą vyriausybė sustabdė *Vairą* trims savaitėms.³⁶

1939 m. rugsėjo 1 d. vokiečių karo laivai atidengė ugnį į lenkų tvirtovę Westerplatte. Vilniaus ateities klausimas ūmai liovėsi būti teorinių svarstymų objektu. J. Ribentropas per E. Zechliną, remiamas pasiuntinio Berlyne Kazio Škirpos, primygtinai spaudė Kauną pasinaudoti proga ir žygiuoti į Vilnių. Tokį žygį rėmė voldemarininkai ir vadinamųjų „jaunesniųjų tautininkų“ sparnas. A. Smetona vis dėlto pasirinko atsargią neutraliteto politiką, kurią sąlygojo rūpestis dėl galimų pasekmių, įsivėlus į atvirą konfliktą su Lenkijos sąjungininkėmis (Didžiosios Britanijos pasiuntinys T. H. Prestonas jau turėjo notą, skelbiančią karą Lietuvai), nacistinės Vokietijos įtakos baimė. Pagaliau įtakos turėjo ir tam tikras moralinis svertas: smogti į nugarą

34 J. S. [Jonas Statkus], Lietuvos neutralumas, *Vairas*, nr. 34, 1939, p. 657.

35 J. Statkus, Momento reikalavimai, *Vairas*, nr. 35, 1939, p. 673–674.

36 A. Merkelis, *Antanas Smetona: jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964, p. 534.

kaimynui, nors ir nekenčiamam, atrode amoralu,³⁷ nors J. Škirpai, pasak E. Zechlino, atrode, jog *Żeligowskio gaujų vyjimas iš Vilniaus* nesudarė jokių etinių problemų.³⁸

Be geostrateginių ir valstybinių interesų, Lenkijos–Lietuvos santykius veikė ir subjektyvūs procesai: abiejų tautinių bendruomenių socialiniai ir kultūriniai ryšiai, jų narių asmeniniai kontaktai, tarpusavio stereotipai ir XIX a. išsivysčiusios antipatijos. Bet klaida manyti, kad santykius veikė vien tarpusavio neapykanta. Sumuštos lenkų kariuomenės daliniai, perėję į Lietuvą, susilaukė kaimyninės užuojautos, kurią aprašė kareivis Wacławas Zyndramas-Kościałkowski. Pasak jo, lietuvės Ukmergėje dalių išvargusiems kareiviams maistą, jo žodžiais, *gan aišku, kad visa tai darė ne dėl to, kad mus lenkus, jie itin myli, o ne. Jos tai daro, kadangi esame nelaimingi žmonės, kurie ne tiktai staiga neteko tėvynės, bet ir duonos gabalo pritrūko. Ir todėl visa tai turi dar didesnę reikšmę*.³⁹ Žinoma, netrūko ir piktdžiugiškų ar nedraugiškų reakcijų. Iš viso iki rugsėjo pabaigos Lietuvoje buvo internuota arti 15 000 Lenkijos kariškių. Internuotųjų laimei, jie išvengė masinių lenkų kariškių ir tarnautojų žudynių, sovietų įvykdytų 1940 m. pavasarį Katyneje ir kitose vietose. Be to, iki gruodžio pabaigos įregistruota beveik 20 000 civilių pabėgėlių.⁴⁰

Nesigilinant į istorikų jau plačiai studijuotą diplomatijos eigą, lemtingą posūkį sprendžiant Vilniaus priklausomybės klausimą galima sieti su J. Ribentropo vizitu į Maskvą, kurį vainikavo rugsėjo 28 d. pasirašyta Vokietijos–SSRS „Sienų ir draugystės sutartis“. Joje Lietuva atiteko sovietų įtakos sferai ir dėl to jai buvo primesta spalio 10 d. Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo bei Lietuvos ir Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartis.⁴¹ Dar nežinant sutartyje įvardytos

37 Plačiau žr. P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa, 1982, s. 25–35; K. Musteikis, *Prisiminimų fragmentai*, London, 1970, p. 50.

38 Cituota pagal A. Merkeli, *Antanas Smetona...*, p. 524.

39 P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie...*, s. 47–50.

40 *Ten pat*, s. 193–194.

41 Žr. apie sutartį: E. Anderson, *The Pacts of Mutual Assistance between the USSR and the Baltic States*, *Baltic History*, Columbus, 1974, p. 239–255; J. Urbšys, *Pro memoria*, 1939 12 04, *Hoover Institution archyvas*, E. Turausko rinkinys,

„Vilniaus srities“ tikslaus apibrėžimo, aiškėjo, jog Lietuva neatgaus visų 1920 m. Maskvos jai skirtų žemių. Dėl nuo seno lietuvių apgyvendintų žemių negrąžinimo sielojosi istorikas Zenonas Ivinskis: ... **mūsų džiaugsmas negali būti visuotinis... su labai dideliu gailėsčiu – lietuvis turi konstatuoti, jog grynai etniniai lietuvių plotai... pasilieka anapus sienos** [pabrėžta originale]⁴². Iš Vilniaus krašto kilęs akademikas klausė, kodėl Ūla, pati „lietuviškiausia“ upė Vilniaus krašte, „kuri dzūkus taip iki šiol siejo ir taikė, yra nužiūrėta būti siena?“⁴³

Tačiau, nepaisant abejonių, Vilniaus grąžinimas tapo efektingu nar-kotiku, pasaldinusiū karčių sovietų įgulų įvedimo tikrovę. Spalio 28 d. Lietuvos kariuomenė įžengė į Vilnių. *Lietuvos aidas* triumfavo: *Vilnius pradeda naują gyvenimą: jis prigludžia tikruosius šeiminingus, kurių daug vadų ir tėvų ilsisi Vilniaus krašto žemėje. Laikinoji sostinė Kaunas sveikina amžinąją lietuvių sostinę Vilnių...*⁴⁴. Išties, tai buvo retas atvejis tarpukario Lietuvos istorijoje: oficialus tautininkų režimo džiugesys atspindėjo beveik visų Lietuvos piliečių jausmus, neskiriant politinių įsitikinimų. Antanas Venclova tvirtino, kad tai buvo vienintelis šviesos spindulys, kuris tą tamsų ir niūrų rudenį švietė kiekvienam „doram lietuviui“. Po daugelio metų Lietuvai grįžo jos širdis.⁴⁵ Bet vėlesni įvykiai parodė, jog širdies įsodinimas virto itin skaudžia operacija.

Palyginti mažas etninių lietuvių svoris ne tik Vilniaus mieste, bet ir daugelyje gyvenviečių provincijoje, tapo neišvengiama kliūtimi efektingam krašto admininstravimui.⁴⁶ Lietuvos kariuomenės leitenanto K. Mikalausko būrys žygiuodamas per Vilnią dvi savaites nesutiko nė vieno lietuviškai kalbančio kaimiečio. Sutrikę būrio kareiviai galiausiai

CSUZ 75015–A, box 4, l. 1–2; S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos...*, t. 1, p. 609–625; K. Musteikis, *Prisiminimų fragmentai...*, p. 57–58; R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa, 1939 m. spalio 27 d. – 1940 m. birželio 15 d.*, Vilnius, 1990, p. 31–41.

42 Z. Ivinskis, *Siena ir nesiena, XX amžius*, 1939 10 12, p. 3.

43 Ūlos sūnus [Simas Sužiedėlis], *Ūla – lietuviškiausia Vilniaus krašto upė, XX amžius*, 1939 10 14, p. 7.

44 Laikinoji sostinė sveikina amžinąją sostinę, *Lietuvos aidas*, 1939 10 29, priedas, p. 1.

45 A. Venclova, *Grįžimas į sostinę, Pergalė*, Nr. 1, 1966, p. 29.

46 1931–1942 m. statistiniai duomenys pagal oficialius šaltinius, žr. K. Tarka, *Konfrontacja czy współpraca? Litwa w polityce rządu polskiego na uchodźstwie 1939–1945*, Opole, 1998, s. 20–22.

pradžiuo tik įžygiavę į lietuviškus Grybų, Melagėnų, Kirdeikių ir Laužonių kaimus.⁴⁷

Prie administracinių galvosūkių prisidėjo įtempta politinė situacija, sunki, net katastrofiška ekonominė padėtis, taip pat į Lietuvą prasiveržusių civilių pabėgėlių srautas. Spalio 31 d. – lapkričio 2 d. staigus maisto kainų šuolis išprovokavo riaušes, vietomis pavirtusias antižydišku pogromu. Iš pradžių lietuvių policijai sunkiai sekėsi tramdyti neramumus. Tenka atmesti versiją, paplitusią tarp kai kurių Vakarų istorikų, jog lietuviai inspiravo antisemitines akcijas.⁴⁸ Lietuvių administracijai, siekusiai patraukti žydus savo pusėn, kad atsvertų lenkų įtaką, nebuvo jokios prasmės sau kenkti. Situacija buvo sudėtinga, nes įvykių chaose pasigirdo ir protestų prieš lietuvių „okupaciją“ – ir tai sudarė kur kas rimtesnę ilgalaikę problemą. Vėlinių proga Rusų kapinėse susirinkusi daugiataukstantinė minia skandavo „Šalin lietuvius“.⁴⁹

Vilnijos integravimo politika didele dalimi rėmėsi principu, išvysytu XIX a. lietuvių tautino atgimimo pradininkų, ilgainiui tapusiu „tradiciniu“, – įsitikinimu, kad šimtmečiais trukęs polonizacijos procesas palaipsniui „nutautino“ lietuviškąjį etnosą, kuris, dėl istorinio teisingumo, turi būti vėl sujungtas su tautos kamieniu. Žygio į Vilnių išvakarėse istorikas Adolfas Šapoka ypatingajame *Naujosios Romuvos* numeryje pabrėžė: *kiekviena tauta turi savąją Romą, savo šventąjį miestą.*

47 Š. Liekis, *1939: The Year that Changed Everything in Lithuania's History*, New York, 2010, p. 176.

48 P.vz., K. Stang, *Kollaboration und Massenmord: Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*, Frankfurt am Main, 1996, p. 77; D. Levin, *Lithuania, The World Reacts to the Holocaust*, Baltimore, p. 329; plg. A. E. Senn, *Lithuania 1940: Revolution from Above*, Amsterdam-New York, 2007, p. 56–57.

49 R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa...*, p. 70. Plačiau apie įvykius žr.: P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie...*, s. 65–66, R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa...*, p. 66–69. Š. Liekis, *The Transfer of Vilna District into Lithuania, 1939*, *Polin, Studies in Polish Jewry*, t. 14, 2001, p. 213; VSD Raportas, 1939 11 02, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 187, l. 349; Vidaus Reikalų Ministro ats. Brig. Gen. Skučo pareiškimas dėl įvykių Vilniuje, *Lietuvos aidas*, 1939 11 06, p. 1; Žydų reakciją dėl pavėluoto lietuvių policijos intervencijos aprašė Lietuvos saugumas, *LCVA*, VSD Biuletenis, nr. 268, 1939 11 08, f. 378, ap. 10, b. 187, l. 383.

Kad Vilnijos gyventojus bus įmanoma atversti į lietuviybę, neabejojo kalbininkas Juozas Balčikonis, remdamasis XIX a. pirmosios pusės carine statistika, rodančia tuometę lietuvių demografinę persvarą. Kelionė po Vilnią jį įtikino, jog gyventojų „sulenkėjimas ir sugudėjimas“ – vėlyvi procesai, duodantys realias galimybes įveikti jų pasekmes. Savo ruožtu, Mykolas Römeris aiškino: Vilnius sudaro istorinę Lietuvos sostinę ir ... yra etnografinėje Lietuvos teritorijoje ir paskelbusi neutralumą Lietuva yra Lenkijos atžvilgiu neutrali ir jokių prieš Lenkiją nukreiptų žygių daryti neturi. Iš to sekė – Vilniaus ir jo krašto dalies grąžinimas į Lietuvos valdomos valstybės teritorijos sudėtį nėra aktas, nukreiptas prieš Lenkijos valstybę ir teisiškai ją užgaunąs. Vis dėlto, M. Römeris pripažino, jog Vilniaus integracijos klausimas bus Lietuvai vienas iš rimčiausių istorinių valstybinio proto egzaminų.

Leidinio, skirto Vilniui, baigiamasis žodis priklausė redaktoriui Juozui Keliuočiui. Skiltyje *Ko nereikia daryti* pabrėžtas penktasis punktas: *Vengti Vilniuje šovinistinių žygių, neįžeidinėti ir nežeminti žmonių vien už tai, kad jie kalba gudiškai ar lenkiškai. Atsiminkime, kad daugumas jų yra tikri lietuviai, o tik istorinių aplinkybių buvo sulenkėję ar sugudėję. Duokime jiems laiko ir galimybių laisvai ir ramiai apsispręsti ir susirasti tikrąją savo tautybę.*

Išties, retas lietuvis suabejojo Vilniaus priklausomybės Lietuvai teisėtumu. Trys pagrindiniai Lietuvos teisės į Vilnių ramsčiai visiškai aiškūs: amžinosios sostinės vaidmuo Lietuvos valstybės istorijoje, būtinumas atitaisyti agresijos pasekmes, nes Lenkija klasta pasiglemžė Vilnių nepaisydama tarptautinės teisės normų, pagaliau – gyventojų autochtonų pirmąsias tautybės nekintamumas (amžina priklausomybė lietuvių tautai nekreipiant dėmesio į paviršutiniškus kultūrinius pokyčius ir gimtos kalbos kaitą).

Emocine prasme reikšmingiausia – paskutinė tezė. Ją geriausiai apibūdino žymus tarpukario Lietuvos literatas I. Šeinius: *Išgirsti žmonių, kurie rėžia iš peties, – Lietuvoj mes žinom tik vieną mažumą, žydų mažumą. Kas lenku pasivadina, tai tik aplenkėjęs lietuvis.* Įvardijęs Lietuvos nesėkmę integruojant „grynai lietuvišką“ Klaipėdos kraštą, autorius įspėjo, ganėtinais spalvingai: nors „antropologiškai“ save vadina lenkais ir vokiečiais, galbūt, ir yra lietuviai, vis dėlto *pagaliau turėtumėm*

*suprasti, kad kaip krikštytas negras dar ne italas, taip lietuviškai nemo-kantis lietuvis dar nėra nusidėjėlis ar antros rūšies žmogus. Nekvestionuo-damas Vilnijos krašto gyventojų įgimtos lietuviškos kilmės, I. Šeinius ragino lietuviybę pritraukti sulenkėjusius lietuvius jų pačių lenkiška kalba.*⁵⁰

J. Keliuočio ir I. Šeinius propaguojamai minkštajai linijai pritarė kai kurie liberalesnės inteligentijos atstovai: M. Römeris, diploma-tas Viktoras Čečėta, Vincas Krėvė-Mickevičius (pastarasis irgi iškėlė vyriausybės politiką Klaipėdoje kaip nepasisekusios lituanizacijos pavyzdį). 1940 m. pavasarį M. Römerio iniciatyva buvo suruoštas lietuvių ir lenkų inteligentų pasitarimas kuriame dalyvavo V. Krėvė, ekonomistas prof. Vladas Jurgutis, vilnietis mokytojas Antanas Kru-tulys, Vilniaus radijo lenkų sekcijos vadovas Fabijonas Neveravičius, diplomatas V. Čečėta. Lenkų pusei atstovavo advokatas Zygmuntas Jundziļlas, buvęs senatorius, daug rašęs lietuvių ir lenkų klausimais, Stepono Batoro universiteto profesorius Sewerynas Wyslouchas, dien-raščio *Gazeta Codzienna* bendradarbis Ludwikas Chomińskis ir kiti, sudarę neva *reprezentacinį kolektyvą, žinomų Vilnijos visuomenės ir kul-tūros veikėjų*.

Lenkai kaltino valdžią dėl pasų ir pilietybės problemų, vietinių gyventojų pašalinimo iš tarnybų, priekaištavo lietuvių visuomenei už žiniasklaidoje skleidžiamą neapykantą lenkiškumui ir lietuviško jau-nimo vykdomas provokacijas. Dėl jaunimo lietuvių atstovai pareiškė: problemos išnyktų, jei lenkai besąlygiškai pripažintų Vilnių Lietuvos sostine. Charakteringa, kad lenkų atstovų priekaištai lietė iš esmės konkrečias administracines bei ekonomines problemas, o lietuviai teikė antropologine mitologija paremtus aiškinimus, kad šaknys „nepa-kantumo lenkiškumui išplaukia iš to, kad jinai išsekino gyvybines lie-tuvių tautos jėgas, atimančių iš jos geriausius sūnus, kas pastebima

50 Citatos paimtos iš straipsnių: A. Šapoka, *Vilnius – politinis Lietuvos centras...*, p. 745–748; M. Römeris, *Vilnius ir tarptautinė teisė...*, p. 749–750; I. Šeinius, *Vilniaus politika...*, p. 751–752; J. Balčikonis, *Dėl Vilniaus krašto lietuviškumo...*, p. 768; J. Keliuotis, *Vilnius ir reformos...*, p. 780; *Naujoji Romuva* [Specijalus Vilniaus n-ris], nr. 42–43, 1939 10 22.

ypač Vilniuje“.⁵¹ Šie ir kiti susitarimo bandymai nepatraukė plačiosios visuomenės dėmesio.

Nekompromisinės kovos prieš lenkiškumą šalininkai siūlė aštresnes lietuvinimo priemones. Radikalią poziciją palaikė jaunieji tautininkai, nemaža studentijos dalis, Šaulių sąjungos nariai ir jaunesnieji karininkai. Lapkričio pradžios *Vairo* numeryje, kaip atsakas „liberalėse“ linijai, pasirodė keletas straipsnių, reikalaujančių „kietos rankos“. Rašytojas Vytautas Alantas teigė: *manyti, kad kova dėl Vilniaus pasibaigė kartu su jo politiniu inkorporavimu į Lietuvos valstybę būtų didelė ir nedovanotina klaida*. Jo nuomone, administracinė ir ekonominė Vilniaus krašto integracija *nėra jau toks sunkus dalykas*. Atmesdamas lėtą „kultūrinės infiltracijos“ metodą, V. Alantas aiškino, kad karas suteikė galimybę svarstyti ir *kitokį šios problemos sprendimą* – mechaninį, ir kaip pavyzdį nurodė nacių vykdytą lenkų iškėlimą iš Gdynės. Rašytojas kvietė nebijoti *nueiti iki kraštutinių nacionalistinio galvojimo bei pasielgimo ribų*.⁵²

Vincas Rastenis piktinosi, jog Vilniuje dar švaistosi lenkų uniformomis apsirėdę geležinkeliečiai, siūlė *daugiau kieto ryžtumo ir mažiau iliuzijų bei kenksmingų skrupulų*, vengti *klaidingo tolerancijos supratimo*.⁵³ Laikraštininko Bronio Railos straipsnyje įvardyti du Lietuvos valstybei ir tautai pavojingi veiksniai – *stipri ir gausinga Vilniaus miesto lenkiškoji grupė ir lenkų šovinistų dvasininkų diriguojama Vilnijos katalikų bažnyčia*.⁵⁴ Tautininkų organo skiltyje *Savaitės pastabos* šaipomasi iš tų Vilniaus lietuvių, kurie nesupranta klastingos lenkų tautos prigimties: *Keista darosi, kad lietuviai patriotai ir ilgai gyvenę lenkų tarpe dar negalėjo perkąsti lenkiškos psichologijos ir charakterio*. Toliau apžvalgininkas pripažįsta nuomonių įvairovę *Vilniaus įjungimu į Lietuvos valstybės organizmą klausimu, pasireiškia dvi tendencijos, kurios savo esmėje nėra kuo viena nuo kitos nesiskiria, bet skiriasi metodais, būtent: vieni nori radikalaus ir greito su Vilniumi ir Vilniaus kraštu susijusių pro-*

51 P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie...*, s. 303–305.

52 V. Alantas, Lietuviško nacionalizmo erdvė, *Vairas*, nr. 44, p. 861–863.

53 V. Rastenis, Tolerancija Vilniuje, *Vairas*, nr. 44, p. 864.

54 B. Raila, Kova už lietuvišką sostinę, *Vairas*, nr. 44, p. 868–869.

*blemų sprendimo, pasisakydami prieš bet kuriuos kompromisus, kiti yra linkę į švelnesnę politiką. Pirmajai pažiūrai daugiausia atstovauja jaunesnioji karta, antrajai – vyresnioji. Mūsų nuomone, reikia kalti geležį, kol ji karšta, kai atšals, bus sunku ją palenkti.*⁵⁵

Vilniaus lenkiškosios visuomenės reakcija į savos valstybės žlugimą ir įjungimą į Lietuvos Respubliką iš pradžių nebuvo vienalytė. Dalis sutiko lietuvius kaip gelbėtojus iš sovietinio teroro, per kurį nukentėjo daugelis dvarininkų ir inteligentų. Henryko Dembińskio, valstybinio archyvo direktoriaus, liudijimu, eidamas į darbą jis išvydęs baisų vaizdą: sovietų kareiviai mėtė į gatvę archyvinių dokumentų ryšulius. Direktorius, *stebėjo iš šalies ir su bejėgiu pykčiu stebėjo barbarišką vandalizmą*. Pasak istoriko Longino Tomaszewskio, *vilniečiai su neslepiaama satisfakcija stebėjo bolševikų evakuaciją*, kai kurie su įdomumu žiūrėjo į lietuvių kariuomenę, kuri buvo, pasak jų, *geriau apsirėdusi negu rusai*.⁵⁶ Istorikas P. Łossowski vaizdžiai aprašė tuometę lenkų visuomenės būseną, lūkesčius ir iliuzijas. *Ne vienas vilnietis suprato, jog lietuvių valdžia – ne pats blogiausias variantas, suvokė, kad Vilniuje padėtis buvo žymiai geresnė negu sovietų ir nacių okupuotoje Lenkijoje. Nors ekonominė padėtis ir nedarbas kankino daugelį, badas negrėsė. Lenkų nuotaikas veikė ne tik Lietuvos lituanizacijos politika Vilniuje*, bet ir ateities vizijos bei karo eiga, patikimų žinių trūkumas, visuomenėje plintantys gandai. Netrūko, pasak P. Łossowskio, lenkų, ypač atbėgėlių iš Lenkijos, provokacijų, išsišokimų.

LDK atnaujinimo šalininkai, vadinamieji *krajowcai*, sudarė ryškią mažumą, kuriai atstovavo Ludwikas Abramowiczius, Ludwikas Chomińskis, Józefas Mackiewiczius ir kt. Nemaža dalis Vilniaus lenkų visuomenės *krajowcus* traktavo kaip *kenkiančius lojalistus, kolaborantus, o geriausiu atveju kaip naivius utopistus-svajotojus*.⁵⁷ Neįtiko *krajowcai* ir lietuviams. Ryšiams su lietuvių administracija palaikyti buvo sukurtas Lenkų komitetas, vadovaujamas Bronisławo Krzyżanowskio. Komitetą, kaip atstovaujantį lenkų visuomenės interesams, neoficialiai pripažino lietuvių administracija, bet jo ir lietuvių administracijos pastangos rasti

55 Savaitės pastabos, *Ten pat*, p. 876.

56 L. Tomaszewski, *Kronika wileńska 1939–1941*, Warszawa, 1994, s. 39–41.

57 P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie...*, s. 155, toliau žr. *Ten pat*, s. 148–170.

modus vivendi atsimušę į Lietuvos politikos posūkius Vilniuje. Baigiant 1939 m. ryškiai sustiprėjo Lietuvos vyriausybės bandymai kuo greičiau lietuvininti Vilnių laikantis linijos, kurią jau buvo nubrėžę *Vaire* minėtieji radikalūs tautininkai.

Vietinių lenkų pasiryžimas kovoti su lietuvių „okupaciją“ rėmėsi tiek objektyvia padėties analize, tiek subjektyviais stereotipais apie piktavališkus ir nesubrendusius lietuvius. Dauguma lenkų tikėjo, jog lietuvių valdymas būsiąs trumpalaikis, vylėsi aljanso pergalės, tikėjosi, kad Lenkija būsianti atstatyta su 1939 m. sienomis. 1940 m. pavasarį jau kūrėsi ginkluoto pagrindžio formuotės, pavyzdžiui, Pulko grupė (*Koła Pulkowe*) bei vadinamasis Valdžios komisariatas (*Komisariat Rządu*).

Kovingai nusiteikusius lenkų patriotus neramino Prancūzijoje dislokuotos Lenkijos egzilinės vyriausybės žymiai atsargesnis nusistatymas Lietuvos atžvilgiu. Lapkričio 15 d. egzilinė vyriausybė nustatė dviprasmišką formuluotę: *a) Vilniaus ir Vilnijos klausimą pripažinti atviru – Lenkija neatsisako savo teisių*. Toliau ministrai liepė Lietuvos lenkams: *b) nesprendžiant abiejų tautų ir valstybių bendravimo formas palaikyti ir praplėsti kuo glaudesnius santykius su lietuviais; c) propagandos tikslu, išnaudoti kuo plačiau glaudų ateities lenkų–lietuvių bendradarbiavimą išnaudojant Lietuvos baimę Vokietijos ir Sovietų Rusijos atžvilgiu*.⁵⁸ Nuosaiikią politiką vyriausybės ministrų kabinetas patvirtino gruodžio 12 d. rezoliucija, kurioje pareiškė: „dabartinėse sąlygose“ pagrindinės karinės organizacijos Vilniuje nepageidaujamos.⁵⁹ Vyriausybė pripažino, jog lenkų padėtis „lietuvių okupacijos“ sąlygomis buvo itin geresnė negu „kitose lenkų žemėse“. Vilniuje veikė lenkų spauda, vidurinės mokyklos ir dar (kol kas) universitetas. Lietuvių valdymas, pasak ministrų, buvo palyginti švelnus. Išties, vokiečių spauda kaltino lietuvius dėl per didelio *nuolaidumo lenkų terorizmui*, ragino taikyti griežtesnę politiką.⁶⁰

58 *Studium Polski podziemnej. Armia krajowa w dokumentach 1939–1945*, red. Halina Czarnocka, t. 1, Londyn, 1970, Wskazówki dla Komisji Polskiej na Litwie, 1939 11 15, s. 7–8.

59 AK, t. 1, s. 26.

60 *Ten pat*, t. 1, Ogólny raport polityczno-gospodarczy, s. 68; Lietuvos „pernelyg švelnią“ politiką lenkų pagrindžio atžvilgiu kritikavo ir sovietai.

Oficialiosios Lenkijos požiūris netenkino lenkų pasipriešinimo judėjimo aktyvistų, net piktino dalį vilniečių visuomenės. Iš Lenkijos pogrindžio 1940 m. sausio mėn. atsiųstame raporte rašoma apie visuomenės reakciją į pasklidusį gandą, jog buvęs Lenkijos Senato maršalka, vilnietis Aleksandras Prystoras neva kvietęs lenkus lojaliai elgtis Lietuvos atžvilgiu: *Ta žinia sukėlė audrą Vilnijos lenkuose, kurie tvirtina, kad už jokią kainą jie neis į kompromisus atiduoti Vilnių Lietuvai, nebent po pralaimėtos kovos, į kurią jie pasiruošę stoti*.⁶¹

1939 m. gruodžio 12 d., Lenkijos egzilinės vyriausybės premjero Władysława Sikorskiego įgaliojimu, prof. Adamas Żółtowski, žinomas filosofas, turėjęs ir diplomatinio darbo patirties, išvyko iš Paryžiaus į Lietuvą kaip neoficialus *Lenkijos vyriausybės patikėtinis*⁶². A. Żółtowski turėjo tris pagrindines užduotis: paskirstyti pinigus lenkų pabėgėliams, atnaujinti ir praplėsti Lenkų komiteto veiklą Kaune ir „pagal galimybes“ bandyti susitarti su Lietuvos vyriausybės atstovais. Profesoriumi buvo pavesta įtikinti „lietuvišką pusę“, jog Vokietija – Lenkijos ir Lietuvos priešas. Egzilinės vyriausybės pasirašytoje instrukcijoje A. Żółtowskiui buvo liepta nekelti Vilniaus priklausomybės klausimo, kurį galų gale išspręsią „patys įvykiai“, tačiau duoti suprasti, kad *jokiu būdu Lenkijos vyriausybė neatsisako savo teisių ir nepripažins brutalaus* [t. y. vokiečių] *puolimo pasekmių*.

A. Żółtowski turėjo įtikinti lietuvius, jog *ateitis prives prie reikšmingų politinių santykių permainų Rytų Europoje, kad Lietuva, kartu su Lenkija, aktyviai ir savarankiškai turi siekti, idant bent teritorijoje nuo Baltijos iki Rudavų kalnų [Gór Kruszcowych] sukurti ateityje valstybių sąjungą, kuri užkirstų kelią naujam vokiečių puolimui*. Kaunas turėjo suprasti, jog ryšium su tuo didžiu tikslu valstybėms ir tautoms yra nulemta tarpusavyje bendradarbiauti, jeigu nenori žūti, privalo atsisaikyti savo išankstinių nuostatų ir neleisti smulkiems ginčams privesti prie tarpusavio susiskaldymo. Laikydamasis praktiško egzilinės vyriausybės požiūrio į „lietuvių okupuotas“ sritis, A. Żółtowski siūlė Vilniaus lenkams, kiek galimybės leidžia, priimti Lietuvos pilietybę, nes tai

61 AK, t. 1, Meldunek, nr. 2, do Komendanta Głównego Z. W. Z., s. 82.

62 Plačiau apie A. Żółtowskio vizito maršrutą žr. K. Tarka, *Konfrontacja...*, s. 28–30.

palengvinsią jų gyvenimo sąlygas, bet *neturės jokios nei politinės nei teisinės reikšmės*.⁶³

Nors iš esmės egzilinė vyriausybė laikėsi principo *restitutio in integrum*, bet nesiekė eskaluoti opiausio klausimo. Užsienio reikalų ministras Augustas Zaleskis 1939 m. spalio 31 d. Paryžiuje susitikęs su Petru Klimu nelietė Vilniaus problemos, nors turėjo gerai žinoti lietuvių nusistatymą „amžinosios sostinės“ atžvilgiu, tik siūlė palaikyti kontaktus. Prieš išvykdamas į Kauną, A. Żółtowski gruodžio pokalbyje su P. Klimu užsiminė, jog Vilniaus statusas yra laikinas. Pasak lenkų profesoriaus pranešimo, P. Klimo atsakas buvo emociingas ir kategoriškas: ... *tu klausimu Lietuvos vyriausybė neis į jokių kompromisus ir net nesileis į diskusijas*.⁶⁴

Prof. A. Żółtowskio vizitą akylai stebėjo Lietuvos Valstybės saugumo departamentas. 1940 m. balandžio 20 d. VSD direktorius Augustinas Povilaitis pateikė išsamų vizito pranešimą, iš kurio paaiškėjo, jog saugumo agentai sekė kiekvieną patikėtinio žingsnį, dažnai veikė pažodžiui nurašydami jo pranešimus ir pokalbius su vietinės lenkų visuomenės atstovais (pr. 2 priedą). Dokumentas vertingas tuo, kad viešėdamas Lietuvoje profesorius išsakė ne tik pagrindinius Lenkijos egzilinės vyriausybės nuostatus dėl padėties Vilniuje ir santykių su Lietuva, bet ir dalies lenkų inteligentijos tipiškų kompleksus ir stereotipus lietuvių atžvilgiu.

Iš pranešimo matyti: lenkų politinio elito įsitikinimu, ateities Lenkija turėsianti vadovauti mažesnių valstybių sąjungai, galinčiai apsaugoti centro ir rytų Europos tautas nuo Vokietijos ir Sovietų Sąjungos agresijos, iš esmės atgaivinus po Pirmojo pasaulinio karo propaguojamą *cordon sanitaire* projektą. Vis dėlto ateities Lenkijos ir Lietuvos valstybių santykius profesorius įsivaizdavo savaip, pateikdamas kiek radikalesnę liniją, skirtingą nuo egzilinės vyriausybės. A. Żółtowskio nuomone, *lietuvių reikalas, būtų buvęs seniai išspręstas atitinkamai Lenkijos interesams*,

63 Žr. Instrukcja dla prof. A. Żółtowskiego do Kowna, nedatuota, W. Sikorskiego parašas. Padėka prof. Alfredui Sennui už autoriui perduotą instrukcijos kopiją, *Hoover Institution*, Box 5, P-MSZ kolekcija.

64 K. Tarka, Spór o Wilno. Ze stosunków polsko-litewskich w latach drugiej wojny światowej, *Zeszyty historyczne*, t. 140, 1995, s. 62–63.

jeigu Piłsudskis užuot žygiavęs į Kijevą, būt pasukęs į Kauną. Tokiu būdu Lenkija būtų turėjusi tapti lemiamu veiksmu Pabaltijyje. J. Piłsudskio užsienio politikos viena iš dvejų pagrindinių klaidų: ... užuot paėmęs Lietuvą Lenkijos globon..., leido Kaunui susisiekti su lenkų priešais ir paremti savo užsienių ir vidaus politiką priešlenkiškais šukiais (kita klaida – trukdė susitarti su Čekoslovakija).

Lenkijos globoje *Lietuva nebūtų atsispyrusi lenkų kultūros, o vėliau politikos penetracijai. Taigi, mūsų rankose būtų atsiradęs raktas į Pabaltijį, koku yra Lenkijai Lietuva.* A. Žółtowskio manymu, tik stipri ir patvari lenkų įtaka Lietuvoje galinti įtvirtinti „didžiosios Lenkijos“ vaidmenį kuriant stabilią ir saugią Rytų Europą. Lietuvos saugumas taip apibendrina A. Žółtowskio įsivaizduotą geopolitinę erdvę, kurią turėsianti užimti Lietuva: ... *atgaivinta Lenkija negalėsianti toleruoti tokios Lietuvos, kuri atkakliai laikysiantisi lenkiškumo naikinimo politikos. Tik liovus kovoti su lenkiškumu Kauno Lietuvoje, galėtų susidaryti pagrindai geriems Kauno ir Varšuvos santykiams palaikyti. Lenkija turėsianti reikauti pašalinti iš valdžios tautininkų kliką* [pabraukta originale], *kuri jau eilę metų kovoje su lenkiškumu mato svarbiausią tautinės ir valstybinės Lietuvos tikslą... Jokios lietuvių užsienio politikos vadovų deklaracijos dėl bičiuliško kaimyninio sugyvenimo su Lenkija neturėsiančios jokios vertės tol, kol Lietuva nenutrauks savo priešlenkiškos vidaus politikos. Kol tai nebūsią padaryta, ji kiekviena proga darysianti sąmokslus prieš Lenkiją su kiekvienu jos priešu, kaip tatau būvę per paskutiniuosius 20 metų.*

Mintis, jog ateities Lenkija negalėsianti toleruoti antilenkiškos politikos, išplaukė iš Lenkijos kaip regiono lyderės supratimo: *Tiesiog neįtikėtinas dalykas, kad didelė valstybė leistų tokiam reiškiniui įvykti per mažą kaimyną.*

Vis stiprėjantis lenkų visuomenės priešiškasasas Lietuvai ir lietuviams galėjo slėpti ir subjektyvius reiškinius. Kaip atsakas į lietuviams populiarių nepatikimo, sukto ir klasingo lenko įvaizdį, neigiamas lietuvių stereotipas tarp lenkų žymiai sustiprėjo karo metais. Plačiai sklido mintis, kad „kresų“ gyventojai esą žemesnės kultūros. Neveikiamos išorinių jėgų, „kresų“ tautos natūraliai pasirinktų pranašesnę lenkų kultūrą. A. Žółtowskio pasisakymuose apstu frazių apie *lietuvių primityvius protus*, apie *nepaprastą lietuvių primityviškumą*, tariamą baimę, jog *lenkai žiūri į juos iš viršaus ir traktuoja juos, kaip žemesnės kultūros*

*žmonės. Kitur rašoma, pasak A. Żółtowskio, kad neūžauga lietuvis su sadistiniu džiaugsmu juokiasi iš pargriuvusio lenkų milžino arba jog gau-nasi įspūdis, kad Vilnių užėmę pusiau laukiniai žmonės, nemokantys, kaip elgtis su fabriko aparatais.*⁶⁵

Panašios nuomonės vyravo ir tuometėje Lietuvos lenkų aukštuo-menėje, kaip matyti iš J. Szembeko pokalbio su grafu Janu Przeździec-kiu, Rokiškio dvarininku, kuris papasakojęs sekretoriui apie *vidinius santykius Lietuvoje* užmezgus diplomatinis santykius: *Lietuviai yra nepaprastai įtarūs ir klastingi. Traktuojant juos reikia visuomet atsiminti, kad partnerio nuolaidumas lengvai jų įvertinamas kaip jo silpnumas. Todėl elgesio devizas su jais turi būti griežtumas. Nepaisant šito, pasąmonėje jie jaučiasi žemesni už lenkus ir mūsų pasiuntinys turi išnaudoti tas nuotai-kas: nereikia su jais per daug draugiškai, bet geriau santykiuose su jais rodyti tam tikrą išdidumą.* J. Przeździeckio nuomone, ... *jeigu kalbame apie Vilniaus problemą, tai tėra gan dirbtinai palaikomas reikalas jaunų nacionalistinių sluoksnių. Dauguma gyventojų mažai tuo reikalu domisi.*⁶⁶ Lietuvių ir lenkų santykiuose ilgainiui susidarę subjektyvūs stereoti-pai ir mitai buvo tiek pat svarbūs sprendžiant abiejų tautų tarpusavio konfliktus, kiek ir objektyvūs teritoriniai ir geopolitiniai faktoriai. Lie-tuvio, primityvaus, klastingo padaro, kurio valstietiškam charakteriui labiau rūpėjo praktiški apskaičiavimai, negu idealai, skatino klaidingai vertinti lietuvių visuomenės nuotaikas apie Vilnių.

Lapkričio pabaigoje suintensyvėjo Vilnijos lituanizacijos procesas, grindžiamas naujais Lietuvos Respublikos pilietybės įstatymais, ekono-minio stabilizavimo programa, kampanija prieš lenkų hierarchijos įtaką Katalikų bažnyčiai, administracijos ir švietimo transformacija, kova su lenkų pagrindžiu. 1939 m. lapkričio 20 d. priimtas LR pilietybės įstaty-mas praktiškai paskelbė „ateiviais“ visus gyventojus, atvykusius į Vilniją lenkų „okupacijos“ metais (1920–1939), neskirdamas naujų pabėgėlių nuo gyvenusių Vilnijoje beveik visa tarpukarį. 1940 m. kovo 20 d. visi 1920–1939 m. „imigravę“ į Vilniją buvo paskelbti svetimšaliais.⁶⁷

65 Citatos paimtos iš Lietuvių–lenkų santykiai (pagal prof. A. Żółtowskį), 1940 04 20, LCVA, VSD Biuletėnis, nr. 130, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 486–503.

66 Cituota iš J. Szembek, *Diariusz i teki...*, t. 4, s. 92–93.

67 R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa...*, p. 53, 109–112.

Gyventojų suskirstymas į piliečius ir svetimšalius neigimai veikė daugelio vilniečių ekonominę padėtį, kadangi pastariesiems praktiškai buvo panaikintos galimybės patekti į valdiškas tarnybas. Be abejo, daugelį siutino tai, kad nemažai žmonių, juridškai vadinamų „svetimšaliais“, turėjo Vilniuje kur kas gilesnes šaknis negu atvykę „Kauno Lietuvos“ tarnautojai.

Emocijas stipriai dirgino vienas opiausių ir seniausių tautinių konfliktų židinių – kalbos vartojimo Lietuvos bažnyčiose problema. Kaip minėta, lietuvių liaudies nepasitenkinimas dėl kalbos persekiojimo atsispindi įvairiuose XIX a. pradžios šaltiniuose, o smurtinių konfliktų bažnyčiose ypač padaugėjo XX a. pradžioje.⁶⁸ Lietuvoje įsiminti Palaimintojo Jurgio Matulaičio sunkūs vyskupavimo metai Vilniuje (1918–1925), kai jam teko susidurti su lenkų nacionalistų, ypač endekų, pasipriešinimu. Lietuva dėjo nemažai pastangų pašalinti Vilniaus arkivyskupą Romualdą Jałbrzykowską, kurį įžvelgė kaip nenumaldomą krašto lituanizacijos priešą. Sausio 5 d. kalboje Tautininkų sąjungai premjeras A. Merkys įspėjo vengti ekscesų prieš lenkų hierarchus ir viešai pažadėjo Vatikanui nekliudyti R. Jałbrzykowskio „dvasienei misijai“. Vis dėlto Šventasis Sostas pareiškė protestą dėl kelių lenkų kunigų deportacijos už tariamai nacionalistinę veiklą. Diplomatiniai ėjimai negalėjo užgožti paprastų piliečių bažnytinio konflikto. Į Vilnių atvykę lietuviai primygtinai reikalavo daugiau pamaldų lietuvių kalba, neretai lietuvių ir lenkų jaunimo kivirčiai peraugdavo į riaušes bažnyčiose. Gegužės 5 d. prelatas Peronis, Vatikano pasiuntinybės Lietuvoje sekretorius, buvo apstumdytas per antilenkišką demonstraciją. Nors Lietuvos URM atsiprašė už incidentą, kivirčiai dėl teisės prabilti į Dievą sava kalba tesėsi ir toliau.⁶⁹ Susirūpinę vis didėjančia įtampa, Lietuvos diplomatai bandė paveikti Vatikaną, kad arkivyskupas R. Jałbrzykowski leistų daugiau lietuviškų pamaldų, nes artėjant Sekminėms, *kada*

68 Plačiau apie tai tuomet rašė kun. Kazimieras Prapuolenis ir kt. Žr. *Vilniaus vyskupių katalikų būties ir panpolonistų išdykimas: lietuvių kunigų memorialas*, Tilsit, 1913; K. Prapolanis, *Polskie apostołstwo w Litwie*, Wilno, 1913.

69 P. Lossowski, *Litwa a sprawy polskie...*, s. 280–281; R. Žepkaitė, *Vilniaus...*, p. 134–139; A. Gaigalaitė, *Klerikalizmas Lietuvoje*, Vilnius, 1970, p. 184–187. Plačiau apie tuometinę Vatikano politiką, žr. H. Stehle, *Eastern Politics of the Vatican*, Athens, 1964, p. 196–201.

*laukiama Vilniuje atvykstant daug maldininkų iš visos Lietuvos, gali pri-
eiti prie dar rimtesnių susidūrimų.*⁷⁰

Švietimo problemos žiebė naujus nesantaikos židinius. Stepono Batoro universitete (SBU) 1939 m. rudenį lietuviai sudarė vos 2 % studentų, tačiau vyriausybė gruodžio 13 d. įstatymu panaikino SBU ir paskelbė *atgaivinę Vilniaus universitetą*. Formaliai įsteigus Lietuvos valstybinį universitetą, visi buvę studentai ir darbuotojai privalėjo iš naujo registruotis, teikti pareiškimus naujam universiteto valdytojui. Sovietmečiu išleista oficialioji Vilniaus universiteto istorija gan šaltakraujiškai apibūdina proceso padarinius: *Daugumas Stepono Batoro universiteto studentų ir mokslo personalo buvo kilę ne iš vietos gyventojų ir todėl jie netešė studijų bei darbo Vilniaus universitete.*⁷¹

Visai kitą vaizdą atspindi lenkų šaltiniai. Lenkų visuomenės reakcija į vieno iš pagrindinių lenkų kultūros židinių Vilniuje panaikinimą buvo skausminga, sukėlė protestų bangą. *Iš visų valdžios metodų, siekiančių priverstinai lituanizuoti prijungtas sritis*, rašo istorikas P. Łosowski, *Stepono Batoro universiteto likvidavimas priklausė prie pačių svarbiausių ir kraštutiniausių žingsnių.*⁷² Prieš pat 1939 m. Kalėdas visi buvę lenkų profesoriai, kurių butai priklausė universiteto kompleksui, gavo įsakymą tuoj pat išsikraustyti. Iki Naujųjų Metų bendrabučius turėjo palikti ir studentai, o 1940 m. sausio 15 d. 600 studentų buvo išsiųsta į Žagarę.⁷³ Atleistas rektorius Stefanus Ehrenkreuzas profesūros vardu 1939 m. gruodžio mėn. išsiuntė atsisaukimą į *viso pasaulio profesorius*. Skųstasi, jog įvestą lietuvių dėstomąją kalbą *bus labai sunku išmokyti* ir iš viso nėra naudinga – ja tekalba vos du milijonai gyventojų, tos kalbos literatūrinė ir mokslinė kūryba dar neišsivysčiusi. 1940 m. sausio mėn. išsiųstas protestas ir Lenkijos egzilinei vyriausybei Angerse, Prancūzijoje.⁷⁴

70 Juozo Urbšio *Pro memoria* 1940 05 11, *Hoover Institution archyvas*, Turausko rinkinys, CSUZ 75015-A, Box 7, l. 1.

71 V. Merkys (ats. red.), *Vilniaus universiteto istorija 1803–1940*, Vilnius, 1977, p. 318.

72 P. Łosowski, *Litwa a sprawy polskie...*, s. 227.

73 P. Łosowski, *Likwidacja Uniwersytetu Stepana Batorego przez władze litewskie w grudniu 1939 roku: dokumenty i materiały*, Warszawa, 1991, s. 14–15.

74 *Ten pat*, p. 71–86.

Žymūs Lietuvos akademikai stengėsi paaiškinti situaciją, savaip vertindami Vilniaus universiteto situaciją, pabrėždami, jų nuomone, svarius istorinius argumentus. *Naujosios Romuvos* kovo 10 d. numeryje Mykolas Biržiška akcentavo universiteto nuopelnus skatinant lietuviškos kultūros gaivinimą, pažymėjo XIX a. pradžios *žemaitiškąjį filaretizmą*. Anot M. Biržiškos, lenkų valdžios metais universitetas neteko savo autentiškumo ir gyvybinio ryšio su visuomene, nes dominavo *iš šalies Varšuvos nustatoma* antilietuviška SBU politika, kurią primetė vietiniams žmonėms *daugiausia iš Lenkijos atsiųstos mokslo pajėgos*. Gal nenorėdamas perlenkti lazdos, M. Biržiška išvardijo „su pagarba“ universiteto lenkų profesorius, padėjusius lietuviams ir dirbusius „rimtą“ mokslinį darbą: profesorius M. Zdziechowski, J. Ostrębski, M. Kridlį, H. Łowmiański, J. Rudnickį ir kt. Apie susidariusią padėtį įžengus lietuviams, profesorius teušiminė: *nenorėtume minėti nesenos dar praeities... ir apie tik užgesusią įstaiqą plačiau kalbėti (šaltas istorijos sprendimas bus dar ateityje)*.⁷⁵ Didelis smūgis lenkų visuomenei buvo vidurinių mokyklų ir gimnazijų lietuvinimas, masiškai atleidžiami mokyklų direktoriai ir keičiami lietuviais, dažnai atvykusiais iš „Kauno Lietuvos“. Planai per dvejus metus įvesti lietuvių kalbą kaip dėstomąją buvo gana nereali, tad nenuostabu, jog sukėlė streikų ir protesto demonstracijų bangą.⁷⁶

Konfliktai aštrėjo ir kitose kultūros srityse. Lietuvių jaunimą ir ypač studentus, atvykusius į Vilnių, erzino amžinojoje sostinėje aki-vaizdas lenkų kultūros dominavimas. 1940 m. pavasarį Vilniuje veikė vos kelios lietuvių kultūrinės organizacijos ir vienas teatras. Balandžio 7 d. lietuvių studentų grupė paskelbė *karą prieš lenkiškumą*. 1940 m. pavasarį Vilniuje ėmė intensyvėti smurtinių konfliktų. Po nužudyto policininko Blažio laidotuvių, kuriose dalyvavo apie 15 000 lietuvių, būrys lietuvių jaunimo sumušė lenkus. VSD pranešime yra įdomi žinutė apie įtemptus tarpetninius santykius mieste: *... kai kurie žydai reiškė pasitenkinimą, kad tą dieną šiek tiek nukentėję lenkai. Girdi, lenkų valdymo laikais jiems tekdavę kartais net per daug nukentėti, todėl dabar esą gerai, kad lenkai nėra privileijuojami*.⁷⁷

75 M. Biržiška, Perimant Vilniaus universitetą, *Naujoji Romuva*, nr. 10, 1940, p. 199.

76 Įvykius plačiai aprašė P. Łossowski, *Litwa i sprawy polskie...*, s. 225–236.

77 VSD Biuletenis, nr. 162, 1940 05 17, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 298, l. 611.

Lenkijos vyriausybės instrukcijos Vilniaus lenkų visuomenei ieškoti *modus vivendi* su lietuvių administracija atsimušė į didėjantį radikalų pasipriešinimą lituanizacijos politikai. Lenkų pagrindžio atstovai skundėsi, kad *sekant lenkų valdžios direktyvas troškome palaikyti gerus santykius su lietuviais*, bet prašė egzilinę vyriausybę suprasti, jog lietuvių vykdomos represijos, ypač SBU profesorių išmetimas iš butų, visiškai pavertė niekais bandymus susitaikyti ir reikalavo viešai pasmerkti lietuvius.⁷⁸

Lietuvos saugumas nustatė: *Vilniaus lenkų tarpe yra paplitusi nuomonė, kad lietuvių valdymas esąs tik laikino pobūdžio...* Toliau pabrėžiama, kad *netikėjimas lietuvių valdymo patvarumu turi visą eilę pasekmių*, iš kurių įvardytina lietuvių kalbos nesimokymas, didėjantis jaunimo radikalizmas, antilietuviškų nuotaikų plėtra.⁷⁹ Vis daugiau Vilnijos lenkų pritarė nuomonei, jog bet koks susitarimas su lietuviais tolygus išdavystei. *Kurjer wileński* leidėjas Witoldas Staniewiczzius pastebėjo: ilgainiui lenkų pasipriešinimas lituanizacijai išaugo į *aklą neapykantą lietuviams*. Pasak M. Römerio, lenkų antagonizmą skatino griežta lituanizacijos politika.⁸⁰ Pirmųjų dienų įspūdžiai apie lietuvius gelbėtojus nuo bolševikinio teroro, ėmę blėsti jau 1939 m. rudenį, galutinai išgaravo 1940 m. pavasarį.

Vilniaus lenkų skundai ir agitacija pasiekė Angerse dislokuotą Lenkijos egzilinę vyriausybę, kuriai ypač neigiamą įspūdį padarė atstovo Tautų Sąjungoje Jurgio Savickio 1940 m. kovo 29 d. pareiškimas, kategoriškai patvirtinęs Vilniaus priklausomybę Lietuvai. Gegužės pradžioje premjeras W. Sikorskis prakalboje, skirtai okupuotajai Lenkijai, pasmerkė lietuvių „okupaciją“, sulyginęs ją su vokiečių ir sovietų okupacijoms. Dėl griežto prakalbos tono prancūzų cenzūra iš pradžių ketino išbraukti žodžius apie Vilniją ir visų lenkiškų žemių gražinimą.⁸¹ W. Sikorskio kalbos tekstas, nedelsiant išplatintas Vilniuje, sulaukė lenkų visuomenės pritarimo. Pasak VSD, lenkams imponavo premjero tvirtinimas,

78 AK, t. 1, PPłk. Sulik do gen. Sosnowskiego, O sytuacjach na ziemiach północno-wschodnich R. P., p. 176–177.

79 VSD Biuletenis, nr. 60, 1940 02 23, LCVA, f. 378, ap. 7, b. 2234, l. 66.

80 K. Tarka, *Konfrontacja...*, s. 47.

81 *Ten pat*, p. 53–54.

jog *Vilnius ir Vilnija buvo užimti neteisingai...*, taip pat užuomina apie *trumparegišką ir eksterminacinę lietuviškosios valdžios tvarką*.⁸²

1940 m. kovo mėn. į Angerso vyriausybės rankas papuolė Romano Knollo memorandumas, kuriame rašoma: *Lietuva turi būti sujungta su Lenkija*. R. Knollas, pagrindžio aktyvistas, buvo „minkštos“ linijos lietuvių atžvilgiu priešininkas. Pasak jo, praleistos progos 1920 m. ir 1938 m. okupuoti Lietuvą.⁸³ Balandžio pabaigoje, paveiktas primyg-tinų lenkų pagrindžio prašymų stiprinti rezistencinį judėjimą, ministrų kabinetas pritarė pagrindžio organizacijos veiklai, kuriai turėjo vadovauti Nikodemus Sulikas.⁸⁴

1940 m. birželio mėn. Kremliaus įvykdyta Lietuvos okupacija ir aneksija nepakeitė lietuvių ir lenkų santykių dinamikos. Tarpusavio nepakantumas išliko. Vienintelis abi tautines bendrijas vienijantis veiksnys, pasak tuomečio saugumo pranešimus, – dėl kai kurių žydų dalyvavimo sovietizacijos procese suvešėjęs antisemitizmas. Tiek lietuviai, tiek lenkai kalbėjo, kad Liaudies Seimo rinkimuose *geriau nebalsuoti negu savo balsus atiduoti žydams*. Kai kurie lenkai teigė *nedalyvausią rinkimuose dar ir dėl to, kad jie tebetiki Lenkijos atsisteigimu*.⁸⁵ Įniršusi lenkų ir lietuvių minia Trakuose sukilo prieš žydų vedamą rinkimų mitingą. Sovietų valdžios atstovų laimei, įsikišo policija, nes *priešingu atveju priešrinkiminės propagandos vedėjai būtų nukentėję nuo įniršusios minios*.⁸⁶ Kitame pranešime teigiama: *.. dėl atsiradusio kokio nors sunkumo kaltinama žydų mažuma... panašiai yra nusistatę ir lenkai nacionalistai. Todėl pastaruoju metu Vilniuje ima reikštis lyg savotiškas lietuvių ir lenkų nacionalistų bendradarbiavimas*.⁸⁷ Bet tai bene vienintelė tuometė lenkų ir lietuvių bendros akcijos erdvė.

1941 m. vasario 19 d. Lenkijos pagrindžio raporte egzilinei vyriausybei Londone paminėtas „lietuvių klausimas“: *Bendrai paėmus [lenkų] visuomenė prieš juos [lietuvius] yra nusistačiusi labiau negu*

82 VSD Biuletėnis, nr. 163, 1940 05 16, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 616.

83 K. Tarka, *Konfrontacija...*, s. 37–38.

84 P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie...*, s. 162–163.

85 VSD Biuletėnis nr. 139, 1940 07 10, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 699, l. 117.

86 VSD Biuletėnis, nr. 140, 1940 07 11, LCVA, f. 378, ap. b. 699, l. 621.

87 VSD Biuletėnis, nr. 210, 1940 07 23, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 76.

*prieš bolševikus. Ji laukia momento, kai galės atkeršyti už kraupius metodus, panaudotus prieš lenkus, prieš nutautinimą ir lituanizaciją.*⁸⁸ Anot N. Suliko, tik dėl „lietuvių šovinizmo“ lenkų visuomenė sveikino sovietų kariuomenę džiaugdamasi lietuvių „pralaimėjimu“. Anksčiau visa kaltę vertę žydams, dabar lenkams *visų nelaimių kaltininkais tapo lietuviai.*⁸⁹ 1940 m. lapkričio mėn. įvykusiame Lenkų tautinės tarybos (*Rada Narodowa*) sesijoje L. Želigovskis pasipriešino bet kokiai santykių gerinimo iniciatyvai, išreiškęs ypatingą pagiežą lietuviams: *Lietuvių tauta... nieko nesiekia, neturi jokių idealų, o tiktai vieną idėją: užimti Vilnių ir kenkti lenkams.* Darbo sąjungos atstovas Michałas Kwietkiewiczčius pareiškė: *Svarbiausia tai, kad praeities patirtis rodo, kad Lietuva negali likti savistovi, nepriklausoma valstybė.* Geriausiu atveju Lietuva turėjo tapti Lenkijos protektoratu.⁹⁰

Lenkų viltys, kad sovietų valdžia sustabdys Vilnijos lituanizacijos procesą, nepasiteisino. Nepaisant komunistų skelbiamų broliško internacionalizmo šūkių, tarptautiniai nesutarimai iškilo į viešumą. 1941 m. vasario mėn. Penktajame LKP suvažiavime, kuris turėjo paspartinti Lietuvos sovietizacijos procesą, Lietuvos TSR AT prezidiumo pirmininkas Justas Paleckis iš tribūnos pareiškė: *Dėl nacionalinio klausimo reikia pasakyti, kad pas mus nėra dar to sveiko internacionalizmo, kuris jau išsivystė kitose respublikose..., matome, kaip dažnai palaikomas „savas“: taip būna, lietuvis pirmoje eilėje palaiko lietuvį, žydas labiau pasitiki tik-tai žydu, lenkas prastumia lenką, rusas stengiasi pritraukti daugiau rusų.* J. Paleckio kalba susilaukė griežtos kritikos iš Partijos ideologų, pavadinusių komentarus „piktu pokštu“ ir „keista teorija“.⁹¹

Norst bandyta įsprausti nacionalinį klausimą į siaurus ideologinius rėmus, lietuviai komunistai nepraleido progos palaikyti antilenkišką politiką. Mečys Gedvilas, Aleksandras Guzevičius ir Kazys Preikšas sutartinai puolė *Krasnaja Znamja* redaktorių Kozlovą už tariamą jo priešišumą lietuviams. K. Preikšas tvirtino, kad laikraštis prisidengęs

88 AK, Gen. Rójecki do Gen. Sosnkowskiego. Meldunek o stanie organizacyjnym Z. W. Z. w Wilnie, 1941 02 19, t. 1, p. 462.

89 K. Tarka, *Konfrontacja...*, s. 55.

90 *Ten pat*, s. 64, 69–70.

91 Lietuvos Ypatingasis Archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 2, b, 4, l. 24.

internacionalizmu vienašališkai kaltinęs *vien lietuvius šovinistus*, o iš tikrųjų buvo tapęs *lenkų šovinistų rupu*. Lemiamą balsą turėjęs Maskvos vietininkas, buvęs SSRS pasiuntinys Lietuvai, Nikolajus Pozdnjakovas paaiškino, jo žodžiais tariant, jog *Vilniaus miestas yra Lietuvos sostinė ir mes įpareigoti elgtis taip, kad sustiprinti lietuvių kultūros įtaką, vis stipriau įvesti lietuvių kalbą. Kaip tik iš tos pusės reikia prieiti prie šito klausimo...*⁹² N. Pozdnjakovas „nacionalinio klausimo“ akivaizdoje stengėsi išlaikyti aukso vidurį, patarė lietuvių ir lenkų konfliktą Vilniuje spręsti „pozityviu darbu“.⁹³

Kaip ir anksčiau, Vilniaus problema buvo pagrindinė lietuvių ir lenkų susitarimo kliūtis. Kaip matyti iš lenkų atstovų kontaktų su A. Smetona, nemažai įtakos turėjo ir subjektyvūs faktoriai, skirtingos bendros istorijos interpretacijos. 1941 m. sausio 18 d. Lisabonoje A. Smetona priėmė Stanislovą Tiškevičių. Buvusio prezidento ir lenkų atstovo pokalbis, prasidėjęs prancūziškai, vėliau perėjo į lenkų ir, pagaliau, iš dalies net į lietuvių kalbą. A. Smetonos nuomone, tik *grįžimas į istorinę LDK koncepciją* Lietuvai garantuoja ateitį. Jis paminėjo Airiją, kaip pavyzdį tautos, praradusios kalbą, bet išlaikiusią tautinį identitetą, matyt, duodamas suprasti, jog Vilnijos gyventojų istorinės tradicijos ir stiprus katalikiškas identitetas visvien sieja juos su Lietuva. T. Katelbachas, dalyvavęs vėlesniuose pokalbiuose, klaidingai interpretavo A. Smetonos užuominas apie LDK. Įvyko visiškas nesusipratimas: *Smetona mastė apie galingą, nepriklausomą Lietuvą, sugebančią apginti savo nepriklausomybę. Lenkams bet koks LDK paminėjimas automatiškai reiškė lietuvių–lenkų uniją, kas tikrumoje buvo klaidinga Lietuvos prezidento minties interpretacija. Gyvenimas praeitimi atvedė prie iliuzijų. Teigiamos Smetonos deklaracijos Lenkijos adresu buvo galima džiaugtis, bet nereikėjo iš jų daryti klaidingas išvadas.*⁹⁴ Akivaizdu, kad senosios iliuzijos vis dar veikė lietuvių ir lenkų santykius.

92 Materialy k protokolu, no. 12 zasedaniya Biuro CK KP (b) Lit, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 86, l. 20.

93 *Ten pat*, b. 4, l. 347.

94 K. Tarka, *Konfrontacija...*, s. 72–73.

Lietuviai, lenkai, vokiečiai: galutinis Vilniaus problemos sprendimas 1941–1944 m.

1941 m. birželio 22 d. vokiečių kariuomenė visu frontu puolė SSRS. Karas atvėrė kruviniausią, precedento neturintį Lietuvos istorijos puslapį – žydų holokaustą. Karo ir genocido akivaizdoje lietuvių ir lenkų konfliktas, iki tol vykęs daugiausia politinėje ir diplomatinėje erdvėje, virto kruvina kova. Lenkai „įsitikino“ atšiauraus lietuvių koliautoro ir hitlerinio talkininko stereotipu, pasitvirtino ilgalaikis įsitikinimas apie lietuvių tautos tariamą „provokišką“ orientaciją. 1942 m. rugsėjo 8 d. raporte W. Sikorskiui, AK vadas gen. Stefanus Roweckis pranešė, jog lietuviai *pagal savo tautinę prigimtį* aktyviai dalyvauja naikinant Vilnijos lenkus, vergiškai tarnaudami vokiečiams ir bolševikams. Generolas padarė išvadą: nors vokiečiai laikomi *pagrindiniais priešais*, į pridėtinių (*dodatkowych*) priešų kategoriją įskaitomi pirmoje eilėje ukrainiečiai, antroje lietuviai.⁹⁵

Reikia pažymėti, kad vokiečių okupacijos sąlygomis suintensyvėjęs lenkų ir lietuvių antagonizmas turėjo vieną kuriozišką aspektą. Antisemitizmas Lietuvoje lenkams tapo kur kas silpnesniu reiškiniu, negu Baltarusijoje ar pačioje Lenkijoje. Pagrindinė to priežastis, pasak istoriko Mareko Wierzbickio, – lenkų įsitikinimu, žydų pogromuose ir žudynėse dalyvavo daugiausiai lietuviai, matomi kaip lenkų valstybės priešai. Taigi žydų ir lenkų konfliktas nuėjo į „antrą planą“. Žydams, kaip persekiojamiems Antrosios respublikos bendrapiliečiams, buvo jaučiama tam tikra simpatija.⁹⁶

Akivaizdu, kad lietuviai, tarnavę Vilnijos policiniuose daliniuose, pagal skaičių sudarė neįžymią tautos dalį. Vis dėlto, Ypatingojo būrio veikla Paneriuose vykdomose egzekucijose, kuriose, be žydų, žuvo nemažai lenkų, suteikė lietuviui, lenkybės persekiotojui, įvaizdžiui realų pavidalą. Tai stipriai veikė ne tik visuomenę ir pagrindį, bet ir Lenkijos

⁹⁵ AK, t. 2, s. 331, 334.

⁹⁶ M. Wierzycki, *Polacy i żydzi w zaborze sowieckim: stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką (1939–1941)*, Warszawa, 2007, s. 319.

egzilinės vyriausybės nuotaikas, nes žinios apie Panerius ir antilenkiškas represijas netrukus pasiekė Londoną.

1942 m. lapkričio 10 d. Lenkijos vyriausybės Tarpministerinė Komisija lietuvių klausimu priėmė septynis nutarimus. Dokumente ne tik pasmerkta lietuvių tauta *en toto*, bet apstu ir abejotinos vertės psichologinių bei antropologinių stereotipų. Komisijos nuomone, *pirmos kartos inteligentai*, vadovaujantys lietuvių tautai, turėjo *praktišką tikrovės pajutimą ir stipriai praplėstą nacionalizmą...* [tačiau] *jiems trūksta moralinių pagrindų ir dvasinės kultūros supratimo bei pajutimo*. Komisija pripažino, kad per 20 nepriklausomo gyvenimo metų lietuviai sukūrė neblogą ekonominę sistemą, bet tarptautinėje arenoje tapo stipriųjų kaimynų – Rusijos ir Vokietijos – įrankiu. Planuojant pokarinės Europos ateitį, komisija siūlė kreipti ypatingą *dėmesį į dabar aiškiai pastebimą lietuvių tautos kultūrinį primityvizmą...* Lietuviai nepasisavino pagrindinių civilizacijos bruožų nei dvasinės kultūros srityje, nei politinės ideologijos baruose. Komisija sutiko, kad *lietuviai kaip vienetą savo įpročių priklauso Vakarų Europos tipui, turi žmogiškus jausmus ir sveiką moralinį refleksą asmeniniame gyvenime*, tačiau jam trūksta vidinio susivaldymo. Lietuvių liaudyje, pasak nutarimų autorių, matyti reikšmingos etinės vertybės, tačiau primityvumas neleidžia jai apsiginti nuo nacionalistų inteligentų vilionių, kurios skatina blogiems darbams. Visų negandų kaltė priklausanti tautos elitui, kuris ciniškai išnaudojo primityvios (nors ir potencialiai geros) liaudies tamsumą.

Tariamą lietuvių primityvumą įrodė galybė nuodėmių. Lietuvos valstybė, nors sukurta ant vakarietiškos civilizacijos pagrindų, sugebėjo, komisijos žodžiais, *soviety protektorato sąlygomis, pritaikyti bolševikines gudrybes* ir 1939–1940 m. pasisavinti lenkų nuosavybę. Savo ruožtu, vokiečių okupacija leido lietuvių politikams ne lenkų gyventojų atžvilgiu taikyti hitlerinius metodus. Komisija teigė: *vokiečių sukurti lietuvių policiniai batalionai ir lietuvių jaunimo organizacijos [sic]*⁹⁷ *dalyvavo masinėse Vilnijos nelietuvių gyventojų žudynėse*. Dokumente tvirtinama, kad *vokiečiai pabudinę lietuvių jaunimo atstovų žemuosius instinktus ir*

97 Nelabai aišku, apie kokias „jaunimo organizacijas“ dokumente kalbama. Tikėtina, kad tai užuomina apie jaunimo išsišokimus 1940 m. pavasarį kovojant su lenkybe. Apie jaunimo organizacijų vykdytas masines žudynes nėra patikimų duomenų.

todėl pastarieji, *paragavę kraujo per masines žydų žudynes*, ėmė pulti lenkų tautybės gyventojus. Kaip pavyzdys minimos 1942 m. gegužės mėn. įvykusios masinės žudynės Švenčionių–Lentupio apylinkėje, kurioje, komisijos duomenimis, žuvo daugiau kaip tūkstantis lenkų civilių. Žinia paliko didelį atgarsį, sukėlė pasipiktinimą ne tik okupuotoje Lenkijoje, bet ir Londone.⁹⁸ Atsižvelgdama į susidariusią padėtį, komisija siūlė karui baigiantis įvesti į Lietuvą *alijantų kariuomenę, kuri užstatų kelių tolimesnėms masinėms nelietuvių gyventojų žudynėms Vilniuje bei Lietuvos respublikos teritorijoje*.⁹⁹

Lietuvių kolaboravimo naratyvas, kuriame dažnai pabrėžiamas ne tik dalyvavimas represijose prieš lenkus, bet ir lietuvių vaidmuo naikinant žydus, atsispindi ir emigracinėje lenkų literatūroje. Antai kaip pavyzdį galima minėti JAV lenkų kilmės sociologo Tadeuszo Piotrowskio veikalą *Poland's Holocaust [Lenkijos holokaustas]*. Autorius kilo iš Volynės lenkų šeimos, nukentėjusios per ukrainiečių pagrindžio (OUN) 1943–1944 m. vykdomas „etninio valymo“ akcijas. Pasak T. Piotrowskio, Lietuva 1939 m. pažeidė savo paskelbtą neutralumą ir tapo viena iš aktyvių ketvirtojo Lenkijos padalijimo dalyvių. Be gana paviršutiniško ir tendencingo 1939–1944 m. įvykių aprašymo,¹⁰⁰ knygoje pateikta nemažai faktinės medžiagos apie lenkų civilių žudynes vokiečių okupacijos metais. Veikale taip pat detalizuota antilenkiška Lietuvių saugumo policijos veikla. Aprašydamas tūkstančių lenkų žūtį Paneriuose, T. Piotrowskis daugiausia rėmėsi Kazimierzo Sakowicziaus

98 Išties, raudoniesiems partizanams nukovus tris vokiečių pareigūnus netoli Švenčionių, vokiečiai ir lietuvių policijos daliniai 1942 m. gegužės 20 d. sušaudė iki 400 vietinių civilių. Žr. R. Zizas, Lietuvos piliečių ne žydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 2005, p. 114.

99 Citatos paimtos iš dokumento esančio *Hoover Institution archyve*, Uchwały Międzyministerjalnej Komisji dla spraw litewskich z dnia 10 listopada 1942 r. Prof. A. Sennas kopiją perdavė autoriui.

100 Pavyzdžiui, nekritiškai pateiktas iš oro ištrauktas Marios Wardzyńskos tvirtinimas, kad 1944 m. gegužės mėnesį vokiečiams pavyko mobilizuoti 120 000 lietuvių į vokiečių kariuomenę, laivyną ir aviaciją (!). T. Piotrowski, *Poland's Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1937*, London, 1998, p. 166.

žinomą dienoraščiu. Iš esmės autorius pateikė lenkuose plačiai pasklidusį įsitikinimą, jog „lietuvių kolaboravimas“ – masinis reiškinys, jei ne dauguma, tai didelė lietuvių tautos dalis entuziastingai rėmė Reicho karinius ir politinius tikslus, tikėdamiesi tuo įgyti okupantų palankumą, tarp kitko, sprendžiant ir Vilniaus lituanizacijos problemą. Skyriaus apie lietuvių pabaigoje T. Piotrowskis cituoja Kanados žydų laikraštyje įdėtą žinutę apie 1995 m. Prezidento Algirdo Brazausko Jeruzalėje išreikštą atsiprašymą už kai kurių lietuvių dalyvavimą žydų genocide. *Tuo pačiu*, – rašo autorius, – *panašus atsiprašymas lenkų tautai ir griežtas kolaborantų pasmerkimas būtų labai sveikintinas. Vis dėlto, lenkai ir lietuviai yra ilgus šimtmečius buvę draugai*.¹⁰¹

Be abejo, lenkų visuomenės ir vyriausybės priekaištai lietuviams neretai buvo vienašališki ir kategoriški. Kai kurių tyrinėtojų darbuose randame polemikos, netikslumo dėl konflikte nukentėjusių aukų skaičiaus. Bet klaidinga manyti, jog visi kaltinimai lietuvių administracijai ir policijai buvo iš piršto laužti.¹⁰² 1942 m. vokiečiai išplėtė Lietuvos Generalinės srities (*Generalkommissariat*) ribas bei lietuvių administracijai pervedė Ašmenos ir kitas rytines sritis. Prižiūrint vokiečiams, lietuvių policijos valdoje atsidūrė baltarusių ir lenkų apgyvendintos apylinkės, kuriose palaipsniui stiprėjo daugelio lenkakalbių gyventojų palaikoma *Armija Krajova* (AK). Intensyvėjo ir sovietinių partizanų veikla.

Lenkų ir lietuvių konfliktas vokiečiams sudarė dilemą. Klostėsi itin sudėtinga situacija, palanki etniniam konfliktams eskaluoti. Viena vertus, pagal „skaldyk ir valdyk“ principą nacių okupacinė valdžia skatino tarpusavio kivirčius. Supriešinta visuomenė turėjo tapti lengviau kontroliuojama. Kita vertus, lietuvių ir lenkų konfliktas grėsė užfrontės stabilumui.¹⁰³ Pirmais okupacijos mėnesiais vokiečiai Vilniuje vedė prieštaringą politiką. Vilniaus miestui bei apylinkėms

101 T. Piotrowski, *Poland's Holocaust...*, p. 176. Panašią mintį randame A. Chmielarz, *Kolaboravimas su vokiečių okupantais Lenkijoje ir Lietuvoje, Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje 1939–1956*, Vilnius, 2004, p. 42–43.

102 Lietuvių antilenkiškos represijos išvardytos J. Wołkonowski, *ZWZ-AK ir etninių mažumų problema Vilniuje, Pilietinis pasipriešinimas...*, p. 78–88.

103 C. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Gottingen, 2011, t. 2, s. 1476.

administruoti vokiečiams nepakako personalo, tad reikėjo remtis lietuvių saugumo, policijos dalinių bei civilių tarnautojų infrastruktūra. Tačiau lietuvių administracijos ramstis vokiečiams tapo dviašmeniu kardu, nes lietuvių siekiai Vilniuje kėlė lenkų pasipriešinimą ir nesutapo su vokiečių planais kuo efektyviau karo reikalams išnaudoti ekonominį gyventojų potencialą. Viename Reicho saugumo pranešime cituojamas 1941 m. lapkričio mėn. Lietuvos nacionalistų partijos (LNP) atsišaukimas, raginantis pasinaudoti *pergalingos vokiečių kariuomenės* suteiktomis palankiomis aplinkybėmis tęsti Vilniaus lituanizaciją. Anot LNP vadovų, tai esąs lietuvių garbės reikalas. Vokiečių karo vadovybei antilenkiški lietuvių planai kėlė rūpestį. Vilniaus miesto komisaras įsakė visus piliečius, aišku, išskyrus žydus, traktuoti lygiai nežiūrint tautybės. O civilinė vokiečių valdžia užėmė labiau antilenkišką poziciją.¹⁰⁴ Reikia sutikti su istoriku Arūnu Bubniu, jog *valdydami kraštą naciai labiau rėmėsi lietuviais negu lenkais* ir kad tai atitiko rasių jų požiūrį. Tačiau neretai vokiečiai užstodavo lenkus, ypač tuomet, kai, jų manymu, to reikalavo efektyvus karo pramonės panaudojimas.¹⁰⁵

1943–1944 m. vokiečių pralaimėjimai Rytų fronte skatino Vilniuje besirungiančias pagrindines politines jėgas tvirtinti savo pozicijas, stengtis numatyti ir spręsti būsimas pokario problemas. Vokiečiai suskubo ieškoti talkininkų užfrontės stabilumui užtikrinti. Vilniuje išsivystė tiesiog velniškai paini situacija. Istorikas Christophas Dieckmannas 1943–1944 m. dinamiką, įvairių koalicijų ir bendrų frontų kūrimą apibūdina kaip *nepaprastai prieštaringą, komplikotą, net klaidinantį vaizdą*.¹⁰⁶ Yra duomenų, liudijančių, kad vokiečiai Vilniuje protarpiais stengėsi paremti AK kovą prieš sovietų partizanus, kurie sudarė jiems „bendrą priešą“, nors toks bendradarbiavimas prieštaravo tiek Berlyno, tiek lenkų egzilinės vyriausybės politikai. Vis dėlto, AK susirėmimai su vokiečių okupantais, kuriuos *akovcai* laikė pagrindiniu

104 *Ten pat*, s. 655.

105 A. Bubnys, Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimai 1942–1945 metais: sąsajos ir skirtumai, *Pilietinis pasipriešinimas...*, p. 139–140.

106 C. Dieckmann, *Deutsche...*, t. 2, s. 1477.

priešu, tęsėsi ir toliau. Stiprėjančios AK pajėgos stengėsi išplėsti *pogrindinės Lenkijos valstybės* valdas. Istorikas Tomaszas Strzemboszas savaip išreiškė lenkiškąją perspektyvą: *Šio regiono tragedija 1939–1945 m. buvo ta, kad Vilniaus lenkams teko kovoti ne tik su dviem priešiškomis sovietų bei vokiečių imperijomis, bet ir su drauge šiose žemėse gyvenusiais lietuviais ir baltarusiais*.¹⁰⁷

Susidariusi geostrateginė padėtis lietuvių tautai sukėlė sunkiai sprendžiamą galvosūkį. Ne vienam (ypač žydui ir prijaučiančiam sovietinei santvarkai) Raudonoji armija reiškė savaime suprantamą išsigelbėjimą. Kiti, gal ir dauguma lietuvių, maitinosi vienintele viltį teikiančia iliuzija: po Vakarų sąjungininkų ir Reicho paliaubų sukurtu bendru frontu prieš artėjančią komunistinę marą. Nors 1944 m. liepos 20 d. atentatas prieš Hitlerį kai kam galėjo rodyti tokios sąjungos su „kitokia“ Vokietija galimybę, tokiu stebuklu patikėti galėjo tik nesuvokiantys nacistinio režimo genocidinės esmės ir alijantų ryžto baigti karą Reicho besąlygine kapituliacija. Kaip ir 1939 m. rudenį, Vilnijos klausimas spręstas sovietų okupacijos grėsmės ir sudėtingos tarptautinės situacijos kontekste. Kaip žinia, Stalinas neketino atsisakyti po 1939–1940 m. nacių–sovietų sutarčių Krekliui tekusių žemių – Franklinas Rooseveltas ir Winstonas Churchillis tai pripažino 1943 m. rudenį Teherane vykusioje konferencijoje. Tačiau, kaip taikliai pastebėjo istorikas Česlovas Laurinavičius, 1944 m. *formaliai* dar tebegaliojo ikikarinė SSRS–Lenkijos siena. Tad Londono egzilinė vyriausybė, tuo labiau Vilnijos AK griežtai laikėsi Antrosios respublikos visiškos teritorinės restitucijos principo. Bet kokios abejonės dėl rytinių sienų buvo laikomos išdavyste. Vilnijos ateitis tapo vis sunkiau įveikiama lietuvių ir lenkų santykių problema, juolab kad Lenkijos egzilinės vyriausybės nusistatymas buvo kategoriškas: *Kas liečia rytines sienas, principas status quo ante bellum turėjo likti Lenkijos vyriausybės kanonu*.¹⁰⁸ AK vadovybė buvo įsitikinusi, kad lietuvių užsispyrimas nepalaužiamas. 1943 m. kovo 17 d. S. Roweckis pranešė

107 T. Strzembosz, *Pogrindinė Lenkijos valstybė Vilnijoje 1939–1944 metais, Piliėtis pasipriešinimas*, Vilnius, 2004, p. 26–27.

108 K. Tarka, *Konfrontacija...*, s. 97.

W. Sikorskiui, kad *lietuviai nori visiškai užvaldyti Vilniaus kraštą... kaip minimumą reikalauja sienas pagal 1920 m. Maskvos sutartį*¹⁰⁹. Vilniaus likimas kėlė rūpestį ir LKP vadovybei, kuri galėjo lengviau atsikvėpti tik liepos 13 d., Stalinui paskelbus, jog išvaduota Lietuvos sostinė.¹¹⁰

1944 m. vasario 16 d. Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK), suvienijęs nekomunistines lietuvių politines partijas, išplatino atsisaukimą, skelbiantį Lietuvos nepriklausomybės atstatymą kaip lietuvių tautos tikslą. Tą pačią dieną gen. Povilas Plechavičius per radiją kvietė savanorius į Lietuvos Vietinę rinktinę (LVR). Tuomet suaktyvėjusi AK veikla buvo nukreipta į lietuvių administracijos struktūras ir policijos pajėgas. Vien Vilniaus apskrities AK personalas siekė daugiau kaip 5 500 žmonių. Kūrėsi kruvinai kovai palanki situacija.

Vis dėlto, nepaisant beveik nuolatinės tarpusavio nepakantumo būsenos, vokiečių okupacijos metais vyko keletas bevaisių bandymų reguliuoti lietuvių ir lenkų santykius. 1944 m. vasario 9 d. AK Vilniaus apygardos komendantas Wilkas susitiko su VLIK atstovais. Pasitarimuose dalyvavęs Zygmuntas Fedorowiczius pateikė pokalbių ataskaitą, kurioje priėjo išvadą: *tarp mūsų nėra jokių sąlyčio taškų*.¹¹¹ 1944 m. balandžio 13 ir 22 d. įvyko Vilniaus apskrities AK ir LVR atstovų pasitarimas. Lenkų atstovai siūlė nutraukti AK ir LVR kovos veiksmus ir pasirašyti nepuolimo sutartį, nes *lenkų ir lietuvių kova tarnauja tikrai Vokietijos ir Rusijos interesams*, reikalavo, kad P. Plechavičius įtaigautų lietuvių administraciją ir policiją nepersekioti Vilnijos lenkų, kvietė sušaukti bendrą komisiją *nesusipratimams ir incidentams* sureguliuoti. Rinktinės atstovai atmetė lenkų pasiūlymą dėl nepuolimo sutarties ir pateikė savo sąlygas, tolygias ultimatumui: lenkų daliniai turį pasitraukti iš „rytų Lietuvos“ arba įsijungti į LVR gretas bendrai kovai su rusais. Pokalbiai nutrūko. Balandžio 25 d. prasidėjo LVR

109 Cituota pagal K. Tarka, *Konfrontacija...*, s. 154.

110 Č. Laurinavičius, Lietuvos valstybingumo galimybių mozaika: 1944 metai, *Lietuva*, p. 181, 187.

111 Wolkonowski, p. 89.

batalionų dislokacija Vilnijoje.¹¹² Nepaisant griežto LVR vadovybės įsakymo gerbti visus krašto gyventojus, neišvengta ekscesų prieš Vilnijos lenkus.

Kovodami su AK lietuvių daliniai patyrė nemažai nuostolių. Lenkų partizanai buvo geriau ginkluoti, gausesni, džiaugėsi nemažos dalies vietinių gyventojų parama. LVR karių žuvo per 150.¹¹³ Gegužės 15 d. Vilniaus apygardos partizanų dalinių vadas Zbigniewas Jentys („Habdank“) rašte gen. P. Plechavičiui teigė, jog už lietuvių žiaurumus *mes kaltiname visą lietuvių tautą, kuri mokėjo išauklėti nusikaltėlių ir kuri nemoka ir nenori suvaldyti tų nusikaltėliškų instinktų arba bent juos pasmerkti*.¹¹⁴ Raštas adresato nepasiekė, nes LVR štabas jau buvo atsidūręs areštiniėje. Gegužės 17 d. AK Vilniaus apygardos komendantas Wilkas kreipėsi į buvusį Lietuvos kariuomenės vadą gen. S. Raštikį, *kaip į lietuvių ir patriotą pilietį*, siūlydamas asmeniškai susitikti bandant *sulaikyti nereikalingą lenkų ir lietuvių kraujo praliejimą, kuris naudingas tik mūsų bendriems ir amžiniams priešams*.¹¹⁵

Išformavus LVR, lietuvių policiniai batalionai, nepaisant paplitusio dezertyravimo, veikė toliau. Birželio 20 d., keršijant už AK pasalose žuvusius keturis lietuvius policininkus, 258-ojo lietuvių bataliono kareiviai Glitiškėse sušaudė 39 lenkų tautybės gyventojus. Birželio 23 d. Dubingiuose AK 5-oji brigada įvykdė „keršto akciją“, per kurią nužudė 27 lietuvius. Glitiškės ir Dubingiai iki šiol bene geriausiai žinomi civilių gyventojų žudynių atvejai, bet AK ir lietuvių batalionų ekscesai, smulkesnio masto žudynės vyko ir kituose Vilnijos kaimuose bei miesteliuose.

112 AK, t. 3, Meldunek sytuacyjny, nr. 8, z dnia 10 maju 1944, s. 444–445; plg. L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna: lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa, 1999, s. 436–437.

113 A. Bubnys, Lietuvos Vietinės rinktinės susidūrimas su Armija Krajova, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare...*, p. 510–512.

114 LYA, f. 3377, ap. 58, b. 265, l. 126.

115 *Ten pat*, l. 130.

Nors Vilnijos lenkų pogrindis 1944 m. vasarą grįžus sovietams veikė ir toliau, AK nebeturėjo įtakos tolesniam krašto likimui.¹¹⁶ Mažai reiškė ir valstybininkų bei diplomatų pastangos sureguliuoti lietuvių ir lenkų konfliktą. Netrūko geranoriškų vizijų, įvairių federacinių projektų, bandymų rasti saugią erdvę tarp Rusijos ir Vokietijos hegemonų.¹¹⁷ Pokario realijos privertė abiejų tautų emigracines politines jėgas vėl bandyti ieškoti sąlyčio taškų. Iš lietuvių pusės aktyviau artimesnius kontaktus bandė užmegzti diplomatijos veteranai Vaclovas Sidzikauskas ir Stasys Bačkis. Vis dėlto, Vilniaus problema, kaip nelemta dvasia, persekiojo ir emigrantų bičiulystės pastangas. Lenkai nepanoro eiti į jokias diskusijas dėl sienų, griežtai atsisakė pripažinti Vilnių Lietuvai. Mažai ką reiškė gražios deklaracijos, iškeliančios abiejų tautų laisvės siekius.¹¹⁸ Vilniaus klausimui spręsti Lietuvai palankia linkme galėjo pritarti tik 1944 m. liepos 22 d. Liubline paskelbtas Maskvos diriguojamas Lenkijos nacionalinio išsivadavimo komitetas (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego*).

Visi lietuvių ir lenkų santykių reguliavimo variantai atsimušė į tikrovę. Išorinės jėgos turėjo sprendžiamą balsą. Stalino planuose jokiems federaciniais planams – ar Vidurio Europoje, ar Balkanuose – neliko vietos. Be visiško nesusikalbėjimo Vilniaus klausimu, lietuvių ir lenkų santykius kaip šmėkla persekiojo giliai įsisąmoninti abipusiai stereotipai. Lenko, Lietuvos valstybės žlugimo iniciatoriaus, klastingo grobiko ir kultūrinio aroganto įvaizdis liko gajus lietuvių pasąmonėje. Savo ruožtu, didelė dalis lenkų politinio elito Lietuvoje matė nevisavertę valstybę ir tautą, kuriai reikalingas moralinis ir politinis

116 A. Bubnys, NKVD-NKGB kova su lenkų pogrindžiu ir represijos prieš Lietuvos lenkus 1944–1945 metais, *Pilietinis pasipriešinimas...*, p. 304–318.

117 T. Kisielewski, Federaciniai planai Vidurio Rytų Europoje ir Baltijos valstybių klausimas Antrojo pasaulinio karo Lenkijos politikos kontekste, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare...*, p. 165–178. K. Tarka, Lietuva Lenkijos vyriausybės politikoje Antrojo pasaulinio karo metais, *Ten pat*, p. 117–123.

118 K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja: polityka zagraniczna rządu RP na uchodźstwie 1945–1950*, Warszawa, 2003, s. 94–104, K. Tarka, Derybos su Baltijos šalių atstovais. Emigracinė Lenkijos Respublikos vyriausybė ir Lietuvos, Latvijos ir Estijos emigrantai (1945–1956), *Pilietinis pasipriešinimas...*, p. 350–366.

Lenkijos protektoratas. Pasak istoriko K. Tarkos, lenkų politikai *nenorėjo suprasti, kad lenkiškasis paternalizmas erzino lietuvius*.¹¹⁹

Rytų ir Vidurio Europos istorijos kontekste, lietuvių ir lenkų konfliktas nebuvo unikalus reiškinys. Valdininkų, dvarininkų, klero, miestiečių ir valstiečių socialekonominio-nacionalinio susisluoksniavimo fenomenas buvo plačiai pasklidęs, nuo Suomijos iki vakarų Ukrainos ir Balkanų. XIX a. tautiniai judėjimai išryškino sunkiai suderinamus skirtingų tautų-klasijų politinius ir ekonominius siekius. XX a. 4 dešimtmčio tarptautinės krizės ir Antrojo pasaulinio karo kontekste nacionaliniai konfliktai peraugo į masinio smurto bangą. Viena vertus, dėl dviejų supergalybių – Trečiojo Reicho ir Sovietų Sąjungos – žudikiškos politikos tautoms grėsė vergovės, net visiško sunaikinimo pavojus. Be žydų genocido, gyvavo įvairūs kiti „galutinio sprendimo“ variantai. Dviejų okupacijų sąlygomis nacionalizmo ideologijos paveiktiems veikėjams atsivėrė galimybės galutinai suvesti „istorines sąskaitas“, ištaisyti praeities skriaudas, įtvirtinti savos tautos paveldą ginčytinose teritorijose, net ištrinti jose istorinius kito etnosu pėdsakus. Žiauriausi tokių procesų pavyzdžiai – per Antrąjį pasaulinį karą Balkanuose ir Vakarų Ukrainoje vykusios „etninio valymo“ akcijos, kurių aukas reikia skaičiuoti dešimtimis tūkstančių. Nors ir nepalyginamai mažesnio masto, etninio smurto reiškiniai skaudžiai palietė ir Vilnijos žmones.

Kraupi 1944 m. istorija kupina skaudžios ironijos. Atkakli patriotų kova už Vilniją, arba *Wileńszczyzną*, neturėjo nė mažiausios įtakos sprendžiant krašto likimą. Lietuvos sostinės lituanizacijos procesas kultūrine ir demografinė prasme negrįžtamai įsitvirtino svetimo okupanto primestos santvarkos priedangoje, t. y. sovietizacijos ir rusifikacijos sąlygomis. Daugybė pokario tarptautinių deklaracijų ir sutarčių (pvz., Helsinkio sutartis 1975 m., Lietuvos–Lenkijos sutartis 1994 m.), abiejų valstybių narystė NATO, padarė iš esmės tuščią bet koki Vilniaus priklausomybės klausimo svarstymą. Kita vertus, XX a. per lietuvių ir lenkų konfliktą nekalta pralietas kraujas dar iki šiol dirgina abiejų tautų istorinę atmintį ir emocijas. Tuomečių kovų dalyviai nesprendė, kam teks žemė, už kurią jie kentėjo ir žuvo. Tai jų beprasmės žūties tragedija.

119 T. Snyder, *Bloodlands, Europe Between Hitler and Stalin*, New York, 2010.

*SAULIUS SUŽIEDĖLIS. The Issue of Vilnius and
the Lithuanian-Polish conflict in the Context of the Crisis
of the 1930s and The Second World War*

This study attempts to present an overview of Polish-Lithuanian relations as they developed in the twentieth century, especially during the international crises of the 1930s and during the Second World War. Disputes over language and cultural identity dominated Polish-Lithuanian relations during the nineteenth century, but it was the struggle over Vilnius which proved the major source of conflict. In the aftermath of the Great War, supporters of Józef Piłsudski supported the revival of a modernized Polish-Lithuanian Commonwealth, while the camp of Roman Dmowski envisioned a more ethnocentric Poland. During 1918–1920 open warfare broke out between Poles and Lithuanians over Vilnius. Until the Polish ultimatum of 1938 both countries were technically in a state of war. Despite some attempts at détente, there was little improvement in relations between the two countries.

The outbreak of the Second World War was a decisive turning point in this history. The Soviet-German partition of Poland as a result of the Molotov-Ribbentrop Pact resulted in the transfer of Vilnius and much of the surrounding countryside to Lithuania by the Kremlin in October 1939. Lithuanians saw the return of Vilnius as the restoration of their country's "eternal capital" and sought to quickly "Lithuanianize" the area in which Polish culture predominated. However, the policy of imposing Lithuanian culture and administration evoked considerable resistance among the region's Poles, further escalating interethnic tensions. The Polish government-in-exile considered Vilnius an integral part of the Polish state and sought, at the very least, to restore Poland within its prewar borders. Polish elites also hoped to create a postwar alliance structure led by Poland which would secure the smaller states which lay between Germany and Russia.

The Soviets who occupied Lithuania in 1940–1941 proclaimed interethnic brotherhood as official policy, but national tensions actually increased as Poles and Lithuanians continued to struggle for domination in the Vilnius region. The outbreak of the Nazi-Soviet war and the German occupation of Lithuania turned what had been a predominantly political struggle into a bloody conflict which resulted in the deaths of hundreds of innocent civilians. As the fortunes of war turned against the Nazis, the Polish Home Army, Soviet partisans, the German forces and Lithuanian police formations engaged in a complicated struggle to shore up their positions. In the summer

of 1944 violence intensified. The bloody clashes intensified hatreds and negative mutual stereotypes were reconfirmed by atrocities committed by Lithuanian and Polish forces. It is one of the ironies of history that, in the end, despite the passionate and violent commitment of the Poles and Lithuanians to their respective causes, neither side had any say in the eventual outcome of the struggle. The Red Army and the postwar settlements imposed by the Allies, which effectively ended Poland's historical role and power in the *kresy*, proved to be the decisive factors in settling the issue of who was to own Vilnius.

*Bandymai tartis: Vyriausiojo Lietuvos
išlaisvinimo komiteto ir Lenkijos
egzilinės vyriausybės santykiai
1945–1947 m.*

Po karo visa Europa buvo sugriauta ir pažeminta. Vokietija stengėsi pakilti iš griuvėsių. Rytų ir Vidurio Europos valstybės po paskutinio sąjungininkų susitikimo¹ buvo šokiruotos jų sprendimų. Buvusias teritorijas atiduoti sovietų įtakai, o Lietuvą – ir tiesioginiam pavaldumui, suvokta kaip išdavystė. Visos viltys pakeisti benusistovinę situaciją buvo dedamos į naują konfliktą tarp Vakarų ir Sovietų Sąjungos. Lenkų ir lietuvių emigracija laukė naujo karo. Viliantis, kad situacija netrukus vėl pasikeis, nesėdėta sudėjus rankas. Įsivaizduota, jog laisvame pasaulyje esantys pavergtų tautų atstovai privalo atstovauti savo kraštams. Lenkijai atstovavo Lenkų egzilinė vyriausybė Londone (toliau – LEV), pasitraukusi į Vakarus dar 1939 m. rudenį. Lietuvos atstovai dalijosi į dvi reikšmingesnes grupes: Vyriausiąją Lietuvos Išlaisvinimo Komitetą (toliau – VLIK) ir Lietuvos diplomatinę tarnybą (toliau – LDT).

Šio straipsnio tikslas – apžvelgti pirmuosius lietuvių ir lenkų oficialių organų emigracijoje bandymus tartis, kai jau buvo aišku, jog abi valstybės pateko į Sovietų Sąjungos įtakos zoną. Bandymais tartis straipsnyje suvokiami pirmieji mėginimai užmegzti oficialius tarpinstitucinius santykius, suderinti tarptautiniu lygmeniu atstovaujamas pozicijas, susitarti dėl ateities vaizdinių.

Siekiant išryškinti pirmąsias po karo Lietuvos ir Lenkijos derybas ir jų metu puoselėtus vaizdinius, centruotasi į 1946–1947 m.

1 Taikos konferencija Potsdame 1945 07 17–08 02.

Paryžiuje ir Londone vykusias diskusijas, kadangi šis periodas buvo labai vaisingas pasimatymų. Gana nuspėjama atrodo ir minimų susitikimų lokalizacija. To meto britų ir prancūzų sostinės buvo svarbiausių Vakarų Europos politinių sprendimų centrai. Stengiantis išnaudoti „didžiųjų“ susitikimus, greta organizuoti ir svarbiausi lietuvių ir lenkų pasitarimai, susitikimai bei diskusijos.

Istoriografija šiuo klausimu gan šykšti. Tačiau būtina paminėti lenkų istoriko Krzysztofo Tarkos pastangas kuo plačiau pristatyti visuomenei oficialių lietuvių ir lenkų politinių organizacijų derybas. Iš esmės remdamasis tik Lenkų W. Sikorsio institute ir muziejuje esančia medžiaga, lietuvių ir lenkų santykius emigracijoje K. Tarka aprašė net trijuose savo veikaluose. Juose praktiškai pažodžiui atkartojamas tas pats tekstas. 2003 m. pasirodžiusioje jo knygoje *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna rządu RP na uchodźstwie 1945–1990*² bendrame Lenkų egzilinės vyriausybės diplomatijos fone aprašyti ir lietuvių bei lenkų susitikimai 1946–1949 m. Tais pačiais metais pasirodžiusiame dviejų dalių straipsnyje *Rozmowy z budrysami. Rząd RP na uchodźstwie i Litwini (1945–1990)*, išspausdintame *Zerzyty Historyczne*, autorius nepreteningai apžvelgia ir keletą susitikimų XX a. 6 bei 8 dešimtmečiais³. Lietuviškai kalbantis tyrėjas gali rinktis trečią variantą – straipsnį *Derybos su Baltijos šalių atstovais. Emigracinė Lenkijos Respublikos Vyriausybė ir Lietuvos, Latvijos ir Estijos emigrantai (1945–1956)*, pasirodžiusį *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro* išleistame straipsnių rinkinyje⁴. Visuose darbuose neabejotinai aprašyti beveik visi pagrindiniai lietuvių ir lenkų atstovų susitikimai pirmuoju pokario penkmečiu. Vis dėlto pasigendama lietuviškų šaltinių ir istoriografijos. Kai kurios daromos prielaidos neatrodo įtikinamos. K. Tarkos dėmesio užribyje

2 K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna rządu RP na uchodźstwie 1945–1990*, Warszawa, 2003.

3 K. Tarka, *Rozmowy z budrysami. Rząd RP na uchodźstwie i Litwini (1945–1990)*, *Zerzyty Historyczne*, 143 ir 144 sąsiuviniai, 2003.

4 K. Tarka, *Derybos su Baltijos šalių atstovais. Emigracinė Lenkijos Respublikos vyriausybė ir Lietuvos, Latvijos ir Estijos emigrantai (1945–1956)*, *Pilietinis priešpriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*, Vilnius, 2004, p. 350–366.

liko ir keletas, atrodytų, svarbių vaizdinių dar iš 1945 m. bei privačios Lenkų egzilinės vyriausybės užsienio reikalų ministro Adamo Tarnowskio idėjos, likusios tik jo asmeninių juodraščių puslapiuose.

Iš lietuvių pusės *Lenkų klausimą* lietuvių išeivijoje gvildeno Egidijus Aleksandravičius⁵. Profesorius apžvelgė dar iki Antrojo pasaulinio karo vykusią derybų su lenkais pasekmes kai kuriems lietuviškosios emigracijos veiksniams, interpretavo VLIK ir LDT iniciatyvas mezgant ryšius su lenkais. Vis dėlto neturint lenkų pusės šaltinių, kai kurios istoriko išsakytos interpretacijos gali būti pagrįstos arba atmestos tik dabar.

Duoklę norisi atiduoti Lino Jonušausko⁶, Juozo Banionio⁷, Astos Petraitytės-Briedienės⁸ darbams, kuriuose analizuojant VLIK ir LDT santykius neišvengiamai iškildavo ir lenkiškasis faktorius, įnešęs gan nemažai sumaišties.

Tačiau esminis straipsnio medžiagos šaltinis – Lietuvos centriname valstybės archyve esantis diplomato Stasio Lozoraičio fondas. Jame sukaupti dokumentai atskleidžia ne tiek LDT ir LEV veiklą, kiek LEV ir Vaclovo Sidzikausko bendrai derintas pozicijas ateities santykių klausimu, taip pat Lietuvos diplomatų požiūrį į šiuos susitarimus. Analogiškų dokumentų rasta Londone esančiame Lenkų W. Sikorskio institute ir muziejuje. Be to, čia saugomo LEV užsienio reikalų ministerijos fondo medžiaga atskleidžia oficialių lenkų politinių veiksmų požiūrius ir veiklą Lietuvos ir lietuvių klausimu.

5 E. Aleksandravičius, Politinių *veiksmų* realijos ir marginalijos. *Lenkų klausimas* lietuvių išeivijoje, *Darbai ir dienos*, t. 30, 2002, p. 147–166.

6 L. Jonušauskas, S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiai 1946–1947 m., *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1 (7); L. Jonušauskas, *Likimo vedami, Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla 1940–1991*, Vilnius, 2003.

7 J. Banionis, *Lietuvos laisvinimas vakaruose 1940–1975*, Vilnius, 2010.

8 A. Petraitytė, Pozicijos ir opozicijos. Lietuvos diplomatinė tarnyba Berno ir Paryžiaus konferencijose, *Lietuvių diplomatija išeivijoje 1940–1991*, Vilnius, 2007, p.156–184; *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išeivijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijų protokolai*, sud. A. Petraitytė, Vilnius, 2004; A. Petraitytė-Briedienė, *Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio veikla (1940–1983)*, Kaunas, 2011 (daktaro disertacija, apginta VDU 2011 m.).

Neoficialios V. Sidzikausko vizijos

Atrodo, kad lietuvių ir lenkų kontaktai 1945 m. vasarą Vokietijoje nebuvo užmegzti tinkamu laiku. Spręsdama egzistavimo klausimą, Lenkų egzilinė vyriausybė nekreipė daug dėmesio į politinius lietuvių siekius sureguliuoti santykius. Ir tai gana suprantama, turint omenyje, jog kaip tik tuo metu jai buvo svarbus savo egzistavimas, mat Jaltos konferencijoje Vakarai nesureagavo į Stalino teiginius, kad Lenkijai atstovausianti krašte esanti ir sovietams pavaldi vyriausybė. Jau 1945 m. liepos 5 d. į Londone esančią egzilinės vyriausybės rezidenciją atvykę britų ambasadorius ir JAV *charge d'affair* pareiškė pripažįstą vyriausybę, esančią krašte. Dar tą patį vakarą užsienio reikalų ministras A. Tarnowski gavo oficialią notą, kurioje Baltieji Rūmai pripažino Lenkijos vyriausybę Varšuvoje. Po šių žinių kažkur tuo metu Vokietijoje vykę pirmieji susitikimai su lietuviais nebuvo tokie reikšmingi, todėl prie jų grįžta tik po poros metų.

Taigi, kokie pasitarimai taip ir liko Lenkų egzilinės vyriausybės ir šiandienės istoriografijos užribyje? Rašant apie bandymus tartis, duoklę privalu atiduoti Vaclovui Sidzikauskui. Būtent šis lietuvių diplomatas, tuometis VLIK atstovas pirmasis ėmė kontaktuoti su oficialiaisiais lenkų organais emigracijoje. Dar 1945 m. liepą jis susitiko su vienu iš lenkų karo aviacijos karininkų⁹, tuo metu reziduojančiu Sąjungininkų ekspedicinių pajėgų vado štabe Vokietijoje. Viename pirmųjų susitikimų buvo išreikšta mintis, kad lietuvių ir lenkų organizacijos turi kuo greičiau užmegzti kontaktus. Pageidautina skuba galėjo derėti su kaip tik tuo metu Potsdame įsibėgėjančia konferencija ir bent jau bandymu nepraleisti progos patiems daryti įtaką savo šalių likimui. Neišvengiamai pokalbyje buvo paliesti ir politiniai klausimai. V. Sidzikauskas užsiminė apie Vilniaus priklausomybę bei būsimas abiejų valstybių sienas. Apibendrindamas susitikimą lenkų atstovas rašė:

a) iki tol, kol Lietuva neatgavo nepriklausomybės, ir kol nesusuorganizavo legalios vyriausybės, nėra lietuvių, kuris būtų įgaliotas Vilniaus klausimu kalbėti; b) pirmasis ir šiuo metu vienintelis bendras tikslas yra abiejų tautų nepriklausomybė. Išankstinių politinių diskusijų kėlimas galėtų

9 Pavardės nepavyko iššifruoti.

neigiamai paveikti šio esminio tikslo siekimą ir ateities lietuvių–lenkų santykius; c) Lietuvos ir Lenkijos ateitis matoma tik Vidurio Europos tautų bloke. Tokio bloko realizavimas iš esmės priklauso nuo formos, kuri bus surasta artimam lietuvių ir lenkų sutarimui. Jei šios dvi tautos susiartėtų, būtų žymiai lengviau ateityje prie bloko pritraukti ir ukrainiečius bei čekus, o gal net būtų galima sukurti kažką panašaus į Vidurio Europos Jungtines Valstijas; d) pasiruošimo priemonės pirmam etapui matomos, kaip kuo artimesnis lietuvių ir lenkų bendradarbiavimas įvairiose veiklose ir svarbiausia siekiant nepriklausomybės. Po to reikia plėstis į kultūrinę sferą ir siekti, kad būtų užgydytos po 1918 metų karinių veiksmų atsivėrusios žaizdos¹⁰.

1944 m. rudenį Vokietijoje atsikūręs VLIK nebuvo legali Lietuvos vyriausybė, todėl, nepaisant aktyvios V. Sidzikausko veiklos kaip nors išspręsti santykių su lenkais klausimą, pastarasis kaimynų akyse vis dėlto nebuvo laikomas oficialiu organu deryboms. Lenkai, turėdami savo egzilinę vyriausybę, ko nors panašaus tikėjosi ir iš lietuvių, o pastarieji neturėjo suorganizavę vieno, visai lietuvių išeivijai, atstovaujančio organo. Tai apsunkino galimų derybų pradžią. Lenkų egzilinė vyriausybė nematė sau lygaus politinio darinio, su kuriuo galėtų derinti pozicijas, galimas ateityje pristatyti tarptautinėje arenoje.

Jau 1945 m. vasarą V. Sidzikauskas numatė, kad greitai laiku problemos su lenkais neišsispres, todėl vienintelį įmanomą bendradarbiavimą įsivaizdavo tik Vidurio Europos tautų bendroje organizacijoje. Šio savo principo jis gana nuosekliai laikėsi ir vėliau, įsitraukęs į Vidurio Europos federacinio klubo Vokietijoje veiklą. Pozicija, kad sėkmingas ir Lietuvai naudingas bendradarbiavimas su lenkais įmanomas tik kitų tautų apsuptyje, lietuvių emigracijoje buvo viena populiariesnių. Bendrame panašaus likimo tautų katile jaustasi saugiau nei dvišalėse derybose. Ši nuostata turėjo būti gerai žinoma V. Sidzikauskui, išmanančiam politikos užkulisinius žaidimus, todėl ne veltui į pirmas gretas statytas abiejų tautų išlaisvinimas, o tik paskui viešos derybos dėl, pavyzdžiui, ginčytinų teritorijų.

Tais pačiais klausimais diskutuota ir vėlesniuose susitikimuose, kol V. Sidzikauskas gyveno amerikiečių zonoje. Persikėlus į prancūzų

10 Notatka, 1947 03 29, *Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego* (toliau – IPMS), A. 11. E / 1166.

zoną, dėl pasunkėjusios judėjimo galimybės, susitikimai su nenustatytu lenkų karininku nutrūko. Prie jokių apčiuopiamesnių rezultatų nebuvo prieita. Tačiau V. Sidzikausko neapleido lietuvių ir lenkų santykių sureguliuavimo idėja.

Paryžiaus pasikalbėjimai

Nuo 1944 m. besitęsiantis kompetencijų nepasidalijimas tarp VLIK ir LDT neleido susivokti ir santykius norintiems užmegzti kaimynams. 1946 m. abi pusės suprato, jog metas susitikti ir imti spęsti problemas. Todėl jau 1944 m. pradžioje VLIK viršūnės ėmė svarstyti galimybę kartu su LDT atstovais sudaryti bendrą lietuviškai emigracijai atstovaujantį organą Vakaruose. 1946 m. kovo mėn. VLIK vadovas Mykolas Krupavičius pranešė diplomatinės tarnybos šefui S. Lozoraičiui apie numatomą surengti konferenciją¹¹.

Suvokdamas, jog santykiai su lenkais – svarbi lietuviškos politikos dalis, V. Sidzikauskas dar iki lietuvių susitikimo vėl išvyko į „žvalgytuves“. 1946 m. birželį, naudodamasis proga, kad Paryžiuje jau nuo balandžio mėnesio vyko keturių didžiųjų valstybių (JAV, Didžiosios Britanijos, Sovietų Sąjungos ir Prancūzijos) užsienio reikalų ministrų konferencija, jis atvažiavo į Prancūzijos sostinę, kur Georgesas Bidault'as, Jamesas Byrnesas, Ernestas Bevinas įteikė memorandumą Lietuvos klausimu.

Tarpininkaujant Stasiui Bačkiui (buvusiam Lietuvos pasiuntiniui Paryžiuje), V. Sidzikauskas susitiko su Lenkijos egzilinės vyriausybės atstovais. Susitikimai vyko Józefo Baranieckio bute birželio 14, 16 ir 17 d. Iš lietuvių pusės dalyvavo V. Sidzikauskas ir Pranas Padaliskis, iš lenkų – J. Baranieckis ir Jerzys Drobnikas (Tautininkų partijos atstovai). Birželio 17 d. susitikime prie minėtų asmenų dar prisijungė Emanuelis Freydas ir Lucjanas Krawiecas (abu Lenkijos socialistų partijos atstovai) bei S. Bačkis¹².

11 Plačiau apie tai: L. Jonušauskas, S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiai...; L. Jonušauskas, *Likimo vedami...*; J. Banionis, *Lietuvos laisvinimas vakaruose...*; A. Petraitytė, *Pozicijos ir opozicijos. Lietuvos diplomatinė tarnyba...*, p. 156–184; *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išėvijoje...*; A. Petraitytė–Briedienė, *Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio veikla...*

12 J. Baranieckio raportas Z. Berezowskiui, 1946 07 08, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

Karo įtakoje permąstęs padarytas klaidas, VLIK atstovas pasmerkė Lietuvos iki karo vykdytą politiką Lenkijos atžvilgiu. Sunku pasakyti, kiek tai buvo asmeninė V. Sidzikausko iniciatyva, kiek atspindėjo viso VLIK poziciją, tačiau iikarinei politikai su lenkais pasmerkti neabejotinos reikšmės turėjo tai, kad ją vykdė A. Smetona.

Pokalbiuose Paryžiuje V. Sidzikauskas pabrėžė, jog vykdyta politika ne tik negalima, bet ir labai kenksminga pačiai Lietuvai, todėl pasisakyta už glaudesnius, „toli einančius“ kontaktus su Lenkija. Ką reiškė tie „toli einantys“ kontaktai, lenkams nereikėjo ilgai spėlioti. V. Sidzikausko žodžiai, palyginti su 1945 m. pradžioje išsakytomis mintimis, buvo gerokai evoliucionavę ir įgavę žymiai konkretesnę pavidalą.

Suvokiant Sovietų Sąjungą kaip pagrindinį abiejų šalių priešą, buvo siūloma nedelsiant sudaryti sąjungą, kuri sugebėtų atstumti SSRS vakarines sienas į jos pirmines ribas (pastarosios nedetalizuotos, todėl taip ir lieka neaiški ukrainiečių, baltarusių priklausomybė), taip sustiprinus abiejų valstybių pozicijas ir įkvėpus pasauliui pasitikėjimo Rytų Europa. Pirmiausia V. Sidzikauskas informavo lenkus apie galimybę lietuviams tarantis tarpusavyje sudaryti Lietuvos vyriausybę emigracijoje ir klausė lenkų atstovų nuomonės šiuo klausimu. Išgirdus, nors ir asmeninę (nė vienas atstovas nenorėjo ir negalėjo kalbėti visos vyriausybės vardu), palankų atsakymą, buvo prieita prie konkretesnių Lietuvos ir Lenkijos ateities sąjungos vizijų. Sunku pasakyti, kiek V. Sidzikausko vizija buvo asmeninė jo fantazija, tačiau bent jau M. Krupavičiaus palaiminimas turėjo būti.

1946 m. birželio 17 d. pasitarime dalyvavo ir S. Bačkis. Lenkiški dokumentai nefiksuoja jokių pastarojo reakcijų. Tačiau atrodo, jog S. Bačkis neturėjo didelių iliuzijų dėl galimybės susitarti su lenkais, ypač Vilniaus klausimu. Vėliau, spalio mėnesio *Pro memoria*, išskaitoma minorinė gaida: *Iš to pasikalbėjimo buvo aišku, kad 3 punktu¹³ jie nenori kalbėtis, bei tai, kad jie nieko nepasikeitė ir nieko nepasimokė¹⁴.*

Panašias mintis vasarą dėstė ir kitas diplomatas Jurgis Šaulys: *Kad kas pozityvaus specialiai mūsų su Lenkais ginčo kl. (Vilniaus kl.) galima būtų pasiekti, aš nematau. Esu jau ne kartą tuo kl. pirštus nudegęs.*

13 Dėl sienų.

14 A. Streikus, *Diplomatas Statys Antanas Bačkis*, Vilnius, 2007, p. 66.

Tas klausimas galės būti galutinai išspręstas jei ne būsimoje taikos konferencijoje (?..), tai vien būsimųjų abiejų nepriklausomųjų vyriausybių. Kol kas mums svarbu tik koordinuoti su Lenkais mūsų kovoje už nepriklausomybės atstatymą, išeinant iš dviejų momentų, kad būtent be laisvos Lenkijos negali būti ir laisvos Lietuvos, o laisvai Lenkijai reikalinga ne paverpta, o taip pat laisva Lietuva¹⁵.

Savo siūlymuose V. Sidzikauskas piešė sąjungą, stovinčią ant keturių esminių komponentų. Pirmiausia, šalis turėjo vienyti bendra karo ir užsienio politika, glaudus ekonominis bendradarbiavimas ir kultūriniai ryšiai. Paklaustas apie bendrą muitų sistemą, tokios galimybės VLIK atstovas nei patvirtino, nei paneigė. Šioje sąjungoje abi valstybės pirmiausia turėjo likti nepriklausomos, bet, atsižvelgus į minėtus keturis punktus, sąjunga galėjo būti labai daug apimanti. Svarbu akcentuoti, jog pastarosios apibūdinimą kaip „uniją“ lietuviai griežtai atmetė. Todėl ne veltui, apžvelgdamas tuometę lietuvių ir lenkų santykių situaciją, vienas iš lietuvių tautininkų partijos atstovų Paryžiuje, Vincas Rastenis, teigė: *Manau, kad visiems lenkams yra puikiai žinoma, jog naujos Lenkijos–Lietuvos unijos idėja lietuvių tarpe yra absoliučiai nepopuliari, vis vien kokia forma ji bebūtų siūloma¹⁶*. Tai puikiai žinojo ir V. Sidzikauskas. Gan dažnai važinėdamas po lietuvių gyvenamas vietas Vakaruose, jis tikrai žinojo visuomenės nuomonę, todėl ne vien to meto lenkams galėjo įtariai skambėti diplomato dėstytos mintys apie „daug apimančią sąjungą“ su „bendra karo ir užsienio politika“.

Iš savo pusės lenkai Paryžiuje pritarė ir sveikino glaudesnio bendradarbiavimo idėją, pasisakė už besąlygišką Lietuvos nepriklausomybę, bet buvo nepalenkiami sienų klausimu. Visi sutartinai kalbėjo apie būtiną 1939 m. rugsėjo 1 d. Lenkijos sienų atstatymą (neskaitant Vakarinių sienų su Vokietija, kurias turėtų nustatyti ateities konferencija) ir visų sutarčių dėl sienų tarp SSRS ir Lietuvos, sudarytų po 1939 m. rugsėjo 1 d., laikymą negaliojančiomis. Taigi – jokie kompromiso dėl Vilniaus krašto. V. Sidzikausko siūlomas užsienio politikos, karinis,

15 J. Šaulio laiškas P. Žadeikiui, 1946 08 25, LCVA, f. 659, ap. 1, b. 141, p. 84.

16 Stan obecny i perspektywy w stosunkach polsko – litewskich, 1946, *Biblioteka Jagielonska*, Przyb. 115/08.

kultūrinis ir ekonominis bendradarbiavimas sutikti palankiai, kaip ir galimybė ateityje užmegzti santykius su Lietuvos egziline vyriausybe bei pasikeisti atstovais¹⁷.

Išivaizduodami, kad lietuviai taip lengvai neatsižadės šių teritorijų, lenkai paliko galimybę pritarti Lietuvos pretenzijoms prisijungti Rytprūsių teritorijas. Tai atrodė svarbu atsižvelgus į V. Sidzikausko įteiktą memorandumą britų, prancūzų ir amerikiečių ministrams, kuriame kaip tik buvo kalbama apie Lietuvos ir Vokietijos sienų nustatymą. Kalbėdami apie Vilnių, lenkai ne tik tvirtai laikėsi 1939 m. sienų, bet ir pageidavo lietuvių pritarimo šiuo klausimu. Jų manymu, vieninga pozicija SSRS sienų klausimu buvo būtina užtikrinant nepriklausomą abiejų šalių egzistenciją. Teritorijos, iki 1939 m. priklausiusios Vokietijai, nebūtina grąžinti, dėl pademonstruotos agresijos¹⁸. Susitikimo pabaigoje V. Sidzikauskas pozityviai vertino rezultatus ir siūlė neatidėlioti tolesnių derybų.

Tą pačią 1947 m. birželio 17 d. V. Sidzikauskas taip pat aplankė ir Kajetaną Morawską, buvusį Lenkijos ambasadorių Prancūzijoje. Kalbantis apie ateityje galimą glaudų lietuvių ir lenkų bendradarbiavimą, labiausiai akcentuota, ar lenkų vyriausybė galėsianti pripažinti planuojamą sudaryti Lietuvos egzilinę vyriausybę. Regis, V. Sidzikauskas labai daug vilčių dėjo į po mėnesio Berne numatytą VLIK ir LDT atstovų susitikimą, kuriame turėjo būti apsvarstytos ir lenkams pateiktos pagrindinės bendradarbiavimo gairės. Tikėtasi, jog per tą laiką jie suderins savo poziciją su Londonu.

Flirtuodamas su lenkais, diplomatas pabrėžė, kad Lietuvai labai svarbios kaimynės šiaurėje – Latvija ir Estija, tačiau šalis žymiai labiau susijusi su Lenkija, todėl sąjunga su pastarąja ypač svarbi. Minčiai antrino ir lenkai sakydami, kad *jų požiūris į Lietuvą visada bus pozityvus, o iš visų Baltijos kraštų Lietuva užima pirmą vietą pagal svarbą*¹⁹.

Nežinodamas oficialios vyriausybės pozicijos, K. Morawskis kalbėjo maloniai, bet atsargiai²⁰. Reaguodamas į lietuvių iniciatyvą,

17 J. Baranieckio raportas Z. Berezowskiui, 1946 07 08, IPMS, A. 11. E. / 1166.

18 *Ten pat.*

19 K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja. Polityka...*, p. 96.

20 K. Morawskio laiškas A. Tarnowskiui, 1946 06 18, IPMS, A. 11. E. / 1166.

užsienio reikalų ministras Adamas Tarnowskiis palankiai sutiko norą bendradarbiauti. Pagal oficialią poziciją jis pozityviai vertino dar karo metais užmegztus lietuvių ir lenkų diplomatų ryšius Italijoje, Šveicarijoje ir iš dalies Švedijoje. Vis dėlto nepamiršo papriekaištauti dėl lenkų ignoravimo Londone ir Vašingtone, kur atitinkamai rezidavo Bronius Kazys Balutis ir Povilas Žadeikis. Tai, ministro manymu, labai silpnino abiejų valstybių pozicijas Vakarų akyse²¹. Lenkų istoriko K. Tarkos teigimu, nors A. Tarnowskiis oficialiai reagavo labai palankiai, bet buvo skeptiškai nusiteikęs paties V. Sidzikausko atžvilgiu, netikėjo jo intencijų nuoširdumu. *Įtarė, kad pasiūlymas vykdyti bendrą užsienio ir karinę politiką iš tikrųjų turėjo nuslopinti lenkų budrumą Vilniaus klausimu*²². Kiek šiame teiginyje yra tiesos, matyti iš A. Tarnowskio 1946 m. liepos 25 d. laiško K. Morawskiui. Gavęs ir J. Baranieckio raportą apie birželio susitikimus, užsienio reikalų ministras labai konkrečiai išsakė savo skeptiškumą. Pirmiausia, jam kilo įtarimas dėl V. Sidzikausko pasirinktos susitikimų taktikos, kai pradžioje susitinkama su dešinėsios pakraipos partijos atstovais, vėliau – su kairiosios ir tik galiausiai kalbamasi su vyriausybės atstovu. Taip žvalgytasi, kas turi daugiau prielankumo lietuviams ir kaip galima išnaudoti atskirų politinių partijų ar pavienių asmenų požiūrį į Vilniaus priklausomybę ateityje. Lietuviai buvo įtarijami siekiu pasinaudoti lenkų politinių partijų nesutarimais²³.

Kai lenkų užsienio reikalų ministras rašė savo pastabas, Berne jau vyko VLIK ir Lietuvos diplomatų konferencija. 1946 m. liepos 21–26 d. išlikę protokolai liudija, jog buvo svarstyti opiausi lietuvių išeivijos politiniai klausimai: *tarptautinė padėtis, tremtinių, taikos konferencijos, informacijos, finansavimo ir politinės akcijos temos. Taip pat buvo apžvelgta diplomatinė atstovybių padėtis ir jų perspektyva*²⁴. Diskutuotas ir santykių su Lenkija klausimas.

Baigęs konferencijos atidarymo kalbą, diplomatas Jurgis Šaulys perskaitė dienotvarkę, kurios septintasis punktas buvo skirtas santykiams

21 A. Tarnowskio laiškas K. Morawskiui, 1946 07 09, IPMS, A. 11. E. / 1166.

22 K. Tarka, Derybos su Baltijos šalių atstovais..., p. 353; K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja...*, p. 96.

23 A. Tarnowskio laiško K. Morawskiui juodraštis, 1946 07 25, IPMS, A. 11. E. / 1166.

24 L. Jonušauskas, S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiai..., p. 45.

su Lenkija aptarti. Analizuojant to meto Europos politinę padėtį aiškiai suvokta, jog *reikia skaitytis su galimybe, kad ar tai nustatant Vokietijos–Lenkijos sienas, ar tai sprendžiant Sovietų Rusijos okupuotos Rytprūsių dalies likimą, iškils ir Lietuvos klausimas*²⁵. Todėl jau netolimoje ateityje reikia turėti bendrą savo būsimos Lietuvos projekciją, kurios būtų galima laikytis būsimose derybose.

Penki pirmi Berno konferencijos posėdžiai išsamesnių diskusijų lietuvių–lenkų santykių klausimu nesukėlė. Kartkartėmis buvo konstatuojamas faktas, jog intensyviai bendradarbiaujama su „lenkiškuoju veiksnium“, tačiau nedetalizuota. Klausimas paliktas svarstyti ateityje. Tačiau jau šeštame posėdyje prieita ir prie santykių su pietiniais kaimynais. Savo nuomone dėstęs S. Lozoraitis nebuvo labai optimistiškas: *Su Lenkija bendradarbiavimą nustatyti turime. Tačiau turime nepamiršti, kad su lenkais mums susitarti nepavyko ir vargu bepavyks. Gi tuo metu, kai sovietai iš Europos politikos bus nušalinti, galima prileisti, kad mums gali tekti susidurti su antru Želigovskiu, nes bendra dėl Vilniaus susitarimo bazė vargu ar bus surasta*²⁶.

Aptariant susidariusią padėtį pabrėžta, jog bendri Lietuvos ir Lenkijos interesai siekiant atgauti laisvę, skatina normalizuoti abiejų pusių santykius:

*... visiškai abiejų valstybių suverenumo vykdymui atstatyti ir viena antrai talkina, būtent: a) keičiantis informacijomis; b) teikiant visokeriopą tarpusavio paramą; c) derinant diplomatinę veiklą; d) derinant propagandinę veiklą; e) planuojant ir derinant bendrai darytinus žygius, f) veikiant savo visuomenę bei spaudą šiam bendradarbiavimui reikalingiems nusi-tikimams sudaryti. Taip pat Lietuva ir Lenkija tuoj pradeda derybas dėl Lietuvos–Lenkijos sienos, kuriose atraminiai punktai yra: a) abiejų valstybių nepriklausomybė ir lygybė; b) užsienių ir apsigynimo politikos derinimas; c) ūkinis bendradarbiavimas; d) bendradarbiavimas kultūros srityje*²⁷.

25 Vliko ir Lietuvos pasiuntinių užsienyje konferencijos pirmojo posėdžio Berne protokolas, 1946 07 21, *Lietuvos istorijos instituto biblioteka* (toliau – *LII*), f. 54–519, p. 13.

26 Berno konferencijos 1946 07 21 d. posėdžio protokolas, *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba...*, p. 60.

27 Vliko ir Lietuvos pasiuntinių užsienyje konferencijos šeštojo posėdžio Berne protokolas, 1946 07 26, *LII*, f. 54–519, p. 121.

Dar kartą Paryžiuje V. Sidzikauskas pasirodė rugpjūčio 16 d. ir vėl aplankė K. Morawskį. Kaip ir birželį, vizitas nebuvo tiesiogiai susijęs su lenkais, kadangi šįkart į Prancūzijos sostinę V. Sidzikauskas atvažiavo sužinojęs, jog į taikos konferenciją atvyko užsienio reikalų ministrai iš okupuotų Lietuvos, Latvijos ir Estijos²⁸ – siekta pasižvalgyti. Šis vizitas pas K. Morawskį nebuvo daug žadantis. VLIK atstovas nebuvo linkęs kalbėti apie konferencijos eigą. Net ir bendros sąjungos klausimu V. Sidzikauskas tepaminėjo tik rengiamą projektą, kurio galutinės formuluotės dar buvo diskutuojamos²⁹. Atšalęs VLIK potraukis greitai sudaryti sąjungą su LEV glumino lenkus. Nepagerino ir V. Sidzikausko asmenybės vertinimo. Kadangi nepavyko susitarti su diplomatais dėl greitai sudarytinės Lietuvos egzilinės vyriausybės, birželį neįvyko ir minėtasis galimas abiejų vyriausybių pasikeitimas oficialiais raštais.

Savo raporte K. Morawskis taikliai apibūdino situaciją kaip V. Sidzikauskui nesėkmingas derybas su Lietuvos diplomatais. Akcentuota, jog veikiausiai nesugebėta pasidalyti kompetencijomis, bei neatmesta galimybė, kad pasitarimuose svarbų vaidmenį vaidino asmeninės atstovų ambicijos³⁰.

Po mėnesio, rugpjūčio 23 d., lenkus pasiekė ir pats lietuvių siūlomas projektas, tik gerokai skyrėsi nuo V. Sidzikausko žodžių Paryžiuje. Pirmiausia jame buvo kalbama tik apie užsienio politikos veiksmų derinimą, o ne apie bendrą užsienio politiką. Pateikę galimo bendradarbiavimo projektą, lietuviai tik konstatavo, jog būtina pradėti derybas dėl sienų. Lenkų atstovai į tai sureagavo gana aštriai – jų teigimu, šiuo klausimu negali būtų jokios kalbos, nes bet kokios derybos menkina lenkų principinio nusistatymo galią³¹. Ateityje numatyta nepriimti dokumentų, kuriuose oficialiai ar užslėptai mėginama kalbėti apie to meto Lietuvos ir Lenkijos sienos pripažinimą. Dėl to bet koks lietuvių pusės dokumentas, kuriuo užsimenama apie Lietuvos ir Lenkijos sienų sureguliovimą pagal esamą situaciją, turėjo būti laikomas nepriimtiniu³².

28 K. Morawskio laiškas A. Tarnowskiui, 1946 08 17, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

29 *Ten pat.*

30 *Ten pat.*

31 A. Tarnowskio laiškas K. Morawskiui, 1946 09, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

32 T. Gwiazdowskio laiškas K. Morawskiui, 1946 10 04, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

Nepalaužiama abiejų pusių laikysena Vilniaus klausimu neartino greito ir lengvo susitarimo.

Norint apeiti kol kas neperkertamą Gordijaus mazgą, A. Tarnowskis matė vieną išeitį – reikėjo įtikinti lietuvius pasirašyti du dokumentus. Vienas jų apimtų esamą situaciją ir atspindėtų lietuvių ir lenkų išeivių santykius ar, tiksliau, vadovaujančius veiksnius, o antrasis būtų nukreiptas į ateities santykius, kai abi valstybės bus nepriklausomos³³.

Dar kartą prisimenant liepos mėnesį, norisi pažymėti: kai lietuviai derėjosi Berne, lenkai taip pat derino pozicijas dėl ateities santykių. Įdomus faktas, kurio K. Tarka nemini savo darbuose, – A. Tarnowskis ambasadoriui Paryžiuje parašė du laiškus: 1946 m. liepos 25 d. ir 1946 m. rugpjūčio 7 d. Adresatą pasiekė tik pastarasis, nes liepos mėnesio laiškas taip ir liko tarp ministro juodraščių. Be abejo, rašant apie dokumentus, turėjusius tiesioginės reikšmės įvykių eigai, juodraščiai gali nevaidinti esminio vaidmens, bet gilinantis į tuomečius lietuvių ir lenkų bei Lietuvos ir Lenkijos ateities vaizdinius būtina paminėti, kokias idėjas plėtojo to meto valdžios atstovai. Taigi K. Morawskio³⁴ išsiųstame laiške liko neįrašytos dvi pastraipos, liečiančios Vilniaus situaciją.

Išsiųstame laiške ambasadoriui A. Tarnowskis nurodė, kad ateityje Vilnius galėtų tapti bendras abiem tautoms. Ir reikia stengtis, kad lietuviai, atsisakę Vilniaus, nejaustų, jog jis esąs visiškai nepasiekiamas kaip tarpukariu, bet vis tiek įsivaizduotų, kad Lenkijos teritorijoje esantis miestas yra ir jų. Regis, juodraštyje liko tik vaizdiniai, kaip visa tai reikėtų įgyvendinti. A. Tarnowskis įsivaizdavo, jog plėtojant santykius lietuviams³⁵ reikėtų pasiūlyti kai kuriuos istorinius paminklus, taip pat kultūrinio ar tautinio pobūdžio institucijas, perkelti į Vilnių. Ant tokio pobūdžio pastatų numatyta leisti kabinti lietuviškas vėliavas. Tokiu atveju Vilniaus teritorijoje šalia viena kitos galėtų kabėti Lietuvos ir Lenkijos vėliavos – tai skatintų ir tautų suartėjimą. Ilgainiui būtų galima net Lenkų universitete Vilniuje atidaryti kokį nors lietuvišką fakultetą, kuriame paskaitos, administravimas vyktų lietuvių

33 A. Tarnowskio laiškas K. Morawskiui, 1946 09, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

34 A. Tarnowskio laiškas K. Morawskiui, 1946 08 07, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

35 Idėjos įgyvendinimo pradžia numatyta tada, kai Lietuva ir Lenkija bus visiškai nepriklausomos valstybės.

kalba, dėstyti lietuviai dėstytojai³⁶. Juodraštyje įrašytas ir patikininimas, jog ateityje lietuviams, vykstantiems į Vilnių, nereikėtų laukti pasų ir vizų, kad reikėtų sudaryti sąlygas bet kada be vargo pasiekti savo istorinę sostinę.

Pirminiame plane ministras prašė ambasadoriaus kuo nuolankiau šias vizijas perpasakoti V. Sidzikauskui, lyg kalbėtų savo asmeniu, ir užsiminti, kad vienintelė galimybė Lenkijai atsisakyti Vilniaus – jei Lietuva sudarytų uniją, kurios idėja, kaip žinoma, nebuvo populiari lietuviškuose sluoksniuose³⁷. Vis dėlto šios gerokai išsamesnės pozicijos, žymiai labiau atskleidžiančios lenkų egzilinės vyriausybės požiūrį, A. Tarnowskis neišsiuntė į Paryžių. Kadangi šie teiginiai liko juodraščiu, rodo, jog vizijos buvo suvokiamos kaip tolimos ateities planai, nes esama situacija buvo visiškai nepalanki jiems įgyvendinti.

Jokių reikšmingesnių asmeninių susitikimų iki metų galo daugiau neįvyko. VLIK ir diplomatai buvo užimti vidiniais reikalais. Metų pabaigoje iš už „geležinės uždangos“ atsiradęs Vyriausiasis Lietuvos atstatymo komitetas (VLAK) įnešė nemažai sumaišties į VLIK veiklą, nes papylė druskos ant didžiosios VLIK žaizdos – nepalaikomais santykiais su krašte vykstančiu ginkluotu pasipriešinimu³⁸. Daug energijos reikalavo mėginimas susisiekti, išsiaiškinti ir pasidalyti žiniomis. Tuo pačiu politinės sumaišties laikotarpiu VLIK patvirtino Vykdomosios tarybos sudėtį, kurios pirmininku paskirtas Ernestas Galvanauskas atsištatydino vos po kelių mėnesių. 1947 m. pradžioje iš Vykdomosios tarybos pasitraukė ir užsienio reikalų tvarkytojas S. Lozoraitis. Naujuoju pirmininku buvo paskirtas V. Sidzikauskas, kurį lenkai jau nuo 1946 m. pasitarimų titulavo užsienio reklamų ministru³⁹.

Savo ruožtu Lenkijos egzilinė vyriausybė ir toliau siuntinėjo raštus instruoduodama, jog tolesnes derybas su lietuviais (tiksliau – su V. Sidzikausku) reikia vesti be tarpininkų (šiuo atveju – be J. Baraniec-kio), o tiesiai per egzilinės vyriausybės atstovą K. Morawską (arba dar

36 A. Tarnowskio laiško K. Morawskiui juodraštis, 1946 07 25, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

37 *Ten pat.*

38 L. Jonušauskas, S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiai ... p. 51; A. Petraitytė-Briedienė, *Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio veikla...*, p. 138.

39 A. Tarnowskio laiškas Michalui Potulckuiui, 1947 02 26, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

geriau – tiesiai su Londone esančiu užsienio reikalų ministru A. Tarnowskiu), kad daugiau nepasitaikytų panašaus pobūdžio nesusipratimų, kai oficialiai priimami dokumentai apie būtinas derybas dėl ateities Lenkijos rytinės sienos⁴⁰. Egzilinės vyriausybės centras Londone šiuo klausimu laikėsi nepalaužiamos pozicijos, todėl, jo manymu, bet koks tokio turinio dokumento priėmimas savaime reiškė leidimąsi į diskusijas. Šito bet kokiomis priemonėmis norėta išvengti.

1947 m. kovo 14 d. raštai

Lenkų pageidavimu, iš privačių pasikalbėjimų lygmens buvo pereita į tiesiogines derybas, 1947 m. kovą į Londoną atvykus M. Krupavičiui ir V. Sidzikauskui. Kovo 3 d. VLIK atstovai, lydimi B. K. Balučio, susitiko su ministru A. Tarnowskiu. Rytojaus dieną pastarasis specialiai lietuvių delegacijai suorganizavo pietus. Be lenkų užsienio reikalų ministro dalyvavo premjeras Tomaszas Arciszewskis, vidaus reikalų ministras Zygmuntas Berezowskis, informacijos ir dokumentacijos ministras Adamas Pragieras⁴¹. Lietuviams ir vėl atstovavo tik V. Sidzikauskas. M. Krupavičius oficialiai pasiteisino liga⁴², o B. K. Balutis tarėsi nenorįs gadinti santykių su Didžiosios Britanijos valdžia.

K. Tarka teigia, kad B. K. Balučio atsisakymas dalyvauti bendruose pietuose buvęs tik jo asmeninis nenoras, kurį jis jau ankščiau demonstravo⁴³. Net ir nutuokiant neypatingą diplomanto meilę lenkams, nereikėtų lengvabūdiškai atmesti jo oficialiai išdėstytos pozicijos. 1947 m. Londone tokie susitikimai nepraeidavo nepastebėti britų valdžios akių, todėl oficialios, Didžiojoje Britanijoje pripažįstamos Lietuvos diplomatinės tarnybos atstovo derybos su nepripažįstamos lenkų egzilinės vyriausybės atstovais lietuviams galėjo baigtis katastrofiškai.

40 A. Tarnowskio laiškas K. Morawskiui, 1946 10 18, *IPMS*, A. 11. E. / 1166; A. Tarnowskio laiškas K. Morawskiui, 1946 10 31, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

41 K. Tarka, Derybos su Baltijos šalių atstovais..., p. 356; K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja...*, p. 98; K. Tarka, *Rozmowy z budrysami...*, p. 65.

42 V. Sidzikauskas prisiminimuose pateikia kitokią versiją: *Krupavičius, manęs neišspėjęs, nuvažiavo vakaro praleisti į vieną lietuvių šeimą East Londone.*

43 K. Tarka, Derybos su Baltijos šalių atstovais..., p. 356; K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja...*, p. 98.

Kovo 5 ir 10 d. vyko derybos. Lenkų protokolai liudija, kad iš esmės buvo svarstyti socialiniai išeivių klausimai. Tuo metu dauguma už valstybės ribų atsidūrusių asmenų gyveno vadinamosiose išvietintų asmenų stovyklose (toliau – DP) Vokietijoje bei Austrijoje, kurių kasdienės sąlygos buvo labai sunkios. Aptariant DP stovyklose gyvenančių lietuvių ir lenkų padėtį, nuspręsta visomis įmanomomis priemonėmis rūpintis pagerinti jų gyvenimo sąlygas⁴⁴, *vykdyti koordinuotą, sąlygiškai bendrą akciją, padedant abiejų šalių išeiviams Vokietijoje įsikurti, įsistatyti, prasimaitinti, mokytis ir dalyvauti kultūriniame gyvenime*⁴⁵.

Be V. Sidzikausko susitikime dalyvavo tuometė Lietuvos Raudonojo Kryžiaus generalinė sekretorė Magdalena Avietėnaitė. Socialiniai klausimai didesnių įtampų nesukėlė, tačiau, kaip parodė laikas, priimti sprendimai realybėje neatnešė jokios naudos. Žymiai sudėtingesnis pasirodė mėginimas aptarti politinius klausimus. Kaip ir prieš metus, lenkai nebuvo linkę kalbėtis apie sienas – parengtame projekte jos išvis nefigūravo⁴⁶. Mažiausiai šešis kartus nuo kovo 8 iki 14 d. redaguotame rašte V. Sidzikauskui (adresuotame jam, kaip Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministrui, o per jį – ir visam VLIK) buvo išdėstyti aštuoni punktai, kuriais lenkai laukė pritarimo. Lenkų egzilinė vyriausybė: 1) pripažino VLIK, kaip visai lietuvių emigracijai vadovaujantį politinį veiksnių; 2) sutiko su diplomatinių santykių užmezgimu tarp Lietuvos ir Lenkijos; 3) numatė ateityje bandyti visiškai suderinti su VLIK politinį, diplomatinį, propagandinį ir informacinio turinio bendradarbiavimą tiek Europoje, tiek ir už jos ribų; 4) teigė, jog pagal galimybes stengsis pagelbėti Lietuvai atstatant nepriklausomybę ir lauks analogiškų veiksmų iš lietuvių pusės; 5) bendradarbiaus su VLIK siekiant visokeriopai pagerinti sąlygas išvietintųjų asmenų stovyklose gyvenantiems abiejų tautybių asmenims; 6) pradės derybas su VLIK dėl Lietuvos ir Lenkijos santykių formų ateityje nustatymo atgavus nepriklausomybę; 7) vylėsi, kad VLIK bendradarbiaus siekiant politinės,

44 1947 03 05 ir 10 d. pokalbių apie lenkų ir lietuvių išeiviją protokolai, 1947 03 14, *IPMS*, A. 11. E. / 1234; 1947 03 05 ir 10 d. pokalbių apie lenkų ir lietuvių išeiviją protokolai, 1947 03 14, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

45 K. Tarka, *Derybos su Baltijos šalių atstovais...*, p. 356.

46 A. Tarnowskio laiškas V. Sidzikauskui, 1947 03 14, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 5.

kultūrinės ir ekonominės vienybės visoje Vidurio Europoje; 8) išreiškė norą, kad visi ateityje kilsiantys klausimai bus sprendžiami tik taikiu būdu, įsiklausymo atmosferoje, atsižvelgus į abiejų pusių interesus⁴⁷.

Sumanymas neapsiriboti tik dvišaliais santykiais, o jungtis ir į kitus, visą Vidurio Europą apimančius darinius, puikiai atspindėjo oficialią lenkų politikos liniją, siekiant įgyvendinti *Intermarium* idėją, t. y. suvienyti į tarptautinį judėjimą visas pavergtas Vidurio Europos tautas.

Motyvuodamas tuo, kad neturi galimybės pasitarti su kolegomis, V. Sidzikauskas paprašė A. Tarnowskio laiko oficialiam pasikeitimui raštais, tikindamas, kad tai neužtruksią ilgai⁴⁸. Tą pačią dieną jis surašė ir lietuvių atsaką, pritarė visiems aštuoniems punktams ir pasirašęs *E. Užsienio Reikalų Ministerio p.* išsiuntė laišką A. Tarnowskiui⁴⁹.

Tai sužinojęs, diplomatijos šefas S. Lozoraitis apkaltino V. Sidzikauską dar ir kompetencijų viršijimu bei suspendavo sutarties pasirašymą. Atsiminimuose V. Sidzikauskas rašė, jog S. Lozoraičiui ir J. Šaukliui tai labai užkliuvo:

*Jie ginčijo VLIK'o teisę tartis ir daryti sandėrius su kitomis valstybėmis, skirti ir priimti diplomatinius atstovus, laikydami, kad tai esąs brovimasis į valstybinę sferą, kuri priklausanti tebeveikiantiems Lietuvos diplomatams, grasino viešai protestuoti, net ir svetimiesiems, jei VLIK'as pasirašytų anksčiau minėtą sandėrį su Lenkijos politine taryba ir – pasikeistų diplomatiniais atstovais. Nenorėdamas, kad mūsų tarpusavio nesutarimai išeitų į viešumą ir būtų skaldoma mūsų visuomenė, aš pasiūliau Vykdomajai tarybai ir VLIK'ui kol kas sutarimo su lenkais nepasirašyti.*⁵⁰

Pasikeitimas raštais buvo atidėtas. Paaiškinamajame laiške S. Lozoraičiui VLIK atstovas teigė, jog santykių su lenkais normalizavimas turįs

47 A. Tarnowskio laiško V. Sidzikauskui juodraštis, 1947 03 08, A. 11. E. / 1166 ir IPMS, A. 11. E. / 1234; A. Tarnowskio laiško V. Sidzikauskui juodraštis, 1947 03 10, A. 11. E. / 1166 ir IPMS, A. 11. E. / 1234; A. Tarnowskio laiško V. Sidzikauskui juodraštis, 1947 03 14, IPMS, A. 11. E. / 1166; A. Tarnowskio laiškas V. Sidzikauskui, 1947 03 14, IPMS, A. 11. E. / 1166; A. Tarnowskio laiškas V. Sidzikauskui, 1947 03 14, LCVA, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 5.

48 V. Sidzikausko laiškas A. Tarnowskiui, 1947 03 14, IPMS, A. 11. E. / 1166.

49 V. Sidzikausko laiško A. Tarnowskiui nuorašo nuorašas, 1947 13 14, LCVA, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 3.

50 V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, Vilnius, 1994, p. 257–258.

vykti keliais etapais. Pirmiausia – atnaujinant diplomatinius santykius ir bendrai kovojant dėl abiejų šalių išlaisvinimo. Vilniaus klausimo aptarimas atidedamas vėlesniam laikui. Svarbu pažymėti, kad VLIK tikėjosi šalių išlaisvinimo per naują karinį konfliktą Europoje ir galutinis sprendimas dėl Vilniaus galėjo būti paliktas jau žinant jėgų santykį. V. Sidzikausko nuomone, *Vilnius turi palikti mūsų jei ne nuosavybėje, tai bent valdyme*⁵¹. Žinoma, šis požiūris neatsispindėjo tiesioginėse derybose su lenkais baiminantis, kad tai galėtų užkirsti kelią bet kokiam kalbėjimuisi. Analogiška situacija buvo ir kitoje derybų stalo pusėje. Lenkams neprabilus dėl ateities Vilniaus priklausomybės, balandžio 1 d. Ministrų tarybos posėdyje vidaus reikalų ministras Zygmuntas Berezowskis papriekaištavo, jog iš anksto neužtikrinta 1939 m. sienų neliečiamybė. Jo manymu, teritorinių klausimų nutylėjimas tik atideda problemą⁵². Ši pozicija ministrui buvo puikiai žinoma iš raportų, siųstų dar 1946 m., kuriuose buvo svarstomi Vilniaus ateities priklausomybės vaizdiniai⁵³.

1947 m. kovo įvykiai susilaukė nemažai dėmesio lietuvių istoriografijoje. Lauryno Jonušausko straipsnis⁵⁴ ir po trejų metų pasirodžiusi knyga⁵⁵ aprašo V. Sidzikausko veiksmų sukeltas pasekmes Lietuvos diplomatinės tarnybos ir VLIK santykiams. Darbuose minima, jog *V. Sidzikauskas remdamasis tų metų sausio–vasario mėn. vykusiais VLIK'o vadovybės ir Lenkijos išėivijos vyriausybės pasitarimais, nusiuntė laišką Lenkijos užsienio reikalų ministrui išėivijoje A. Tarnowskiui [...]*⁵⁶. Kaip minėta, sausio–vasario mėnesiais tarp VLIK ir Lenkijos egzilinės vyriausybės jokių pasitarimų nebūta. Jie prasidėjo tik 1947 m. kovo 3 d, kai į Londoną atvyko V. Sidzikauskas ir M. Krupavičius, ir baigėsi sulig kovo 10 d. Intensyvių savaitės derybų pamatu laikytas 1946 m. rugpjūčio 23 d. lenkams įteiktas susitarimo projektas, atsiradęs kaip Berno konferencijos rezultatas. O visų 1947 m. kovo mėn. derybų

51 V. Sidzikausko laiškas S. Lozoraičiui, 1947 04 25, LCVA, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 1–2.

52 K. Tarka, Derybos su Baltijos šalių atstovais..., p. 357.

53 Stan obecny i perspektywy w stosunkach polsko-litewskich, 1946, BJ, Przyb. 115 / 08.

54 L. Jonušauskas, S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiai..., p. 45–57.

55 L. Jonušauskas, *Likimo vedami, Lietuvos diplomatinės tarnybos...*

56 L. Jonušauskas, S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiai..., p. 52.

rezultatas – 1947 m. kovo 14 d. A. Tarnowskio laiškas V. Sidzikauskui, į kurį tą pačią kovo 14 d. V. Sidzikauskas reagavo savo raštu.

Tiek straipsnyje, tiek knygoje L. Jonušauskas akcentuoja V. Sidzikausko ir S. Lozoraičio nesutarimą buvus, visų pirma, kaip kovą dėl kompetencijų. Jam antrina ir kitų istorikų darbai⁵⁷. Vis dėlto labiau norėtusi įsigilinti į paties diplomatijos šefo poziciją, argumentus ir galiausiai pritarti E. Aleksandravičiaus nuomonei, kad [...] *skirtingi Lozoraičio ir daugumos VLIK'o žmonių požiūriai į ginkluotą kovą krašte, nevienodas Lietuvos atstovavimo Vakaruose ir veikimo tarp pasaulio lietuvių supratimas – visa tai rodo anuomet buvus daug reikšmingesnių aplinkybių negu tik nuogas varžymasis dėl simbolinės valdžios ir Vakarų žvalgybų dėmesio*⁵⁸.

Tą patį antrina ir diplomato S. A. Bačchio mintis, išsakyta laiške diplomatijos šefui: [...] *nebeturime nuostatų, kurių sutiktų visi laikytis. Todėl kiekviena proga, kada tik koks sudėtingesnis reikalas yra, tuojau kyla nesusipratimai, visokios kalbos ir gandai. Atrodo, kad susitarimas, kokių nuostatų visi turi laikytis, yra ir bus pats sunkiausias ir gal net neišsprendžiamas. Taip manyti verčia visos psichologinės aplinkybės ir patyrimai iš emigrantinio gyvenimo nuotaikų, bei istorijos*⁵⁹.

Tą patį išskaitome ir iš S. Lozoraičio laiško V. Sidzikauskui gegužės 12 d., kuriame diplomatijos šefas, visų pirma, dėmesį telkia į ketinamo pasirašyti dokumento formuluotes. S. Lozoraičiui pirmiausia užkliuvo derybose paliktas atvirų santykių su Lenkija klausimas. Šeštame sutarties punkte numatyta, kad VLIK yra linkęs pradėti su Lenkijos Vyriausybe kalbas dėl pagrindų ir formų santykių tarp Lietuvos ir Lenkijos po to, kai abi valstybės atgaus nepriklausomybę⁶⁰. Ši nuostata, diplomatijos šefo manymu, yra ne tik neišmanėliška, kadangi pakanka elementarių žinių iš tarptautinės teisės ir stiliaus srities, kad būtų galima nustatyti, jog vienintelė

57 A. Petraitytė, Pozicijos ir opozicijos..., p. 166–167; A. Petraitytė–Briedienė, Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio veikla..., p. 139; D. Dapkutė, Nuo Berno iki Paryžiaus: Lietuvos diplomatinės tarnybos ir VLIK'o santykiai, VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išėvijoje..., p. 25.

58 E. Aleksandravičius, Politinių veiksmų realijos ir marginalijos..., p. 149.

59 S. A. Bačchio laiškas S. Lozoraičiui, 1947 05 11, LCVA, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 13.

60 V. Sidzikausko laiško A. Tarnowskiui nuorašo nuorašas, 1947 13 14, LCVA, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 3.

*normali, pagrindinė dviejų suverenių ir nepriklausomų valstybių santykių forma yra diplomatiniai santykiai*⁶¹, bet ir žalinga pačiai Lietuviai, nes sudaro galimybę ateityje iš naujo svarstyti ne tik abiejų valstybių santykius, bet ir atriša rankas derėtis dėl galimos unijos. S. Lozoraitis buvo kategoriškai nusiteikęs bendros Lenkijos ir Lietuvos valstybės istorijos romantizavimo atžvilgiu. Jo manymu, tai kenkė tuomečiams santykiams ir ateityje taip pat neduosią jokios naudos. Norint, kad Lenkija imtų elgtis su Lietuva kaip su sau lygiu partneriu, reikėjo iš pasąmonės išmesti „mažosios sesės“ vaizdinį. O kur dar viršytų kompetencijų klausimas?

Išlikusi diplomatų korespondencija liudija nemenką sumaištį, trukusią iki birželio mėnesio⁶², kol dar nebuvo aišku, ar minėtais kovo 14 d. raštais (bus) pasikeista. Diplomatinis korpusas vieningai⁶³ laikėsi pozicijos pasikeitimą raštais atidėti bent jau iki Paryžiuje prasidėsiančios antrosios VLIK ir Lietuvos diplomatų konferencijos⁶⁴. Tačiau V. Sidzikausko ir A. Tarnowskio kalendoriuose jau buvo pažymėta data. Raštais planuota pasikeisti gegužės 17 d., A. Tarnowskiui lankantis Paryžiuje. Dėl susiklosčiusių aplinkybių Lenkijos egzilinės vyriausybės užsienio reikalų ministras išvyko diena anksčiau, o VLIK Vykdomosios Tarybos pirmininkas dar nebuvo spėjęs atvykti⁶⁵. Vėliau numatyta liepos 1 d., kai turėjo prasidėti VLIK ir diplomatų pasitarimai, bet liepos pradžioje lietuvių emigraciniai veiksniai nespėjo susitikti, todėl ir pasikeitimas

61 S. Lozoraičio laiškas V. Sidzikauskui, 1947 05 12, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 7.

62 S. A. Bačchio telegrama S. Lozoraičiui, 1917 05 21, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 9; P. Padalskio laiško P. Žadeikiui nuorašas, 1947 05 21, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 15; S. Lozoraičio *Pro memoria* Lietuvos diplomatams, 1947 05 22, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 16; S. A. Bačchio laiškas S. Lozoraičiui, 1947 05 51, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 10; S. A. Bačchio laiško V. Sidzikauskui nuorašas, 1947 05 22, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 17–18; J. Šaulio laiškas S. Lozoraičiui, 1947 05 23, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 19; P. Žadeikio laiškas S. Lozoraičiui, 1947 05 46, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 22; S. Lozoraičio laiško B. K. Balučiui nuorašas, 1947 05 28, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 26.

63 Lietuvos pasiuntinys Švedijoje Vaclovas Gylys, remdamasis Berno protokolais, S. Lozoraičiui siūlė kuo greičiau užglaistyti konfliktą – nematydamas nei kompetencijų, nei požiūrių skirtumų.

64 Pradžioje ji numatyta liepos 1 d., tačiau įvyko tik rugpjūtį.

65 A. S. Bačchio *Pro memoria*, 1947 05 19, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 14.

raštais su lenkais vėl buvo atidėtas. Lenkams buvo paaiškinta, kad lietuviai turi redakcinio turinio pataisų⁶⁶.

1947 m. rugpjūčio 5–15 d. Paryžiuje vyko antroji VLIK ir Lietuvos diplomatų konferencija. Jau trečią konferencijos dieną kilo diskusijos dėl diplomatinių santykių su Lenkijos egziline vyriausybe užmezgimo. Nuo kovo vidurio laiškuose, telegramose ir privačiuose pokalbiuose reikštam nepasitenkinimui pagaliau pasitaikė proga būti oficialiai aptartam. V. Sidzikauskas laikėsi pozicijos: užmegzti santykius – svarbu visai Lietuvos laisvinimo akcijai. Tačiau konferencijoje pasigirdo klausimų, *kodėl manoma, kad susitarimas su lenkais įjungtų mus į tą bloką, kodėl jie, parblokštoje būklėje, tegali ir turi būti mums „durininkais“ į tą bloką*⁶⁷. Šiame kontekste iškilo ir santykių su kitomis tautomis klausimai. To meto kalbose pasigirdavo, jog skuba užmegzti diplomatinis santykius su lenkais atrodo nepamatuota žvelgiant iš santykių su kitomis tautomis perspektyvos. VLIK tarsi iš aukšto žiūrėjo į Latviją ir Estiją, o tarp lietuvių, iš vienos pusės, ir baltarusių bei ukrainiečių, iš kitos pusės, tarsi žiojėjo neįveikiamų skirtumų duobė. Kyla klausimas, kodėl lenkai VLIK'ui buvo svarbesni nei panašaus likimo kitos kaimyninės tautos?

Nenorą megzti glaudesnius santykius su baltarusiais ir ukrainiečiais VLIK motyvavo baime, kad ateityje Lietuva gali Vakarų akyse atrodyti tokia pat slavų valstybė, todėl *mums nereikėtų sumaišyti savo reikalų su tautomis, kurios įeina į Rusijos sistemą, nes tada ir mes galėtume būti į tą sistemą įskaityti*⁶⁸. Įsivaizduota, jog bendrai kovojant dėl išsilaivsinimo, Lietuva gali prarasti savotišką savo pranašumą, kurį jai suteikė dvidešimt nepriklausomybės metų. Santykiai su latviais ir estais laikyti sureguliuotais, todėl nematyta poreikio dar ką nors plačiau diskutuoti. Kita vertus, Baltijos valstybių išeivija neturėjo Vakarams didesnės reikšmės. Lenkija priešingai – po pasaulį išsibarsčiusi milijoninė Polonija buvo geriau „girdima“ Vakaruose. Be jos buvo neįmanoma įsivaizduoti naujo Vidurio Europos žemėlapiu. Galiausiai vieninteliai lenkai jau nuo karo pradžios

66 K. Marawskio laiškas T. Gwiazdowskiui, 1947 09 25, IPMS, A. 11. E. / 1166.

67 Paryžiaus konferencijos 1947 08 07 d. posėdžio protokolas, VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išeivijoje..., p. 266.

68 Paryžiaus konferencijos 1947 08 07 d. posėdžio protokolas, VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išeivijoje..., p. 271.

emigracijoje turėjo suformavę vyriausybę, žaidusią didžiojoje tarptautinėje politinėje arenoje, kuri pripažinimo nustojo tik baigiantis karui. V. Sidzikausko kalboje santykių su lenkais sureguliacijavimas buvo labai svarbus, nes, priešingai nei su latviais ar estais, iki tol jie nebuvo geri.

Konkrečiai mes neprisiėmėme lenkų atžvilgių jokių įsipareigojimų, išskyrus gerą valią pradėti kalbėtis, nieko jiems neteikiame. Santykių su lenkais sunormalizavimas yra būtinas net ir dabartiniam kovos metui, nes reikia derinti kovos veiksmus. <...> Vilniaus klausimo šiuo metu mums nėra nei pagrindo kelti, kadangi jis yra atitekęs Lietuvai jai esant dar nepriklausomai ir šiuo metu jis yra, kad Tarybinės, bet Lietuvos sostinė. Taigi, jei kas Vilnių turi, tai Lietuva, o ne Lenkija. Keldami Vilniaus klausimą mes lyg ir ginčytumėm tą posenasio⁶⁹.

Į S. Lozoraičio dar laiškuose išsakytą priekaištą, kad apie kovo 14 d. pasikeitimą raštais diplomatai nebuvo laiku informuoti, Vykdamosios Tarybos pirmininkas atsakė: raštų turiniui nenukrypus nuo Berno konferencijos metu priimtų politinių gairių, jis nematęs reikalo iš naujo tartis su diplomatais. S. Lozoraitis kategoriškai prieštaravo nuomonei, kad tai dera su Berno nutarimais, kuriuose kalbama tik apie sieną su Lenkija. Tačiau kovo 14 d. raštai visiškai ignoravo sienų klausimą. Diplomatai tai suvokė kaip didelę grėsmę ateities santykiams, nes įvairūs kiti oficialių lenkų pareigūnų pasisakymai aiškiai liudijo, jog Lenkijos egzilinė vyriausybė neatsisako pretenzijų į Vilniaus kraštą⁷⁰. Vyravo nuomonė, kad tokio pobūdžio susitarimas, koks buvo kovo 14 d. raštas, ateityje visada įpareigos lietuvius derinti veiksmus su lenkais.

Po ilgų derybų VLIK sutiko atsiimti projektą. V. Sidzikauskas pasiūlė laikyti jį neturintiu juridinės galios ir išrinkti komisiją kitam projektui parengti. M. Krupavičius užginčijo teiginį, jo manymu, tik pats VLIK turįs teisę sustabdyti projektą. S. Lozoraitis šį kartą pritarė Vykdamosios tarybos atstovo nuomonei, kad nutarimus reikia atsiimti. Numatyta trijų asmenų komisija naujam projektui parengti.

69 Vliko ir Lietuvos pasiuntinių užsienyje konferencijos antrojo posėdžio Paryžiuje protokolas, 1947 08 07, *LII*, f. 54–519, p. 206–207.

70 Jano Ciechanowskio teksto „Defeat in Victory“ ištrauka, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 23.

I jos sudėtį įėjo S. Kaminskas, P. Karvelis, J. Šaulys⁷¹. Tačiau Paryžiaus konferencijos pabaigoje priimta rezoliucija santykių su lenkais klausimu nebuvo rezultatyvi. Nutarta, kad tik trys kovo 14 d. dokumento punktai – 3, 4 ir 5 – nekelia abejonių. Kiti vienokiu ar kitokiu būdu nepriimtini lietuvių išievojai, kuri nusprendė, kad:

34. *Esminiu ir būtinu glaudesniam bendradarbiavimui su lenkais atnaujinti momentu laikomas susitarimas spręsti visus ginčytinus klausimus taikiu būdu dabartinio teritorinio statuso pagrindu.*

35. *Ateities santykių tarp Lietuvos ir Lenkijos, šioms valstybėms atsištačius, aiškinimas ir derybos priklauso nuo Lietuvų patenkinančio su lenkais susitarimo sienų klausimu, laikant jau dabar tas derybas pradėtinąs⁷².*

Šie du punktai iš esmės skyrėsi nuo kovo 14 d. raštų, todėl tikėtis, kad lenkai sutiks su tokiais pakeitimais, tuo metu buvo beprasmiška. Oficialių santykių su Lenkijos Respublikos egziline vyriausybe mezgimas vėl sustojo.

Metų gale V. Sidzikauskas dar kartą susitiko su lenkų atstovais Londone, bet ir šį kartą raštais nebuvo pasikeista. Lietuviai kategoriškai reikalavo garantijos: nesutarus Vilniaus klausimu, ateityje nebus prieita iki ginkluoto konflikto. Lenkai tokios sąlygos pasirašyti nesutiko. VLIK tai suvokė kaip tiesioginę grėsmę ginčytinai teritorijai, pasitraukus SSRS. Kitų metų pradžioje vyko dar keletas bevaisių susitikimų. Raštais taip ir nebuvo pasikeista.

Apibendrinant norisi pažymėti, jog lenkų egzilinė vyriausybė žymiai aktyviau stebėjo lietuvių politinės emigracijos veiklą, bet dėjo žymiai mažiau pastangų realiems santykiams su lietuviais sureguliuoti nei VLIK ar, tiksliau, vienas jo atstovas – V. Sidzikauskas. Realių politinių susitarimų taip ir nepavyko pasiekti, raštais nebuvo pasikeista ne vien tik dėl abiejų pusių principinio nusistatymo sienų ar, tiksliau, Vilniaus klausimu, bet ir dėl to, kad lietuvių politinė emigracija tarpusavyje labai

71 Konferencijos 1947 08 07 d. posėdžio protokolas, *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išievojje...*, p. 283.

72 Santykių su lenkais klausimu rezoliucijos, *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išievojje...*, p. 332.

nesutarė. VLIK ir Lietuvos diplomatinės tarnybos konfliktas menkino abiejų veiksmų įvaidį ir lenkų akyse. Galiausiai, labai neaiškos Europos ateities perspektyvos leido abiem pusėms atidėlioti susitarimą.

Diskusijos dėl kovo 14 d. raštų pasikeitimo iškėlė į paviršių ir visą galybę kitų klausimų, susijusių su lietuvių ir lenkų santykiais. Imta galvoti, ar Lenkijos egzilinė vyriausybė Londone yra vienintelis oficialus organas, su kuriuo galima palaikyti santykius. Žinoma, vyriausybė krašte, valdoma iš Maskvos, nebuvo adekvatus darinys, bet tuo pat metu atsiradusi Stanisława Mikołajczyko figūra nebuvo visiškai išmestina iš derybų akiračio.

GIEDRĖ MILERYTĖ. Attempts to Negotiate: Relationship of Supreme Committee for the Liberation of Lithuania and Polish Government in Exile 1945–1947

After the World War II in Europe was over, Lithuanian and Polish political subjects started to harmonize the future visions of the both parties. It was necessary to solve old problems in order to have normal relationship between the countries in the future.

In this article the author discusses first attempts to negotiate between Lithuanian and Polish official agencies in emigration, at the time when it was clear that both states were under the sphere of influence of the Soviet Union.

In order to unclothe the first visions of development of Lithuania and Poland after the war, the focus has been placed on the discussions that were going in Paris and London in 1946–1947.

The article takes into account first meetings of Lithuanians and Poles, the future perspectives that were discussed at that time, the positions of the official persons on the question of independence of Vilnius, cross-purposes of Lithuanian political subjects that occurred because of the thought differences trying to regulate relations with neighbors.

Lietuvos–Lenkijos strateginės partnerystės evoliucinė analizė

Strateginė partnerystė su Lenkija atspindėjo Lietuvos siekį integruotis į europines ir transatlantines organizacijas – taip Baltijos regioną paversti nebe Rusijos, o JAV interesų zona ir užsitikrinti saugumą, šliejantis prie tuomečio tarptautinės sistemos hegemono JAV. Dėl pasirinktos vakarietiškos orientacijos Lietuvos užsienio politikos prioritetiniais tikslais tapo integracija į ES ir NATO bei gerų kaimyninių santykių palaikymas; taigi, siekdama įgyvendinti šiuos tikslus, Lietuva rėmėsi strateginėmis partnerystėmis su JAV ir Lenkija, kurios atspindėjo valstybių demokratiškos rinkos ekonomikos, žmogaus teisių ir laisvių, tautų apsisprendimo principų pripažinimą bei interesų atitikimą – demokratiškos vertybių ir NATO plėtros į Rytų Europą skatinimą. Lietuvos–Lenkijos partnerystė rėmėsi bendrais saugumo interesais ir grėsmių identifikavimu, todėl sisteminiu strateginės partnerystės principu tapo Lenkijos ir Lietuvos narystė NATO bei ES, tačiau 2004 m. Lietuvai tapus NATO nare strateginė partnerystė nebuvo atnaujinta ir Lietuvos užsienio politikoje ji gali būti vertinama tik kaip politinės ar diplomatinės retorikos dalis. Nors Lietuvos ir Lenkijos strateginė partnerystė pasižymėjo aktyviu bendradarbiavimu saugumo, gynybos-karinėje srityse, ekonominio bendradarbiavimo stoka leidžia abejoti Lietuvos ir Lenkijos ryšių traktavimu kaip strategine partneryste net jos įgyvendinimo metu.

Strateginių partnerysčių teorinė samprata

Pirmą kartą tarptautinių santykių kontekste strateginių partnerysčių sąvoka paminėta 1990 m. JAV ir SSRS dvišalėse derybose, kurio-
mis buvo sprendžiama naujos Europos saugumo tvarka, – strateginės

partnerystės sąvoka vartota norint apibrėžti tokią valstybių bendradarbiavimo formą, kai valstybės siekia bendros naudos, įtvirtindamos arba plėsdamos savo įtakos zoną¹. Šaltojo karo pabaigos kontekste strateginių partnerysčių sąvoka atspindėjo neorealizmo teorijos atstovų sampratą apie tarptautinę sistemą: anarchiškoje tarptautinės sistemos struktūroje valstybės yra suverenūs veikėjai, priklausantys tam tikrai galios hierarchijos kategorijai ir veikiantys pagal kategorijos teikiamas galimybes bei apribojimus, siekiantys maksimizuoti savo veiksmų naudą ir minimizuoti kaštus, atsižvelgiant į tai, kad pirminis jų siekis – nacionalinis saugumas². Strateginės partnerystės terminas atspindėjo valstybių galios naudojimą bendradarbiaujant su kitomis valstybėmis, didinant valstybės saugumą bei įgyvendinant nacionalinius interesus. Pasikeitus tarptautinei aplinkai, strateginių partnerysčių sąvokos vertinimas taip pat kito, ir nors nesutariama dėl bendro strateginių partnerysčių apibrėžimo, strategine partneryste galima laikyti formalizuotą, struktūruotą ir institucionalizuotą tarptautinio bendradarbiavimo procesą siekiant įgyvendinti bendrus strateginius valstybių tikslus, išplaukiančius iš valstybių strateginių interesų ir siekio užsitikrinti nacionalinį saugumą. Valstybių bendradarbiavimas – procesas, pasižymintis tęstinumu, todėl strateginės partnerystės taip pat gali būti vertinamos kaip bendradarbiavimo kontinuumas siekiant strateginių tikslų. Strateginės partnerystės pasižymi tęstinumu, atnaujinimu bei unikalumu, kai abi partnerės lygiavertiškai įsipareigoja teikti viena kitai paramą ir pateisinti lūkesčius, siekdamas maksimalios bendros naudos bei atskleidamos koordinuojamo sprendimo ir veikimo idėją tarptautinėje aplinkoje.

1 S. Ko, *Strategic Partnership in a Unipolar System: The Sino-Russian Relationship, Issues And Studies*, vol. 42, no. 3, Taiwan, 2006, p. 13.

2 S. L. Lamy, *Contemporary mainstream approaches: neo-realism and neo-liberalism, The globalization of world politics: an introduction to international relations*, New York, 2001, p. 185.

Strateginių partnerysčių evoliucinis analizės modelis

Bendras strateginis valstybių tikslas tampa partnerystę apibrėžiančiu principu, leidžiančiu traktuoti konkrečius dvišalius santykius kaip strateginę partnerystę. Analizuojant strategines partnerystes kaip bendradarbiavimo kontinuumą, galima išskirti tris analizės fazes: suformavimą (iniciatyvą), įgyvendinimą (procesus) ir įvertinimą (analizę)³. Kiekvienoje fazėje išskirtini svarbiausi vidinės strateginės partnerystės struktūros elementai, turintys lemiamą reikšmę bendro strateginio tikslo įgyvendinimui ir strateginės partnerystės tvarumui. Formavimo fazėje daugiausiai įtakos strateginei partnerystei turi aplinkos nepastovumas ar keliama iššūkiai, strateginė partnerių atitiktis ir sisteminis principas – strateginis partnerystės tikslas. Įgyvendinimo fazėje institucinė struktūra ir funkcinės bendradarbiavimo sritys lemia strateginio tikslo įgyvendinimo laipsnį, kuris įvertinamas trečiojoje strateginių partnerysčių fazėje.

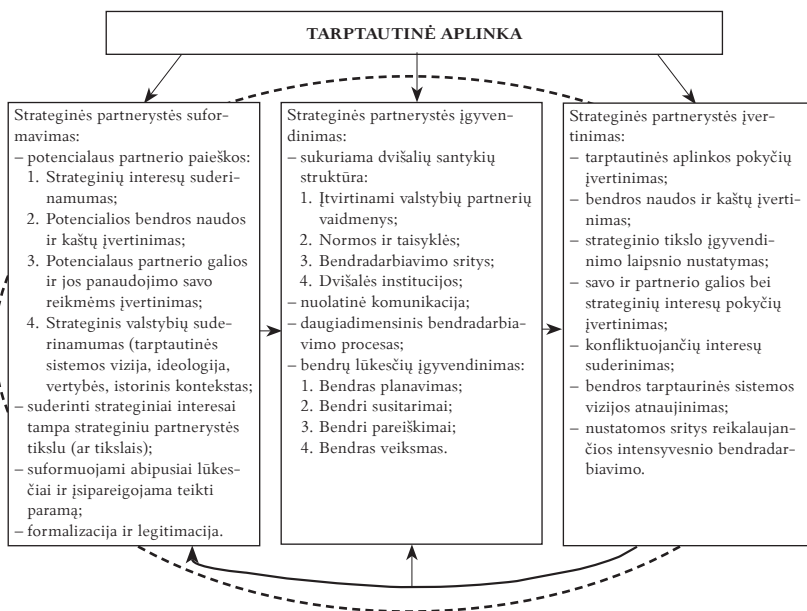
Suradusios potencialų partnerių ir atsižvelgdamos į bendrus interesus, valstybės suformuoja bendrus strateginius tikslus, tuomet iškyla būtinybė formalizuoti ir legitimizuoti strateginę partnerystę. Formalizacija suteikia partnerystei legalų statusą, specifiškumą, didesnę įsipareigojimų bei abipusiškumo laipsnį, moralinį susitarimą, kylantį iš sutarties pasirašymo rituališkumo⁴. Formalus valstybių susitarimas įgalina strateginių tikslų įgyvendinimą pasitelkus santykių institucionalizaciją ir struktūriškumą, kuris atskleidžia dviejų valstybių bendrą koordinuojamų veiksmų prioriteto idėją⁵ bei ilgalaikius įsipareigojimus plėtoti glaudžius santykius svarbiose politikos sferose, kai abi partnerės supranta savo įsipareigojimų viena kitai svarbą ir stengiasi pasiekti

3 P. Wohlstetter, J. Smith, C. L. Malloy, Strategic Alliances in Action: Toward a Theory of Evolution, *The Policy Studies Journal*, vol. 33, no. 3, 2005, p. 420.

4 G. H. Snyder, *Alliance Politics (Cornell Studies in Security Affairs)*, Cornell University Press, 1997, p. 8.

5 A. Sautenet, The Current Status and Prospects of the „Strategic Partnership“ between the EU and China: Towards the Conclusion of a Partnership and Cooperation Agreement, *European Law Journal*, vol. 13, no. 6, 2007, p. 706.

bendrą sutarimą visada, kai tai įmanoma⁶, nepaisant vidinio valstybės spaudimo. Viena svarbiausių strateginės partnerystės įgyvendinimo savybių – abipusis išipareigojimas plėtoti strateginius santykius ir konkrečių dvišalių santykių traktavimas kaip realios strateginės partnerystės, paremtos ilgalaikėmis perspektyvomis, kurioms negali daryti įtakos besikeičianti politinė valdžia⁷.

1 pav. Strateginės partnerystės evoliucija tarptautinėje sistemoje

Šaltinis. Sudaryta autorės, pritaikius organizacijų studijų evoliucinį strateginių partnerystės analizės modelį tarptautinių santykių studijoms pagal: P. Wohlstetter, J. Smith, C.L. Malloy, *Strategic Alliances in Action: Toward a Theory of Evolution*, *The Policy Studies Journal*, vol. 33, no. 3, 2005.

6 Key Elements Of Strategic Partnership, *China – EU: A Common Future*, World Scientific Publishing Company, 2007, p. 4.

7 М. Пашков, *Реалии и Перспективы Стратегического Партнерства*, Центр Разумкова, 2000.

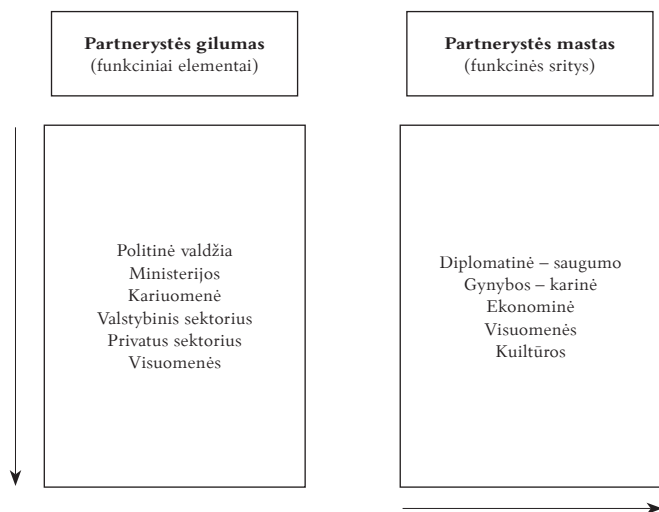
Siekdamos suderinti veiksmus ir išspręsti kylančias problemas, įgyvendinant formalų susitarimą, valstybės suteikia savo partnerystei struktūrą – sukuria dvišales institucijas, kurios nusako valstybių vaidmenis, bendradarbiavimo procedūras, taisykles, sritis ir elementus. Taigi institucinė struktūra daro tiesioginę įtaką savarankiškam partnerių elgesiui ir būtent struktūra, tikslų apibrėžimas, galios balansas tarp partnerių ar konfliktai lemia sėkmingą strateginės partnerystės įgyvendinimą bei partnerystės, kaip vieningo saugumo veikėjo, išlikimą⁸. Įgyvendinant strateginę partnerystę, pasireiškia tikroji tarpvalstybinių santykių dinamika, intensyvumas, unikalumas, atsakomybė bei abipusis įsipareigojimas.

Kadangi pirminis strateginės partnerystės impulsas – siekti saugumo, pagrindine strateginio bendradarbiavimo sritimi galima laikyti saugumo / karinę sritį: strateginis bendradarbiavimas joje pasireiškia teisiniais įsipareigojimais (sutartimis, deklaracijomis, kitais dokumentais) arba konkrečiais veiksmais teikti karinę paramą konflikto, nepaprastosios padėties atveju, bendrais saugumo / kariniais veiksmais, projektais tiek valstybiniu, tiek tarptautiniu lygmenimis, ginklų prekybos ir karinių technologijų perdavimo mastais⁹. Kitomis funkcinio bendradarbiavimo sritimis galima įvardyti ekonomikos / prekybos, energetinio saugumo, transporto ir infrastruktūros, kultūros ir švietimo bei kitas sritis, kurios atspindi strateginės partnerystės tikslus, išplaukiančius iš suderintų nacionalinių interesų, įtraukus šešis bendradarbiavimo elementus: vykdomosios valdžios, ministerijų, karinių struktūrų, valstybinio ūkio, privataus ūkio ir visuomenių¹⁰. Bendradarbiavimo mastai ir gylis leidžia įvertinti strateginę partnerystę kaip realią ir numatyti sritis, kuriose būtina aktyvinti, efektyvinti ar plėsti bendradarbiavimą.

8 T. S. Wilkins, Russo-Chinese Strategic Partnership: A New Form of Security Cooperation?, *Contemporary Security Policy*, vol. 29, iss. 2, 2008, p. 365–366.

9 М. Пашков, *Реалии и Перспективы Стратегического Партнерства*, Центр Разумкова, 2000.

10 T. S. Wilkins, Russo-Chinese Strategic..., vol. 29, iss. 2, 2008, p. 365.

2 pav. Strateginės partnerystės gilumas ir mastas

Šaltinis. Sudaryta autorės pagal: T. S. Wilkins, Russo-Chinese Strategic Partnership: A New Form of Security Cooperation?, *Contemporary Security Policy*, vol. 29, iss. 2, 2008, p. 365–366.

Paskutinis strateginių partnerysčių etapas, patvirtinantis partnerystės tęstinumo galimybes ir bendrų tikslų įgyvendinimo perspektyvas, – partnerystės įvertinimas. Šiame etape būtina įvertinti tarptautinės aplinkos, valstybių strateginių interesų kaitą, bendrų tikslų įgyvendinimo laipsnį bei gautą naudą. Partnerystės tikrumą leidžia įvertinti ne tik pasiekti konkretūs rezultatai, bet ir nauji bendri tikslai, suformuluoti pagal tarptautinės aplinkos ir valstybių vertybių, ideologijos, interesų, galios pokyčius. Taip pat svarbu įvertinti ir pasitikėjimą partneriu, numatyti slaptus ar neišreikštus strateginius interesus, partnerio resursus bei motyvaciją. Galima teigti: jei keičiasi strateginiai valstybių interesai, juos sunkiau suderinti, daugėja slaptų interesų, pasikeičia valstybių galios proporcija, atsiranda lūkesčių ir paramos disbalansas, pažeidžiamas abipusiškumo principas, gauta nauda vertinama neigiamai, o valstybės nebesutaria ne tik dėl bendrų sprendimų ar veiksmų, bet ir dėl vidaus politikos, – strateginė partnerystė bus nutraukta, nes bendrų strateginių tikslų įgyvendinimas nebus atnaujinamas, o valstybių

dvišaliai santykiai įgaus kitokią tarptautinio bendradarbiavimo formą. Tačiau jei partneriams sekasi įgyvendinti užsibrėžtus bendrus tikslus, partnerystės gilėja, plečiasi, adaptuojasi tiek prie vidinės, tiek išorinės aplinkos, bendrų tikslų transformacijos lemia didesnę institucijų struktūros ir bendradarbiavimo sričių integraciją, kuriami stipresni ir gilesni ryšiai, įgaunantys visaverčio saugumo aljanso formą¹¹.

Strategines partnerystes galima įvertinti pagal dvišalės prekybos (importo / eksporto), tiesioginių užsienio investicijų, paskolų duomenis, bendrus strateginės svarbos projektus (energetikos, saugumo ir gynybos, ekonomikos, prekybos, transporto, infrastruktūros, kultūros ir kitose srityse), nuolatinį informacijos dalijimąsi (politikos, ekonomikos, saugumo, regioninio vystymosi, naujausių technologijų ir kitose srityse), intensyvių politinių dialogą ne tik aukščiausiu lygmeniu ir įsipareigojimus arba konkrečius veiksmus teikti karinę pagalbą kitos valstybės ar valstybių aljanso agresijos bei nepaprastųjų situacijų atvejais¹². Strateginių partnerysčių įvertinimo procesas sąlygoja tolesnį partnerystės atnaujinimą ir gilinimą, todėl šiame etape būtina peržiūrėti visą bendradarbiavimo procesą nuo potencialaus partnerio paieškos iki konkrečių bendrų veiksmų. Nuolatinė strateginės partnerystės revizija užtikrina bendros naudos didėjimą ir valstybių strateginių interesų įgyvendinimą per tarptautinį bendradarbiavimą.

Pokyčiai ir rezultatai turi įtakos strateginių partnerysčių tęstinumui, atnaujinimui bei leidžia nustatyti naujų bendradarbiavimo tikslų, veiksmų, susitarimų, institucijų poreikį ir jį įgyvendinti – taip sukuriamas strateginių partnerysčių cikliškumas. Strateginės partnerystės kaip kontinuumas sudaromos, įgyvendinamos ir vertinamos veikiant ne tik vidiniams faktoriams (bendrai tarptautinės sistemos vizijai, vertybėms, ideologijai, interesams, tikslams, įsipareigojimams, lūkesčiams, paramai, komunikacijai, institucijoms, bendradarbiavimo sritims ir elementams), bet ir išoriniam aplinkos spaudimui (tarptautinės sistemos struktūros, kitų valstybių galios pokyčiams, kitų valstybių bendradarbiavimo kūrimui ar nutraukimui bei saugumo iššūkiams).

11 *Ten pat*, p. 366–367.

12 М. Пашков, *Реалии и Перспективы...*

Lietuvos–Lenkijos strateginės partnerystės kūrimas

Pasibaigus Šaltajam karui, Lietuva ir Lenkija atsidūrė „saugumo vakuume“¹³, todėl privalėjo adaptuotis prie pakitusios Europos saugumo struktūros ir sukurti saugumo bei užsienio politikos strategijas, kad užsitikrintų savo nacionalinį saugumą. Toks bendras abiejų valstybių poreikis lėmė galimybes ir būtinybę bendradarbiauti saugumo srityje ir ilgainiui tapti strateginėmis partnerėmis¹⁴, atsižvelgiant į tai, kad abi valstybės savo saugumą susiejo su naryste transatlantinėse ir europinėse institucijose. Kaimynystės politiką padiktavo siekis tapti NATO narėmis, nes vienas narystės kriterijų – geri santykiai su kaimyninėmis valstybėmis¹⁵. Tikslas integruotis į vakarietiškas institucijas bei būtinybė Lietuvai ir Lenkijai bendradarbiauti atsispindėjo ir po dvejų metų derybų, 1994 m. balandžio 26 d. pasirašytos Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos draugiškų santykių ir gero kaimyninio bendradarbiavimo sutarties tekste. Ši sutartis pradėjo naują Lietuvos–Lenkijos dvišalių santykių etapą¹⁶ – tai Lietuvos siekio įsijungti į transatlantines ir Europos institucijas rezultatas, o Lenkijai buvo skirtas „tilto į Vakarus“ vaidmuo¹⁷ pasinaudojus Lenkijos–JAV dvišaliais santykiais. Nors Lietuva ir Lenkija skiriasi dydžiu, geografine padėtimi, ekonominiu išsivystymu, demografiniais rodikliais ir kariniu potencialu, panašūs interesai saugumo sferoje ir istorinė patirtis paskatino partnerystės formavimąsi¹⁸. Taigi narystės NATO poreikis ir būtinybė bei noras šlietis prie JAV tapo interesu, vienijančiu Lietuvą ir Lenkiją, o strateginis šios sutarties pasirašymo abiejų valstybių užsienio politikas tikslas – narystė ES ir NATO tapo dvišalių santykių sisteminiu principu.

13 E. Posel-Cześćcik, Lithuania, Poland, Transatlantic Dimension, *Lithuanian Foreign Policy Review*, 2007, p. 2.

14 B. Górka-Winter, *Polish-Lithuanian Cooperation in the Area of Security, The Polish Foreign Affairs Digest*, vol. 1, no. 1 (1), 2001, p. 1.

15 V. Sirutavičius, Lithuanian-Polish Strategic Partnership: Genesis and Prospects, *Lithuanian Political Science Yearbook*, iss. 1, 2000, p. 4.

16 Č. Okinčycas, 10 years of Lithuanian-Polish Reconciliation, *Lithuanian Foreign Policy Review*, iss. 7, 2001, p. 5.

17 G. Miniotaitė, D. Jakniūnaitė, Lietuvos saugumo politika ir identitetas šiuolaikinių saugumo studijų požiūriu, *Politologija*, 2001/3 (23), 2001, p. 17.

18 E. Posel-Cześćcik, Lithuania, Poland..., iss. 7, 2007, p. 5.

1997 m. sausio mėn. Lietuvos užsienio reikalų ministras Algirdas Saudargas Lietuvos ir Lenkijos santykius pavadino strategine partneryste, kurios pagrindas – valstybių parama viena kitai, siekiant narystės NATO ir ES¹⁹. Lietuvos ir Lenkijos santykiai buvo perkelti į strateginės partnerystės lygį, kai paaiškėjo, kad Lenkija taps NATO nare, o Lietuva nebus pakviesta prisijungti prie Aljanso pirmojo plėtros etapo metu²⁰. Galima teigti, kad Lenkijos narystė NATO suponavo galimybę Lietuvai pasinaudoti ne tik JAV, kaip NATO narės, bet ir Lenkijos parama, siekiant narystės, ir konstruktyviai bendradarbiaujant saugumo srityje įgyti persvarą prieš kitas galimas antrojo plėtros etapo kandidates. Lenkijos ir Lietuvos poreikį bendradarbiauti skatino abipusis geopolitinės padėties įvertinimas: atsvaros Rusijos įtakai kūrimas ir Lietuvos geografinės padėties aspektas formuojant Lenkijos Rytų dimensijos politiką, kuri užtikrintų Lenkijos aktyvumą ir svarbą ES ir NATO²¹. Strateginių interesų suderinamumą skatino Lietuvos ir Lenkijos istorinė raida, geopolitinė padėtis ir tarptautinė aplinka, todėl abi valstybės pasirinko tokį patį nacionalinio saugumo ir interesų įgyvendinimo būdą.

Dvišalių santykių institucionalizacija ir bendradarbiavimo sritys

Įžanga į strateginės valstybių partnerystės vystymą tapo 1996 m. Lietuvos prezidento Algirdo Brazausko ir Lenkijos prezidento Aleksandrio Kwasniewskio pasirašytos dvi bendros deklaracijos dėl Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos bendradarbiavimo stiprinimo. Pirmojoje pareikšta, kad *Lietuvos ir Lenkijos santykiai šiandien yra geriausi per visą abiejų valstybių istoriją*²². Antrojoje, rugsėjo mėn. Gdynėje paskelbtoje deklaracijoje, dar kartą pažadėta toliau remti *viena kitą*

19 A. Valionis, E. Ignatavičius, I. Briekovskienė, From Solidarity to Partnership: Lithuanian-Polish Relations 1988–1998, *Lithuanian Political Science Yearbook*, iss. 1, 2000, p. 11.

20 V. Sirutavičius, Lithuanian-Polish Strategic..., iss. 01, 2000, p. 2.

21 *Ten pat*, p. 3.

22 *Lietuvos Respublikos Prezidento ir Lenkijos Respublikos Prezidento bendra deklaracija „Dėl Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos bendradarbiavimo stiprinimo“*, 1996 03 05, Vilnius.

*integracijos į Europos sąjungą, Vakarų Europos sąjungą ir NATO procesuose, taip pat siekiant bendrų tikslų, suintensyvinti bendradarbiavimą visose srityse, ypač užsienio ir saugumo politikos, gynybos, ekonomikos, prekybos, transporto ir komunikacijų, infrastruktūros, kultūros ir švietimo*²³. 1997 m. bendroje valstybių prezidentų deklaracijoje Lietuvos ir Lenkijos santykiai pavadinti strategine partneryste, kuri esanti svarbus Centrinės Europos stabilumo ir saugumo elementas, o jai plėtoti, siekiant tapti *pilnavertėmis NATO ir Europos sąjungos narėmis*²⁴, buvo įkurtos bendradarbiavimą skatinančios nuolatinės dvišalės institucijos: Lietuvos ir Lenkijos Prezidentų Konsultacinis Komitetas, Seimų narių Asamblėja ir Vyriausybių Bendradarbiavimo Taryba. Remiantis dvišalio bendradarbiavimo prioritetais, sudarytos ir asocijuotos Vyriausybių tarybos komisijos: užsienio ir saugumo politikos, bendradarbiavimo per sieną, tautinių mažumų klausimų, švietimo, mokslo, kultūros ir bendro kultūros paveldo bei ekonominio bendradarbiavimo komisija. Nepaisant plačios institucinės struktūros, susitikimai vyko nereguliariai, o dauguma institucijų tebuvo formalios.

Kai Lenkija tapo NATO nare, Lietuva vertino šį įvykį kaip abipusiai naudingą pasiekimą, kuris ne tik išplėtė saugumo ir stabilumo zoną Europoje, bet leido Lietuvai įgyti tvirtą NATO narės palaikymą dėl narystės Aljanse: 1998 m. vasario 16 d., minint Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo 80-ąsias metines, Lenkijos prezidentas A. Kwasniewskis paskelbė frazę, kuri tapo Lietuvos ir Lenkijos santykių perkėlimo į strateginės partnerystės lygmenį sąlyga: *Be saugios Lietuvos nėra saugios Lenkijos*²⁵. Tapusi NATO nare, Lenkija aktyviai palaikė Lietuvos strateginį tikslą įsijungti į Aljansą: 1998 m. Lenkijos užsienio reikalų ministro įgaliotinis Piotras Switalskis patikino: *jeigu kas nors pabandys uždaryti NATO duris, tai Lenkija bus pirmoji, kuri įkiš koją į tarpdurį*²⁶.

23 *Joint Declaration of the President of the Republic of Lithuania and the President of the Republic of Poland*, Gdynia, 1996 09 16.

24 *Joint Declaration of the President of the Republic of Lithuania and the President of the Republic of Poland*, Warsaw, 1997 06 19.

25 Č. Okinčycas, 10 years of Lithuanian-Polish Reconciliation..., p. 6.

26 A. Valionis, E. Ignatavičius, I. Briekovskienė, From Solidarity..., iss. 1, 2000, p. 11.

1995 m. per vizitą Varšuvoje Lietuvos prezidentas A. Brazauskas pasiūlė sukurti jungtinį karinį batalioną JTO taikos palaikymo operacijoms vykdyti bei oro erdvės patruliavimo sistemą. Taip sukurtas jungtinis batalionas LITPOLBAT²⁷, vienintelis Lietuvos karinis dalinys su NATO nare, todėl jis tapo svarbia priemone Lietuvai integruojantis į Aliansą²⁸. Karinio valstybių bendradarbiavimo pagrindas buvo 2001 m. susitarimas dėl bendradarbiavimo gynybos srityje. Jis suteikė prielaidas visapusiškam bendradarbiavimui tarp valstybių sausumos, oro ir karinio jūrų laivyno pajėgų²⁹. Lietuvos ir Lenkijos bendradarbiavimas tapo dar artimesnis pasirašius susitarimą dėl bendradarbiavimo gynybos srityje³⁰. Jis pakeitė 1993 m. sutartį dėl dvišalio karinio bendradarbiavimo ir atspindėjo Lenkijos narystę NATO bei paramą Lietuvos siekiui tapti nare ir išplėtė gynybos srities bendradarbiavimo sferų lauką. Buvo numatytas dvišalis bendradarbiavimas ne tik gynybos politikoje ir strategijoje, įgyvendinant tarptautinių sutarčių gynybos, saugumo ir ginklų kontrolės sričių nuostatas, per taikos palaikymo operacijas, bet ir ginkluotųjų pajėgų sąveikoje su NATO plėtra, modernizuojant karines struktūras, atsižvelgiant į integracijos į NATO procesą, rengiant konsultacijas integracijos į NATO klausimais bei organizuojant bendrą veiklą pagal programą „Partnerystė taikos labui“³¹. Taigi saugumo ir gynybos funkcinė bendradarbiavimo sritis tapo pagrindine, plėtojant Lietuvos ir Lenkijos strateginę partnerystę, ir apėmė bendradarbiavimą tarptautinėse karinėse pratybose³², karinio personalo apmokymuose, dalyvavimą taikos palaikymo misijose (LITPOLBAT), bendrą dalyvavimą JTO operacijose³³, karinių laivynų pratybose BALTOPS programoje³⁴, bendradarbiavimą kontroliuojant oro erdvę, edukacinėje

27 Č. Okinčycas, 10 years of Lithuanian-Polish Reconciliation..., p. 5.

28 F. Žigaras, *Baltijos šalys: saugumas ir gynyba 1990–2002*, Vilnius, 2002, p. 195.

29 B. Górka-Winter, *Polish-Lithuanian Cooperation...*, p. 3.

30 Lietuvos ryšiai su Lenkija. Lietuvos Respublikos ambasada Varšuvoje. Rasta: <http://pl.mfa.lt/index.php?-1394991324>.

31 F. Žigaras, *Baltijos šalys: saugumas ir gynyba 1990–2002...*, p. 192–194.

32 Grunwald Wind, Baltic Challenge, Blue Hope, 2001; Amber Hope, 2001; Strong Resolve, 2002.

33 SFOR, KFOR.

34 SAREX, 2001, Cooperative Baltic Eye.

ir apmokymų srityse³⁵ bei nuolatinės konsultacijas, kurios leido dalytis patirtimi sprendžiant stojimo į NATO problemas.

Politinio bendradarbiavimo srityje svarbiausi aspektai – ne tik nuolatiniai, dažni aukštų pareigūnų susitikimai, bet ir bendros saugumo konferencijos, dvišalis bendradarbiavimas pagal tarptautines organizacijas ir projektus – Euro-Atlantinės partnerystės taryboje, „Sustiprintoje Partnerystės taikos labui“, „Narystės veiksmų plano“, Baltijos jūros valstybių taryboje³⁶. 1995 m. Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir Lenkijos Respublikos Vyriausybės susitarimas dėl bendradarbiavimo ir tarpusavio pagalbos muitinės veiklos srityje tapo dar vienu žingsniu plėtojant dvišalę partnerystę – sutartis įgalino vykdyti bendrus pasienio infrastruktūros projektus, pasienio regionų bendradarbiavimą, sienų apsaugos bei muitinės institucijų partnerystę atspindėjo bendros vizijos kūrimas – Lietuvos ir Lenkijos sienos tapimą vidine ES siena³⁷. Bendradarbiavimas ekonomikos srityje nebuvo toks aktyvus. 2002 m. įregistruota 771 jungtinio kapitalo įmonės Lietuvoje, pradėti plėtoti bendri infrastruktūros projektai: *Via Baltica*, Vilnius–Varšuva geležinkelio linija, elektros tinklų sujungimo projektas³⁸, – bet realių rezultatų įgyvendinant strateginius projektus nebuvo pasiekta.

Statistikos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės duomenimis, Lietuvos ir Lenkijos ekonominis bendradarbiavimas nebuvo pakankamai gilus, kad užtikrintų strateginės partnerystės tęstinumą: Lietuvos investicijos į Lenkijos ūkį 1998–2004 m. padidėjo 9 kartus ir, nors investuotojų skaičius patrigubėjo, bendra investicijų suma 2004 m. buvo 6,7 mln. litų. Bendrame Lietuvos tiesioginių investicijų kontekste, investicijos į Lenkijos ūkį – vienos mažiausių ir sudarė vos 0,63 % visų Lietuvos investicijų, o iš 259 Lietuvos investuotojų tik 13 pasirinko investuoti į Lenkijos ūkį. Lenkijos investuotojų

35 BALTDEFCOL.

36 B. Górka-Winter, *Polish-Lithuanian Cooperation in the Area of Security...*, p. 3.

37 A. Valionis, E. Ignatavičius, I. Briekovskienė, *From Solidarity...*, p. 9.

38 T. Janeliūnas, R. Lopata, Č. Laurinavičius, E. Nekrašas, R. Vilpišauskas, V. Radžvilas, E. Motieka, J. Bugajski, I. Teleki, B. Grgic, *Lithuania's Security and Foreign Policy Strategy: White Paper, Lithuanian Political Science Yearbook*, no. 1, 2001, p. 205.

skaičius į Lietuvos ūkį per tą patį laikotarpį padidėjo daugiau nei 60 %, o investicijų suma – 35 kartus, bet, palyginti su bendromis Lenkijos investicijomis, investicijos į Lietuvos ūkį sudarė vos 11,6 %. Bendrame Lietuvos eksporto kontekste, Lietuvos eksportas į Lenkiją sudarė vos 3–6,3 %, importas – 4,9–5,7 %. Šie rodikliai įrodo, kad nebuvo plėtojama viena kertinių strateginių partnerysčių funkcinių bendradarbiavimo sferų, todėl strateginę partnerystę su Lenkija galima vertinti labiau kaip deklaratyvią nei realią, net jos įgyvendinimo etapu. Be to, neskatinamas bendradarbiavimas ekonomikos srityse neleido vystyti bendradarbiavimui ir kitose funkcinėse strateginių partnerysčių srityse ir taip stabdė partnerystės plėtrą bei tęstinumą.

Lietuvos–Lenkijos strateginės partnerystės įvertinimas

Lietuvos ir Lenkijos strateginė partnerystė pasižymėjo bendru visoms strateginėms partnerystėms pirminiu tikslu – saugumo siekiu, todėl partnerysčių pagrindu tapo ne tik tarptautinės aplinkos nepastovumas, bendros vertybės – demokratiniai ir rinkos ekonomikos principai bei žmogaus teisės ir laisvės, ar bendri interesai – NATO plėtra į Rytų Europą, bet ir bendrų saugumo problemų suvokimas – Baltijos valstybių saugumo ir stabilumo svarba Europos saugumui bei Rusijos ekspansinės pasaulėžiūros, veiksmų suvaržymas ir Rusijos įtakos atsivėrimas regione. Strateginis partnerystės tikslas atspindėjo Lietuvos ir Lenkijos interesų suderinamumą, todėl abi valstybės susiejo narystės NATO ir ES siekį su dvišalio bendradarbiavimo teikiama nauda. Abi siekė įgyvendinti tokią pačią tarptautinės sistemos viziją: JAV kaip sistemos hegemono įtakos sferos plėtrą Europoje. Šioje vizijoje partnerės viena kitą vertino kaip valstybes, siekiančias prisijungti prie JAV ir taip užsitikrinti nacionalinį saugumą. Tokio vaidmens įgyvendinimas buvo susietas su naryste NATO kaip saugumo aljanse, kuris garantavo JAV įsitraukimą į atskirų Europos valstybių saugumo užtikrinimą³⁹. Dėl šių priežasčių Lenkijos ir Lietuvos narystė transatlantinėse ir Europos saugumo, gynybos ir ekonominėse institucijose tapo strateginės

39 J. Bugajski, I. Teleki, Washington's new European allies: Durable or conditional partners?, *The Washington Quarterly*, vol. 28, iss. 2, Spring 2005, p. 101.

partnerystės pagrindų ir strateginiu tikslu, tačiau bendri siekiai ir lūkesčiai nebuvo teisiškai apibrėžti ar formalizuoti. Formalizacijos ir nuolatinio išipareigojimų atnaujinimo stoka mažino abipusio išipareigojimo ir įsitraukimo laipsnį.

Sukurta dvišalių institucijų struktūra išliko formali ir nesuteikė efektyvumo dvišalių santykių vystymui: nors politinis dialogas ir saugumo / karinis bendradarbiavimas buvo įgyvendinami, kitose funkcinio bendradarbiavimo srityse pasireiškė ne tik bendro planavimo, įgyvendinimo ar veiksmų stoka, bet ir iniciatyvos bei motyvacijos trūkumas. Dvišalių santykių problemos dėl strateginių projektų įgyvendinimo, nepakankamo ekonominio bendradarbiavimo ar tautinių mažumų padėties taip ir nebuvo išspręstos. Efektyvus bendradarbiavimas pasireiškė vien saugumo srityje politinės valdžios, ministerijų ir karinių pajėgų elementų lygmeniu. Lietuvos ir Lenkijos strateginė partnerystė vertinama kaip formali, nes pasižymėjo plačiu, giliu bendradarbiavimu tik saugumo ir gynybos srityje, daugelis iniciatyvų taip ir liko deklaracijomis, nes valstybės buvo linkusios bendradarbiauti tik tada, kai jų interesai sutapdavo⁴⁰. Taigi strateginės partnerystės įgyvendinimo etapas atskleidė nepakankamą valstybių įsitraukimą ir abipusių lūkesčių pateisinimo deficitą.

2004 m. Lietuva tapo NATO nare. Taip baigtas įgyvendinti strateginis Lietuvos ir Lenkijos partnerystės tikslas. Naujas nebuvo suformuluotas, nors išryškėjo panaši tiek Lietuvos, tiek Lenkijos geopolitinė orientacija – Rytų politikos formavimas ES ir NATO kryptimi. Taip pat bendrų energetinio saugumo grėsmių identifikavimas, Kaliningrado srities problematika, Baltarusijos demokratizacijos procesai, etninių mažumų integracijos klausimai, regioninių infrastruktūros projektų vykdymas, bendra veikla per regiono institucijas – galėjo paskatinti strateginę valstybių bendradarbiavimą. Bet nė viena iš šių sričių netapo strateginės partnerystės atnaujinimo pagrindu, nes sutarimai dėl vidaus politikos nusvėrė tarptautinio bendradarbiavimo teikiamą naudą. Nors strateginės partnerystės sąvoka ir toliau

40 T. Janeliūnas, K. Baubinaitė, Optimalaus regioninio aljanso paieškos: Lietuvos–Lenkijos strateginė partnerystė, *Lietuvos metinė strateginė apžvalga 2005*, Vilnius, 2006, p. 135.

buvo taikoma apibūdinti dvišaliams santykiams, Lietuvos ir Lenkijos strateginę partnerystę galima traktuoti tik kaip politikų ir diplomatų retoriką, o ne kaip dinamišką abipusį bendradarbiavimo procesą, kuris atskleidžia dviejų valstybių bendrų, koordinuojamų veiksmų prioriteto idėją. Taigi formali Lietuvos–Lenkijos strateginė partnerystė buvo nutraukta įvertinus partnerystę, įgyvendinus sisteminį partnerystės principą, bet nesuteikus prielaidų tolesniam cikliniam bendradarbiavimui.

IEVA GAJAUSKAITĖ. The Alanysis of Lithuanian-Polish Strategic Partnership Evolution

One of the most modern forms of international security cooperation is strategic partnerships, which could be defined as the reciprocal obligations of a structured long-term cooperation to implement economic cooperation and to respond to common security challenges. Strategic partnership is a dynamic process of mutual cooperation, which is authentic and unique, though each case of strategic partnership may be analyzed as cooperation continuum consisting of three phases: partnership initiation, implementation and evaluation. The formation of strategic partnerships is impelled by environmental uncertainty: then two international actors face same/similar security challenges and, according to their strategic fit, formulate system principle – strategic goal. The commitment to achieve this strategic goal becomes mutual benefit cooperation, which could be evaluated by the level of implementation or system principle update.

After restoration of independence, Lithuania chose an orientation to the West strategy and membership in European and transatlantic security, defense and economic institutions were named as the strategic security and foreign policy goal. To achieve this objective, Lithuania relied on international co-operation with NATO member or candidate states, according to this, the strategic partnership with Poland became underlying tool for membership in NATO. The Lithuanian-Polish strategic partnership was characterized by mutual desire of security. This partnership was based not only on common values and interests, but also on the common perception of security problems. According to this partnership was based on broad institutional structure and

formalization, but intensive co-operation was being maintained only in security and defense spheres until Lithuania's membership in the EU and NATO. When system principle had been implemented, the new strategic goal was not formulated; thus due to the lack of economic cooperation, fully-fledged institutional framework and formalization, the Lithuanian-Polish strategic partnership can only be considered as political and diplomatic rhetoric, rather than a dynamic process of cooperation.

Mūsų autoriai

Habil. dr. EGIDIJUS ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universiteto istorijos katedros profesorius,
Lietuvių išeivijos instituto direktorius

Dr. hab. KRZYSZTOF BUCHOWSKI

Balstogės universiteto Tarptautinės politikos katedros profesorius

IEVA GAJAUSKAITĖ

Vytauto Didžiojo universiteto Politologijos katedros doktorantė

Dr. ANDREA GRIFFANTE

Lietuvos istorijos instituto darbuotojas

Dr. MAREK KORNAT

Lenkijos mokslų akademijos Istorijos instituto vyriausias mokslo darbuotojas,
Kardinolo Stefano Višinskio universiteto Varšuvoje profesorius

Dr. ŠARŪNAS LIEKIS

Vytauto Didžiojo universiteto Politologijos katedros profesorius

Dr. GIEDRĖ MILERYTĖ

Vytauto Didžiojo universiteto Č. Milošo centro mokslo darbuotoja

Dr. ANDŽEJ PUKŠTO

Vytauto Didžiojo universiteto Politologijos katedros docentas,
šios katedros vedėjas

Dr. SAULIUS SUŽIEDĖLIS

Millersville universiteto profesorius emeritas

THEODORE R. WEEKS

Pietų Ilinojaus universiteto profesorius

AUDRIUS A. ŽULYS

Lenkijos mokslų akademijos Istorijos instituto doktorantas

Li-147 Lietuva ir Lenkija XX amžiaus geopolitinėje vaizduotėje. Straipsnių rinkinys. – Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2012. – 240 p.

ISBN 978-9955-12-865-6 (spausdintas), ISBN 978-609-467-088-6 (internetinis)

Knyga „Lietuva ir Lenkija XX amžiaus geopolitinėje vaizduotėje“ yra įvairių sričių mokslininkų straipsnių rinkinys, apimantis istoriografijoje retai diskutuotas temas – kai kuriuos ypatingus Lietuvos ir Lenkijos bei lietuvių ir lenkų santykių klausimus XX amžiuje. Šio rinkinio tikslas – parodyti sudėtingus lietuvių ir lenkų tarpvalstybinių, tarpetninių santykių ypatumus, turėjusius įtakos dviejų valstybių prie Baltijos jūros atsiradimui bei raidai, taip pat visam arealui, kuris iki 1795 metų priklausė Abiejų Tautų Respublikai. Suvienyti šios knygos mokslininkai per skirtingas prizmes tyrinėja Lietuvos ir Lenkijos valstybingumo raidą, diplomatinius laimėjimus, vietą XX amžiaus Europos geopolitinėje erdvėje, naudojasi įvairiais šaltiniais, taiko įvairius metodologinius instrumentus.

UDK 327(474.5:438)(091)

LIETUVA IR LENKIJA XX AMŽIAUS GEOPOLITINĖJE VAIZDUOTĖJE

Straipsnių rinkinys

Sudarytojai: Andžej Pukšto, Giedrė Milerytė

Lietuvių kalbos redaktorė Renata Endzelytė

Lenkų kalbos redaktorius Tomasz Błaszczak

Anglų kalbos redaktorius Charles F. X. Szymanski

Maketuotoja Janina Baranavičienė

2012-12-27. 15 spaudos l. Tiražas 100 egz. Užsakymas K11-166

Išleido Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, S. Daukanto g. 27, LT-44249 Kaunas

Puslapis internete: <http://www.leidykla.vdu.lt>

Elektroninis paštas: info@leidykla.vdu.lt

Spausdino „Morkūnas ir Ko“, Draugystės g. 17, LT-51229 Kaunas

Puslapis internete: <http://www.morkunas.lt>

Elektroninis paštas: spaustuve@morkunas.lt